

LEGELŐPUSZTÁK – SZŐLŐSKERTEK – TANYAVILÁGOK

**KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ HATÁRHASZNOSÍTÁSI FORMÁK
BIHARBAN A 18-20. SZÁZADBAN**

**Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz tudományágban**

Írta: **BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ**

okleveles néprajz – történelem szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
(Néprajz Doktori Program) keretében

Témavezető: Dr. Lovas Kiss Antal

Debrecen, 2014

LEGELŐPUSZTÁK – SZŐLŐSKERTEK – TANYAVILÁGOK
KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ HATÁRHASZNOSÍTÁSI FORMÁK
BIHARBAN A 18-20. SZÁZADBAN

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a néprajz tudományágban

Írta: **BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ**
okleveles néprajz – történelem szakos bölcész

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
(Néprajz Doktori Program) keretében
Témavezető: Dr. Lovas Kiss Antal

.....

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja:

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja:

NYILATKOZAT

Én Bihari-Horváth László, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Debrecen, 2014. július 28.

.....
Bihari-Horváth László

LEGELŐPUSZTÁK – SZŐLŐSKERTEK – TANYAVILÁGOK

KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ HATÁRHASZNOSÍTÁSI FORMÁK

BIHARBAN A 18-20. SZÁZADBAN

TARTALOMJEGYZÉK

I. Előszó	7
II. Bevezetés	8
III. Kutatástörténeti előzmények	10
3.1. A környezetátalakítás az ökológiai antropológia és a történeti ökológia kutatásai tükrében	10
3.2. Táj kutatás Észak-Biharban (kutatástörténeti összefoglaló)	13
IV. A 18-19. századi pusztahasznosítás és hatásai	22
4.1. Pusztásodás, pusztahasznosítás	22
4.2. A Fejértói-puszta hasznosítása	27
4.2.1. A Fejértói-puszta kialakulása	27
4.2.2. Legelőhasználat és majorsági gazdálkodás	33
4.2.3. A majorosodás hatása Hosszúpályi népességére és település-szerkezetére	38
4.2.4. Egy speciális határhasznosítási forma: a sziksógyűjtés	53
4.3. Kontrollkutatások	58
4.3.1. Kovácsi- és Bolcs-puszták hasznosítása	58
4.3.2. Speciális határhasznosítás egy szűkhatárú településen: a szarvaskői csigagyűjtögetés	73
V. Az észak-bihari szőlőskertek hasznosítása a 18-20. században	88
5.1. Homoki szőlőskertkultúra Észak-Biharban	88
5.2. Hosszúpályi szőlő- és borkultúrája a 18-20. században	95
5.2.1. A szőlőskertek kialakítása és fejlesztése a 18-19. században	95
5.2.2. A szőlőskert igazgatása és őrzése	101
5.2.3. Borkészítés, borfogyasztás	103
5.2.4. Csemegeszőlő-értékesítés	105
5.2.5. Szőlőtelepek, nagyüzemi szőlőtermesztés	106
5.2.6. A szőlőtermesztés kiterjedése és visszaszorulása a 20. században ...	109
5.3. Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája a 20. század második felében	113

5.3.1. Gazdaságtörténeti előzmények	115
5.3.2. A szőlőtelepek felszámolódása (1945-1948)	118
5.3.3. A módos parasztság szőlőleadása (1949-1953)	120
5.3.4. Szőlőskerti stagnálás az önellátó háztáji gazdaság időszakában (1953-1967)	122
5.3.5. A tsz-szőlők	125
5.3.6. A szőlőskertek elhagyása az árutermelő háztáji gazdaság időszakában (1967 - 1990)	128
5.3.7. A szőlőskertek végső felbomlása (1990-től napjainkig).....	132
VI. Intenzív határhasznosítás, tanyás gazdálkodás a 18-20. században	135
6.1. Létavértes külterületei – a cserkerti majorság és a ligeti tanyavilág	135
6.1.1. A létavértesi tanyavilág kialakulása a 19. században	138
6.1.2. A tanyavilág kiteljesedése a 20. század első felében	140
6.1.3. A tanyavilág felszámolódása a 20. század második felében	145
6.1.4. Létavértes tanyavilága a 20. század végén	149
VII. Összegzés	151
VIII. Az értekezés rövid összefoglalói	156
8.1. Az értekezés magyar nyelvű absztraktja	156
8.2. Az értekezés angol nyelvű absztraktja (English language abstract of PhD dissertation)	158
IX. Hivatkozott irodalom	160

ELŐSZÓ

A környezetátalakító határhasznosítási formákat 2008-ban kezdtem vizsgálni Bihar területén. Kutatásom kezdetén a történeti megközelítés segítette felismerni, hogy a régió északi települései azonos ökológiai adottságokkal rendelkeznek. A felismerés után tudatosan irányítottam figyelmemet Észak-Biharra és azokra a határhasznosítási formákra, melyek a táji környezet átalakítását eredményezték.

Kutatásom nem valósulhatott volna meg a *Debreceni Egyetem Néprajz Tanszékének*, és különösen *Bartha Elek* professzor úrnak a támogatása nélkül. A tanszék segítséget adott egy hallgatói kutatócsoport létrehozásához, amely jelentős áttörést ért el a Bihar-kutatások területén. Feltérképezte a korábban terra incognitának számító Észak-Bihart és több témában fontos kutatásokat kezdeményezett. Ezek eredményei az általam elindított *Észak-Bihar néprajza* kiadványsorozat két tematikus kötetében láttak napvilágot.

Magam is e kötetekben közöltem doktori kutatásom első tanulmányait, melyek megírásához témavezető tanárom, *Lovas Kiss Antal* nyújtott szakmai segítséget. Ösztönzése, témaérzékeny tanácsai nagyban motiváltak értekezésem elkészítésében, ezért itt szeretném megköszönni támogató segítségét. Köszönöm *Ujváry Zoltán* professzor úr biztatását is, amely mindig megerősített célomban.

Mentoraim hálával tartozok Szokolai Katalin, Szászfalvi Márta és Kavecsánszki Máté barátaimnak, akik részt vettek észak-bihari kutatásaimban, számos értékes tanulmánnyal gyarapítva a térség szakirodalmát. Látásmódjuk, reflexív kutatói habitusuk termékenyítőleg hatott munkámra.

Debrecen, 2014. augusztus 8.

Bihari-Horváth László

BEVEZETÉS

Doktori kutatásom során a természeti környezet, az erről összegyűjtött természetismereti tudásanyag, és az erre épülő természethasznosítási stratégia változásait vizsgáltam Biharban, a határhasznosítási formák tükrében, az ökológiai antropológia módszereivel.

E tudományszak – és benne saját kutatásom – nem a magyar természettudomány ökológiafogalmához kapcsolódik, hanem az angolszász ökológia (ecology) fogalmával mutat egyezést. Vagyis nemcsak azt vizsgálja, hogy milyen környezeti hatás következtében jön létre a kapcsolat élőlény (ember) és környezete (a természet) között, hanem azt is, hogy a meglévő kapcsolat hogyan működik, miképp változik és ez milyen következményeket von maga után.

Kutatásom során a felszínes eredményt hozó szinkronkutatás helyett a mélystruktúra feltárására irányuló diakron megközelítést alkalmaztam, vagyis a hosszú távú folyamatokat és azok hatásait kutattam. Ez az – alapvetően történeti ökológiai – megközelítés lehetővé tette, hogy a határhasznosítási formákat és az általuk előidézett környezeti változásokat több évszázad (a 18-20. század) viszonylatában vizsgáljam. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy miként élt együtt és hatott egymásra a természet és a társadalom ebben az időszakban, illetve mennyit változott az adott terület eltartóképesége, hogyan alakult a természeti erőforrások felhasználása és ez miként hatott olyan jelenségekre, mint a népességszám, vagy a település-szerkezet.

Kérdéseim megválaszolása holisztikus szemléletet igényelt, így részben társadalom-, részben természettudományos módszerek alkalmazását, végső soron egy interdiszciplináris kutatást lefolytatását irányozta elő. Értekezésemben felhasználtam a történelem-, a néprajz- és a földrajztudomány módszereit. Az archivális források és a levéltári kutatás csakúgy részét képezte munkámnak, mint az empirikus adatgyűjtés mélyinterjúk készítésével, vagy a kéziratot térképek és katonai felmérések topográfiai elemzése. Jelentős forráscsoportot alkottak a különböző statisztikai felmérések, népszámlálások adatsorai, de a földrajzi (geológiai, hidrológiai) és a természetrajzi (botanikai, faunisztikai) kutatások eredményeit sem nélkülözhettem kutatásom során. Mivel a környezet kezelését a hagyomány, a társadalmi tapasztalat, a tudás, a szükséglet, a kényszer és az érdek bonyolult hálózata alakítja, különösen fontos volt számomra a különböző módszerek együttes alkalmazása, eredményeik összevetése és szintetizálása. A folyamatok kutatása indokoltá teszi egyes fejezetrészek leíró jellegét, de az értekezés egésze mégis inkább elemző feltárásnak, olyan rendszerezett értelmezésnek tekinthető, amely a természet és társadalom kölcsönhatásának megértésére irányul.

E kölcsönhatás összefügg azzal az ökológiai egyensúllyal, ami a társadalom érdekei és a természet adottságai közötti kapcsolatot jellemzi. Megfigyelhető, hogy a történelem folya-

mán a társadalom mindig az egyensúly kialakítására törekedett. A paraszti társadalomban ezt az egyensúlyt kezdetben a hagyományrendszer szabályozta. A 19. század folyamán azonban a hagyományok helyét egyre inkább a tudományos háttérű ismeretek foglalták el. Ezzel egy időben kiterjedt a nagyüzemi gazdálkodás és intenzív szakaszába lépett a környezetkiélés. A növekvő népesség egyre nagyobb szükségletei a korábban kevésbé hasznosított határrészek nagyfokú kiélését, intenzív művelését eredményezte, amely ökológiai egyensúlyvesztéshez vezetett. Doktori kutatásom során magam is vizsgáltam e változásfolyamatot. Eredményeimet értekezésemben adom közre.

Kutatásom három határhasznosítási forma értelmezésére irányult. A kutatás mindhárom esetben a kultúra és a természet közötti kapcsolat meghatározását célozta. Ennek megfelelően kettős motivációval kezdtem kutatni. Egyrészt a természeti környezet határhasznosításra gyakorolt hatásait, másrészt a határhasznosítási formák környezetátalakító gyakorlatát kívántam megismerni. Először az ökológiai tényezőket vontam vizsgálat alá – így főként a felszínt, a talajt, a vízrajzot, a növénytakarót és az állatvilágot –, melyek hatással voltak a határhasznosításra. Vizsgálatomat tehát a választott kutatási terület, Észak-Bihar felderítésével kezdtem. Az ökológiai tényezők nagyban hozzájárultak annak megértéséhez, hogy bizonyos gazdasági tevékenységek miért jelentek meg, mások pedig miért tűntek el a történelem adott pillanatában.

A sárréti puszták hasznosítása, az észak-bihari homokdombok szőlővel való betelepítése és a dél-nyírségi erdők tanyásodása ugyanakkor a természeti környezet átalakítását is eredményezte és további, a helyi közösség kultúráját érintő változásokat generált. Hatással volt a népesedés, a településszerkezet, a gazdasági stratégiák, de még a szórakozási formák alakulására is. Értekezésem tehát a történeti háttér és a táji környezet összefüggésrendszerében olyan határhasznosítási formákról szól, melyek 18-20. században megváltoztatták Észak-Bihar természeti környezetét.

III. KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

3.1. A KÖRNYEZETÁTALAKÍTÁS AZ ÖKOLÓGIAI ANTROPOLÓGIA ÉS A TÖRTÉNETI ÖKOLÓGIA KUTATÁSAI TÜKRÉBEN

Az ökológiai megközelítés a 20. század elején jelent meg az társadalomtudományokban, két különböző nézet elterjedésével. A *determinizmus* a természet kultúrára gyakorolt feltétlen hatására, a *posszibilizmus* a természet által kínált lehetőségek kihasználására fókuszált. Azonban a kultúra tudományos igényű ökológiai vizsgálata csak a *multilineáris evolucionista* szemléletű *Julian Steward* 1930-1940-es években végzett antropológiai kutatásai nyomán indult meg. A környezet hatására létrejövő kulturális jelenségek vizsgálatára Steward vezette be a *kulturális ökológia* fogalmát, melyet mint rávezető módszert (heuristic device) alkalmazott.¹ Steward alapkérdése, hogy a kultúrát hogyan érinti a környezethez való alkalmazkodás. Szerinte az azonos környezet azonos alkalmazkodási folyamatokat feltételez, melyek a különböző közösségeket azonos *kulturális típusokba* sorolják. E típusok alapvető jellemzője a *kulturális mag*, amely a létfenntartó tevékenységhez és a gazdasági rendhez kapcsolódó kulturális elemekből áll. Erre másodlagos elemek rétegződnek, melyek különböző jelleget adhatnak a magjukban azonos kultúráknak. Ugyanakkor a különböző környezetű társadalmak különböző fejlődésen mehetnek keresztül (multilinearitás). Steward szerint az alkalmazkodás kulcsa a társadalom technikai fejlettsége.² Ennek megfelelően a kulturális ökológia három kutatási iránnyal rendelkezik: kutatja a termelési technika és a környezet kapcsolatát, feltárja egy terület meghatározott technológiával történő kihasználása által létrehozott kulturális mintákat, illetve vizsgálja e mintáknak a kultúra más területeire gyakorolt hatását.³ Mindez szerinte holisztikus megközelítést igényel. Az 1940-es évektől Steward mellett *Leslie White* végzett ökológiai megközelítésű, elsősorban az energia-felhasználásra irányuló antropológiai kutatásokat.⁴ Munkáját az 1960-1970-es években *Gerhard és Jean Lenski* folytatta a környezeti alkalmazkodásból eredő önfenntartó gazdálkodási módok vizsgálatával.⁵

Steward, White és Lenskiék kutatása – neoevolucionista szemléletükből adódóan – a környezet azon tényezőire irányult, melyek szerepet játszhattak a kulturális evolúció alakulásában. Kutatásmódszertani szempontból fontos munkát végeztek a vizsgálati egység (kulturális

¹ BORSOS 2004: 23., 27.

² BOHANNAN–GLAZER 2006: 440-450.

³ STEWARD 1955: 40-41.

⁴ Vö. WHITE 1945

⁵ Vö. LENSKI–LENSKI 1978

lis jelenségek), a környezeti tényezők (éghajlat, domborzat, talajtípus, etc.) és a környezethez adaptált létfenntartási formák (gyűjtögetés, pásztorkodás, földművelés, etc.) meghatározásában, de számukra is nyilvánvalóvá vált, hogy az emberi történelemben a „haladás” mellett a „hanyatlás” is megjelenik. Sőt, épp az ökológiai tényezőknek a természeti népek és a modern társadalom általi különböző megítélése hívta fel a figyelmet arra, hogy az embernek a Föld ökoszisztémájához való viszonyát egyértelműen „devolúció” jellemzi.⁶

Más módon közelítettek a témához a *neofunkcionalista rendszerökológia* képviselői, akik a kultúra környezethez való funkcionális alkalmazkodását vizsgálták. A kutatások központi témája az energiefelhasználás, az eltartóképesség és az ezekhez való viszonyulás lett.⁷ Az antropológián belül ekkor vált résztudománnyá a kulturális ökológia, amely bár egyre több fogalmat vett át a természettudományos ökológiától, mégis maradt az kulturális antropológia tudományos terrénumán. A szakterület fejlődését jól mutatja, hogy neve is megváltozik: kulturális ökológiáról – *Roy Rappaport* hatására – *ökológiai antropológiára* módosul. Rappaport első jelentősebb műve, a *Disznó az ősöknek*⁸ egy óceániai népcsoport és természeti környezete *rítus* által fenntartott rendszerét, vagyis *ökoszisztémáját* vizsgálta. Eredménye az adott populáció és környezete közötti kapcsolat vonatkozásában egyedülálló, azonban nehezen alkalmazható más kutatási terepre. Az ökológiai tényezők azonossága ugyanis nem feltétlenül jár együtt a populációk azonos alkalmazkodásával. *Fredrik Barth* arra hívja fel a figyelmet, hogy az különböző alkalmazkodási formák különböző kultúrákat hoznak létre.⁹ Ehhez kapcsolódik az *ökológiai fülke* (niche) fogalma, amely a földrajzi területet és a hozzá kapcsolódó önellátási módot jelenti. Egy adott természeti környezetben egymás mellett több niche jöhet létre. Az egyes populációk fennmaradása a niche méretétől és minőségétől függ, ezért birtoklása vetekedést eredményez.

A neofunkcionalista irányzat az összes kulturális jelenséget ökológiai tényezőkkel akarta magyarázni és nem vette számításba, hogy a kultúra öntörvényei szerint is fejlődik. Túlhangsúlyozva a természet szerepét a determinizmus csapdájába esett. A kutatások így új irányt vettek. Megjelent a *processzualista* szemlélet, amely a környezetátalakítás folyamat jellegére, a változás mechanizmusára fókuszált és történetiségében vizsgálta a jelenségeket. Nem hagyta figyelmen kívül azt sem, hogy az ember tudatosan dönt az alkalmazkodás formái között. Ez a szemlélet később *történeti ökológia* néven vált ismertté.¹⁰

⁶ Vö. BORSOS 2004: 32-39.

⁷ BORSOS 2004: 43.

⁸ Vö. RAPPAPORT 1967.

⁹ Vö. BARTH 1969.

¹⁰ BORSOS 2004: 56., 69-70.

A történeti ökológia megjelenése nem előzmény nélküli. A történelemtudományban a 19. század óta jelen van az a gondolat, hogy a természet szerves része a történelemnek. Már a pozitivisták társadalomtörténészek (Buckle, Spencer, Taine) is foglalkoztak a történeti és természeti változások közötti összefüggés kérdéseivel. Magyarországon ugyanekkor *Hunfalvy János*, *Hermann Ottó*, *Rómer Flóris*, *Tagányi Károly* és *Ipolyi Albert* munkáiban tűnik fel a természeti környezet történelmet befolyásoló szerepe. Az ökológiai szemlélet 20. századi megerősödését hozta az Annales-iskola alapítóinak, *Lucien Febvre*nek és *Marc Bloch*nak a nézete, miszerint a természet lehetőségeket kínál és korlátokat szab, de ezek között az ember határozza meg a történelem menetét (posszibilizmus).¹¹ Ennek jegyében egyre több kutatás kezdődött. A történeti ökológia szemlélete és módszertana egyre bővült, az 1986-os berni Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson már önálló tudománynak tekintették.¹² Tudományként a természet és társadalom évezredes együttélését, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgálja, fő kutatási iránya az ember természetkezelő és környezetátalakító tevékenysége.

Összefoglalva az ökológiai antropológia különböző ágai az emberi kultúra és a természeti környezet viszonyát vizsgálják. A kultúrának nem a társadalmi-gazdasági, hanem a természeti környezettel való kapcsolatát kutatják és nemcsak a természet kultúrára gyakorolt hatását, de a kultúra természetalkító formáit is vizsgálat alá veszik.¹³ Magyarországon *Gunda Béla*, *Kósa László* és *Borsos Balázs* végzett jelentős tudományelméleti munkát az ökológiai antropológia tárgy körében,¹⁴ de a legfontosabb tudományos eredményeket *Andrásfalvy Bertalan* (és a Pécsi Néprajzi Iskola) *Duna-menti*, illetve *Viga Gyula* *bodrogi* kutatásai érték el.¹⁵

Ennek ismertetéhez járul hozzá kutatásom, amely olyan környezetátalakító tevékenységekre irányult, melyek a 18. és 20. század között jelentek meg, vagy terjedtek el Biharban. Konkrétan azokat a határhasznosítási formákat vizsgáltam, melyek a természeti környezet feltörését eredményezték. Ennek okán nem az „élet teljes hálóját”, vagyis az egész ökoszisztémát vontam vizsgálat alá, hanem csak azokat az ökológiai tényezőket – így főként a felszínt, a talajt, a vízrajzot, a növénytakarót és az állatvilágot –, melyek hatással voltak a fenti jelenségekre. E tényezők nagyban hozzájárultak annak megértéséhez, hogy bizonyos gazdasági tevékenységek miért jelentek meg, mások pedig miért tűntek el a történelem adott pillanatá-

¹¹ R. VÁRKONYI 1993: 261-263.

¹² R. VÁRKONYI 2006: 44.

¹³ BORSOS 2004: 7., 19.

¹⁴ GUNDA 1987: 143-175.; KÓSA 1982: 15-20.; BORSOS 2004.

¹⁵ VARGYAS 2009: 7-8.; vö. ANDRÁSFALVY 2004: 117-138.; Uő. 2007.; VIGA 2008:355-373.

ban. A sárréti puszták hasznosítása, az észak-bihari homokdombok szőlővel való betelepítése és a dél-nyírségi erdők tanyásodása minden esetben a természeti környezet átalakítását eredményezte és további, a helyi közösség kultúráját érintő változásokat generált. Hatással volt a népesedés, a településszerkezet, a gazdasági stratégiák, de még a szórakozási formák¹⁶ alakulására is. Ez az összefüggésrendszer holisztikus szemlélettel, interdiszciplináris keretek között vizsgálható és nem érthető meg a táji környezet ismerete nélkül. A következő fejezetben ennek a tájnak a kutatástörténetét ismertetem.

3.2. TÁJKUTATÁS ÉSZAK-BIHARBAN (KUTATÁSTÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓ)

Kutatásomat Hajdú-Bihar megye eddig kevésbé kutatott néprajzi kistáján, Észak-Biharban végeztem. Észak-Bihar, mint terra incognita kutatásom kezdetén az új felismerések ígérését hordozta, melyek közül különösen az egységes (nyírségi jellegű) szőlő- és borkultúra kutatási eredményei erősítik meg, hogy a térség kistájként való kutatása releváns a néprajztudomány számára. A kutatási eredmények ellenőrzéséhez kontrollterületeken végeztem vizsgálatokat. A pusztahasznosítás kutatását a közeli Nagy-Sárrét, a gyűjtögetés vonatkozásában pedig a hevesi Szarvaskő területére terjesztettem ki.

A magyarországi Bihar északi térségének néprajzi kutatására eddig kevesen vállalkoztak. Az elmúlt évtizedekben a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének kutatótanárai, a Déri Múzeum etnográfus-muzeológusai és észak-bihari kötődésű néprajzkutatók folytattak inkább tematikus, mint táji-területi szempontú kutatásokat a térségben.¹⁷ Egyes települések néprajzi képe már igen jól ismert ezekből a kutatásokból,¹⁸ illetve kisebb mértékben térségi szinten is feldolgozásra kerültek a hagyományos népi kultúra bizonyos vonatkozásai, jelenségek.¹⁹ Fontos azonban megállapítani, hogy az *észak-bihari kistáji profilt* (karaktert) közvetlenül vizsgáló, szervezett kutatásra – a lentebb ismertetett *Észak-Bihar Kutatási Program* beindításáig – nem került sor.²⁰

¹⁶ Vö. KAVECSÁNSZKI 2010d: 171-180.

¹⁷ A térség néprajzi kutatásainak részletes irodalmát lásd: BIHARI-HORVÁTH 2010a: 5-10.

¹⁸ Szaktudományos, monografikus kötetek jelentek meg Hajdúbagosról (DANKÓ 1975), Kismarjáról (VARGA 1978.), Konyárról (UJVÁRY 2002.), Álmosdról (VAJDA é.n. [2002.]) és Hosszúpályiról (BIHARI-HORVÁTH 2010f).

¹⁹ Főként a hagyományos gazdálkodás tárgykörében készültek Észak-Bihar egész térségére kiterjedő munkák – vö. KURUCZ 1964.; VARGA 1975: 259-280.; Uő. 1975: 431-534.; Uő. 1988: 169-183.; Uő. 1993: 175-191.; BIHARI-HORVÁTH 2010g.

²⁰ Itt kell felhívnom a figyelmet *Varga Gyula* – fentebb hivatkozott – kutatási eredményeire, melyek ugyan települési keretekre vonatkoznak, mégis kirajzolnak egy kistáji profilt, legalábbis a gazdaságkultúra (azon belül is a *kerti növénytermesztés*) tekintetében.

Bár a bihari kistájkutatás tekintetében jelentős áttörést és fontos eredményeket hozott a debreceni Néprajzi Tanszék *dél-bihari (kis-sárréti)* kutatása,²¹ de nagy szükség lenne egy, az egész térséget átfogó, a hagyományos paraszti kultúra minden területét érintő néprajzi felmérésre.²² Ugyanez mondható el az egykori Bihar varmegye történeti tájának határon túli részére vonatkozóan, noha szintén a Néprajzi Tanszék két évtizede intenzív terepmunkával vizsgálja a *Fekete-Körös* völgye, és az *Érmellék* kistájainak magyar lokális közösségeit.²³

Nehéz tehát kijelölni a kevésbé ismert Észak-Bihar helyét abban a Biharban, melynek összehangolt, komplex szociokulturális kutatása mindmáig nem valósult meg. Erre már csak azért is szükség volna, mert az egyes kistájak kutatása, Bihar egész *kistáji rendszerének* ismerete nélkül, igen problematikus. Különösen igaz ez Bihar síksági (többnyire magyarországi) részére, melynek jellege a 19. század második felében – leginkább a vízmentesítési munkálatok következtében – alapjaiban változott meg. Ez a változásfolyamat azonban sokszor mindmáig elkerüli a kutatók figyelmét, akik általában a 20. századi, sőt a recens jelenségek vizsgálatához is a *szabályozott Körösök és Berettyó vízmentesített Sárréjtjeit*, vagy a *lecsapolt Ér kiszáritott mellékét* választják értelmezésük keretéül. Nem ilyen anakronisztikus a *Bihari-sík*, vagy a *Berettyó-völgy* kistáji kijelölése, de sajnos nem is elég egzakt, mint ahogy arra a térségi kutatások településállományainak állandó változtatása is felhívja figyelmünket. Eseti kutatások az *Észak- és Dél-Bihari-síkságban*, sőt az *Alsó- és Felső-Berettyó-völgyben* is homogén egységeket vélnek felfedezni.

Ebben a kontextusban nem is lehet meglepő Észak-Bihar ismeretlensége, amely első sorban abból adódik, hogy „köztes területe” a néprajzkutatás számára – főként a népi kultúrájáról jól ismert *Sárrétekhez*, a bihari identitását leginkább tartó *Berettyó-völgyhöz*, és a borkultúrájáról híres *Érmellékhez* viszonyítva – eddig jellegtelennek tűnt. Ami *földrajzi* értelemben igaz is, hiszen területe nem egyetlen táji egységre esik, hanem *több földrajzi kistáj kontaktónáját* alkotja: nyugaton a löszös *Dél-Hajdúsághoz* kapcsolódik, északon a változatos domborzatú, homokos *Dél-Nyírség* erdőpusztás tájából szakad ki, keletről az ártéri üledékes talajú *Ér-völgyben* folytatódik, melyet a *Szalacs–Székelyhíd-dombvidék* határol, délen pedig az ugyancsak üledékes, és így bőtermő síkra, a *Berettyó–Kálló közére* ereszkedik le. Ilyetén Észak-Bihar földrajzi karaktere éppen *átmenetiségében*, változatos geológiájában ragadható

²¹ Vö. LOVAS KISS 2006.; Uő. 2011a.; Uő. 2011b.; Uő. 2011c.

²² Egész Biharra kiterjedően a szaktudomány eddig a paraszti kultúrának csak az egyik megnyilvánulási formáját, a *népművészetet* vizsgálta komplex módon. Az 1980-as évekre igen előrehaladt ugyanis a *Déri Múzeum* bihari származású néprajzi műtárgyállományának tudományos rendszerezése és feldolgozása, melynek népművészeti vonatkozású eredményei a *Népművészeti örökségünk* című sorozat hajdú-bihari kötetében jelentek meg (vö. GAZDA–VARGA 1989.)

²³ Vö. KEMÉNYFI 1994. – Itt jegyzem meg, hogy mind a magyarországi dél-bihari, mind a határontúli fekete-Körös-völgyi és érmelléki kutatások anyaga – főképp a hallgatók által felvett adatközlések – jelentős részben feldolgozatlanok, de hozzáférhetők, és kutathatók a Néprajzi Tanszék archívumában (a DENIA-ban).

meg, amely erősen determinálta az észak-bihari parasztság tájhasznosító gazdálkodását, végső soron pedig egész életmódkultúráját.

A kultúra táji tagolódását azonban nemcsak földrajzi tényezők alakítják.²⁴ Az egységes *közigazgatási múlt* (és jelen) ugyanúgy „kistájképző” lehet, mint a földtani jelenségek. Sőt, a közigazgatás tagoló jellege a 19. század végétől folyamatosan erősödni látszik. Nem is csoda, hiszen a földrajzi kistájak egységesülő rendszere egyre kevesebb „különbséget termel”. Kevesebbet, mint a térségi közösségek igazgatási szervezetei. Amíg a természeti határok lassan elmosódnak, addig a közigazgatásiak legfeljebb eltolódnak, és nemegyszer „kiéleződnek”.²⁵ Éppen ezért a 20. századi (hagyományos- és poszt-) paraszti kultúra vonatkozásában a magyarországi Bihart sem lehet már a Sárretek, vagy az Érmellék keretén kutatni, hiszen a tájátalakító-vízmentesítő munkálatok a 19. század végére befejezték Bihar új tájöldrajzi egységének, az összefüggő *Síkbiharnak* a kialakítását. Az ennél kisebb térségeknek a néprajzi kutatások általi, földrajzi szempontú leválasztása, teljességgel indokolatlan.

Észak-Bihar „kistáji megkonstruálása” ellenben érvényes, és igen szükségszerű lehet, amennyiben egységes, tudományosan szilárd keretet biztosít a térségben folytatott néprajzi kutatásoknak, melyek eddig egymástól függetlenül zajlottak. A kistáji keret lehetőséget kínálhat a múltbeli kutatások eredményeinek újraértelmezésére, összehasonlítására, és előirányozhatja a jövőbeli kutatások összehangolását. Bár a néprajztudomány konstruktív, a kutatásokat megkönnyítő (sőt előmozdító) tevékenysége az *észak-bihari néprajzi kistáj* létrehozásában tagadhatatlan, de nem az egyetlen tényező. Ahogy fentebb említettem, Észak-Bihar nem rendelkezik különösebb földrajzi karakterrel, de a gazdasági és (köz-)igazgatás szervei régtől integrációs hatást gyakorolnak településeire.²⁶ Fontos tehát leszögezni, hogy a kistáj megkonstruálását történeti-közigazgatási tényezők is befolyásolták.

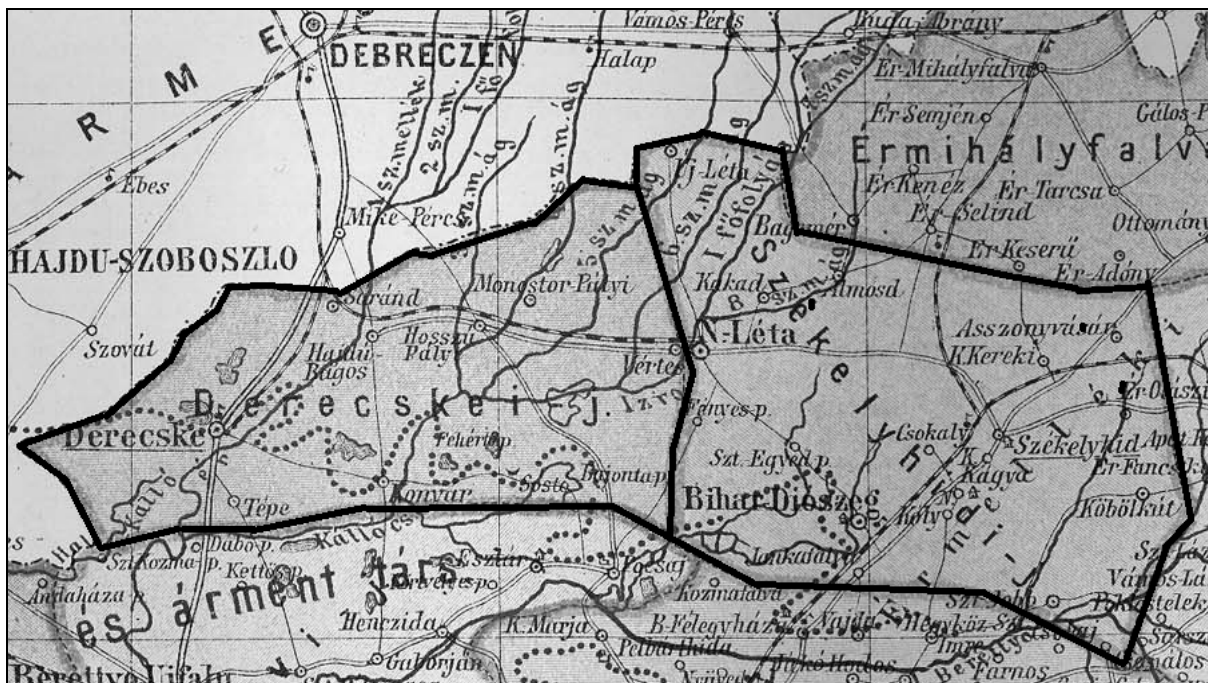
Történeti forrásokból tudjuk, hogy a térség – az Ákos-nemzettség birtoktömbjeként – már a 13. században külön egységet alkotott. A 17. század elején állami (erdélyi fejedelmi) tulajdonba, majd a 18. századtól ismét nagyhatalmú magánföldbirtokosokhoz került (az Esterházyakhoz, a Zichykhöz, etc.). Mindeközben erős uradalmi szervezetek (a derecskei, a pocsaji, a diószegi, etc.) alakultak területén, melyek folyamatosan növelték az egyes telepü-

²⁴ vö. KÓSA–FILEP 1983: 49-50.

²⁵ A 20-21. századfordulón az észak-bihari közigazgatási határok nem a szomszédos térségekkel szemben „éleződtek ki”, hanem a belső területek vonatkozásában. Észak-Biharnak ugyanis jelenleg két települése is alkalmas a térségi közigazgatás vezető szerepére. Ez az érdekkülönbözőség az elmúlt évtizedekben kétszer is komolyan felvetette a térség kettéosztását, egy „belső határ” megvonásával. Először a statisztikai kistérségek 1990-es évek végi megalkotásakor, másodszer pedig a járási rendszer visszaállításának 2010-es évek eleji szervezésekor váltott ki erős indulatokat a központi szerep kiosztása, amit a térség mindkét városa, Derecske és Létavértes is magának követelt.

²⁶ Az észak-bihari települések jelenleg is közös közigazgatási szervezetbe, a Derecskei Járásba tartoznak.

lépcsőportok integritását.²⁷ A törökkor után újraszerveződő állami közigazgatás Észak-Bihar nagyobb részét a *Sárréti járás*hoz,²⁸ kisebb részét az *Érmelléki*hez csatolta. Ez a kettőség az 1876. évi nagy közigazgatási reform során sem szűnt meg. Az észak-bihari települések döntően még ekkor is két külön járásba tömörültek: a *Derecskei*²⁹ és a *Székelyhíd*ba³⁰ (1. ábra).

1. ábra: Észak-Bihar területének járási beosztása, 1876-1924 (Th. Bannwarth térképe alapján)

Trianon után ez a helyzet annyiban változott, hogy a Derecskei járásból Hosszú- és Monostorpályi, valamint Vértes, továbbá az Érmihályfalvai járásból Bagamér a Székelyhídi járás^{hoz} került,³¹ a Derecskei járás pedig több déli településsel, Esztárral, Pocsajjal és Kismarjával egészült ki (2. ábra).³² A második világháborút követő közigazgatási rendezéskor, 1955-ben is módosultak a térség közigazgatási határai: Álmosd–Újléta–Bagamér Debrecen^{hez} került, a korábbi két járás többi települését pedig *Derecske központ*tal összevonták (3. ábra).³³

²⁷ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 7-11.

²⁸ Észak-Bihar egy részének a Sárréti járás^{hoz} való tartozása lehet az egyik oka, hogy a kutatások sokáig az észak-bihari településeket – helytelenül – néprajzi értelemben is *sárréti* településnek tekintették (vö. DANKÓ 2003: 9.).

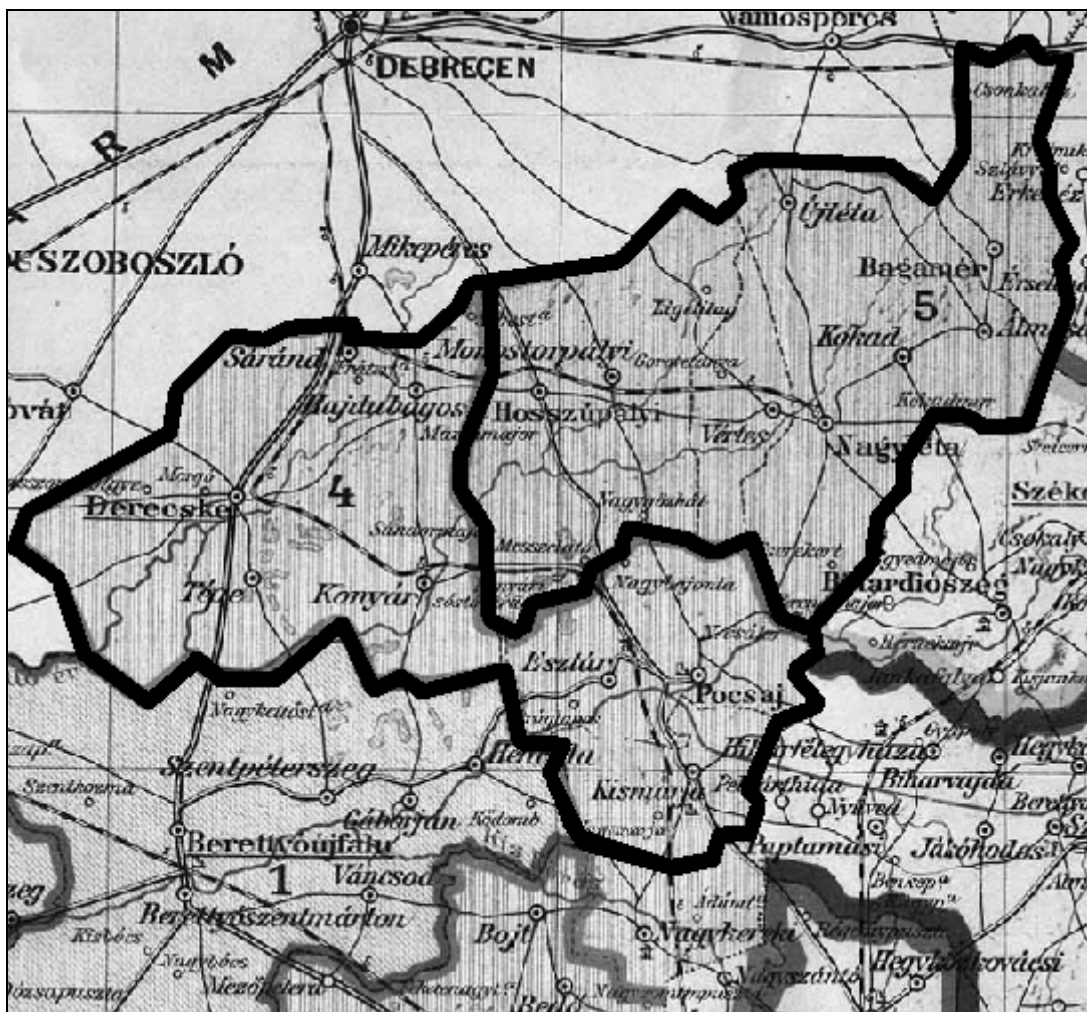
²⁹ Idetartoztak az egykori Sárréti járás települései, Pocsaj és Esztár kivételével, melyek a Berettyóújfalvai járás^{ba} kerültek át.

³⁰ Az egykori Érmelléki járás észak-bihari települései tartoztak utóbb a Székelyhídi járás^{ba}, Bagamér kivételével, melyet az Érmihályfalvai járás^{hoz} csatoltak.

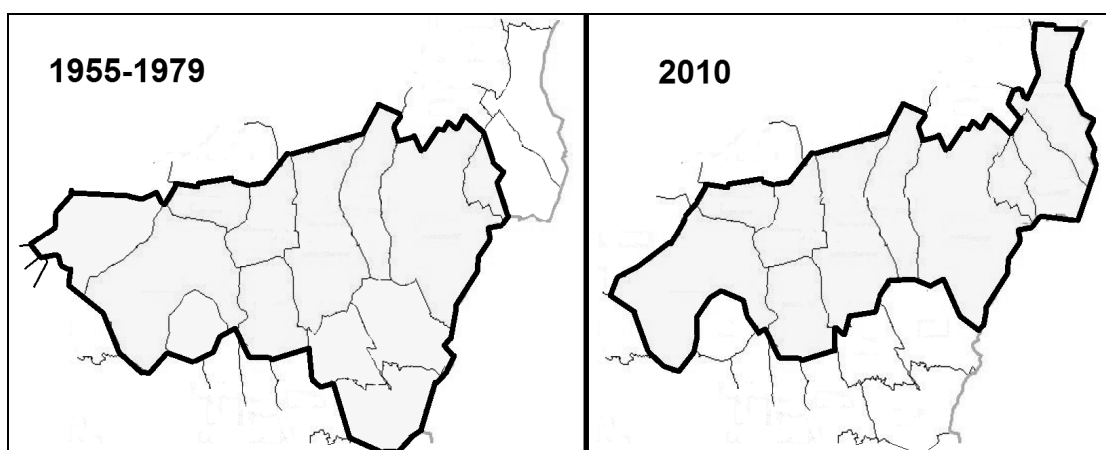
³¹ Mivel járás korábbi központja a trianoni államhatáron kívül maradt, új székhelynek Nagyléta jelölték ki.

³² Észak-Erdély visszacsatolásának éveiben (1941-1944) rövid időre rekonstruálódott az 1920 előtti járási rendszer, a Derecskei és a Székelyhídi járás^{ok} közös határa ez időben ismét Vértes és Nagyléta között húzódtott. A délebbi települések közül csak Esztár és Pocsaj maradt a Derecskei járás^{ban}, Kismarja a Nagyváradi járás^{hoz} került.

³³ Továbbá a Derecskei járás^{hoz} csatolták a dél-hajdúsági Hajdúszovátot is.

2. ábra: Észak-Bihar területének járási beosztása, 1924-1949 (Czakó István térképe alapján)

3. ábra: Észak-Bihar közigazgatási beosztása 1955 és 1979, illetve 2007 és 2012 között (a Derecskei Járás és a Derecske-Létavértesi Kistérség)

A szaktudomány tulajdonképpen ekkortól kezdi esetenként a *Derecskei járás* területét a magyarországi Bihar többi részétől, elsősorban a Berettyóújfalu központú Berettyó-völgytől

és Bihari-síktól megkülönböztetni, mégpedig az *Észak- és Dél-Bihar*³⁴ dichotómiával.³⁵ Ez a szakmai megkülönböztetés a járásrendszer megszűnése és a kistérségi rendszer³⁶ létrejötté között (1979-2004) is érvényben volt,³⁷ de igazán jelentőséget csak az *Észak-Bihar Kutatási Program* beindításakor kapott.

	1773	1858	1876	1930	1943	1977
1. Bagamér	Érmell.	B.diószegi	Érmihályf.	Székelyhídi	Érmihályf.	Debreceni
2. Újléta	Érmell.	B.diószegi		Székelyhídi		Debreceni
3. Álmosd	Érmell.	B.diószegi		Székelyhídi		Debreceni
4. Kokad	Érmell.	B.diószegi		Székelyhídi		Derecskei
5. Nagyléta	Érmell.	B.diószegi		Székelyhídi		Derecskei
6. Vértes	Sárréti	B.diószegi	Derecskei	Székelyhídi		Derecskei
7. Monostorpályi	Sárréti		Derecskei	Székelyhídi		Derecskei
8. Hosszúpályi	Sárréti		Derecskei	Székelyhídi		Derecskei
9. Hajdúbagos	Sárréti					Derecskei
10. Sáránd	Sárréti					Derecskei
11. Konyár	Sárréti					Derecskei
12. Derecske	Sárréti					Derecskei
13. Tépe	Sárréti					Derecskei
14. Pocsaj	Sárréti	B.diószegi	B.újfalui			Derecskei
15. Esztár	Sárréti	Derecskei	B.újfalui			Derecskei
16. Kismarja		Nagyvárad	Szalárdi	Derecskei	N.várad	Derecskei

A magyarországi Észak-Bihar településeinek járási beosztása a 18-20. században³⁸

Összességében megállapítható, hogy az észak-bihari települések – elsősorban gazdasági érdekű – integrációja igen nagy múlttal rendelkezik, hosszú évszázadok alatt ment végbe (illetve folyik jelenleg is). Ebből adódik, hogy az egyes települések, településcsoportok a múlt más és más szakaszában kerültek Észak-Bihar közigazgatási egységébe, és több esetben mindmáig megőrizték egykori különállásuk bizonyos vonásait. Jól elkülöníthető például egy *központi terület*, amelyhez időlegesen kisebb-nagyobb *peremterületek* kapcsolódtak. Előbbi települései: Derecske, Tépe, Konyár, Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Vér-

³⁴ A fentiekben sorolt bihari kistájakhoz hasonlóan *Dél-Bihar* behatárolása is problémás. Ugyanis amíg Györffy István a 20. századelőn, korábbi közigazgatási hagyományokra hagyatkozva (ti. 1849 és 1860 között a vármegye két különálló közigazgatási egységet alkotott, Észak- és Dél-Bihar vármegyét) elsősorban a *Fekete-Körös völgyét*, másodsorban pedig *Nagyszalonta vidékét* értette Dél-Bihar alatt (GYÖRFFY 1915: 104.), addig az újabb kutatások már a magyarországi Bihar legdélebbi részét, leginkább az egykori *Kis-Sárrét vidékét* tekintik Dél-Biharnak (LOVAS KISS ANTAL 2006.).

³⁵ Magát az Észak-Bihar *kistájnevet* az 1960-as évek közepén Kurucz Albert vezette be a szakterminológiába (vö. KURUCZ 1964.)

³⁶ A kistérségi rendszerben Észak-Bihar kistája a Derecske–Létavértesi Kistérséghez tartozik (vö. SÜLI-ZAKAR – PÉNZES 2004: 50-52.)

³⁷ Ekkor is folytak olyan kutatások, melyek Észak-Bihar térségét választották értelmezésük keretül (vö. KURUCZ 1992.)

³⁸ vö. GYALAY 1989.

tes és Nagyléta (jelenleg Létavértes), Újléta, Kokad, illetve Álmosd. Utóbbi: északkeleten Bagamér, délkeleten pedig Esztár, Pocsaj, és Kismarja. Ugyanakkor Észak-Bihar központi területe is több kisebb egységre (mikrotájra) tagolódik. *Derecske, Konyár és Tépe* a Kálló mellett és annak mocsarai között feküdtek, így a 19. század végi átvízmentesítési munkálatok előtt a Sárrétekekkel lehetett sok tekintetben közös a hagyományos kultúrájuk.³⁹ Továbbá Derecske és Konyár egykor a bihari hajdútelepek közé tartozott, jelentős szabadalmas társadalmi csoportok lakóhelye volt, melyek életmódja bizonyos vonatkozásokban a Hajdúvárosok lakosságának életmódjával mutat egyezést. *Sáráandra, Hajdúbagosra, Hosszúpályira, Monostorpályira* egyértelműen Debrecen közelsége gyakorolt nagy hatást, annak élelmiszer- (első sorban zöldség- és gyümölcs-) ellátókörzetét alkották.⁴⁰ *Vértes, Nagyléta, Újléta, Kokad és Álmosd* pedig a szomszédos Érmellék gazdasági egységéhez és központjaihoz (Székelyhídhöz, Bihardiószeghez) kapcsolódott. Észak-Bihar három mikrotájának és két peremterületének települései egy *kettős, kelet–nyugati településtengelyen* helyezkednek el. Az *északi tengely* településeit a *dél-nyírségi*, homokbuckás-futóhomokos, ligetes *erdővidék* köti össze a települések északi határában, a *déli tengelyen* pedig a *Kálló-menti* települések sorakoznak (4. ábra). A két településsort részben a nagyobb központok (Debrecen, Nagyvárad, Berettyóújfalú) felé vezető *közlekedési folyosók*, részben pedig az északról leszakadó, a térséget behálózó *nyíri folyások, csatornák* kötik össze. Utóbbiaknak (és a felvevőpiacok, városok kedvező közelségének, keresletének) köszönhető, hogy Észak-Biharban kialakult egy egységes *zöldségtermesztő kultúróvezet*, amely – eddigi ismereteink szerint – a leginkább meghatározza a térség néprajzi profilját.⁴¹

A korábbi kutatások eredményeiből kirajzolódó vázlatos néprajzi profil, általános néprajzi kép kidolgozásához az észak-bihari táji kultúra mélyebb struktúráinak feltárására volt szükség. Ezt tűzte ki célul az a hallgatói kutatócsoport, melyet 2010-ben szerveztem a *Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének* doktoranduszaiból és hallgatóiból.⁴² Azokat a hallgatótársaimat kértem fel a kutatócsoportoz való csatlakozásra, akik korábban is eredményesen vettek részt a Tanszék bihari kistájakon⁴³ folytatott terepgyakorlatain. Ezek a szemléletformáló gyakorlatok – és gyakorlatvezető tanárim⁴⁴ – mélyítették el bennünk a „Debreceni Néprajzi Iskolához” való tartozás érzetét, amely nagyban hatott saját kutatóprogramunk, az *Észak-*

³⁹ Vö. SZÜCS 1936: 164.

⁴⁰ Vö. Varga Gyula korábban hivatkozott munkáival.

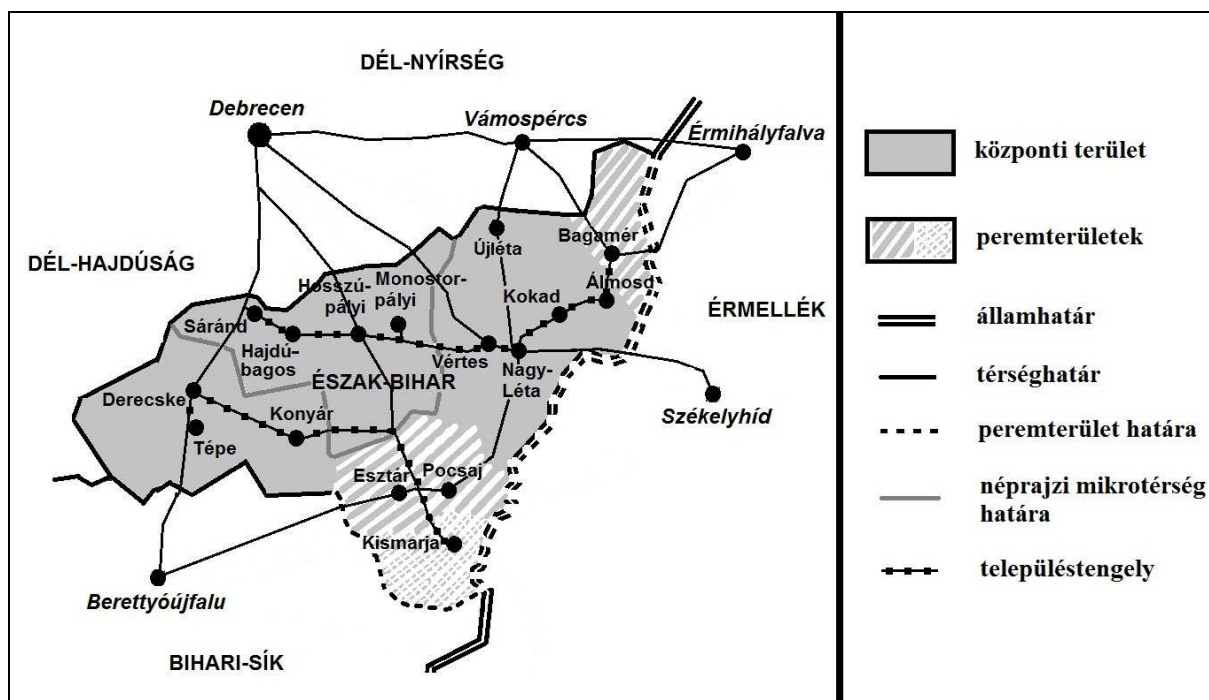
⁴¹ Ebben az övezetben természetették a híres derecskei hagymát, monostorpályi zellert, hosszúpályi petrezselymet, nagylétai, újlétai, vértesi tormát és a konyári, hajdúbagosi dinnyét.

⁴² A kutatócsoport tagjai voltak: Aranyos Sándor (hallgató), Kavecsánszki Máté (doktorandusz), Simon Krisztián (hallgató), Szászfalvi Márta (doktorandusz), Szokolai Katalin (hallgató), Tarczali Anikó (hallgató), és Bihari-Horváth László (doktorandusz). Itt köszönöm meg kutatótársaimnak, hogy csatlakoztak vállalkozásomhoz és kiváló kutatómunkájukkal hozzájárultak a program sikeréhez!

⁴³ Dél-Biharban (a Kis-Sárreten) és a Fekete-Körös völgyében

⁴⁴ Lovas Kiss Antal, Keményfi Róbert, Dénes Zoltán, Kovács László Erik

Bihari Kutatási Program beindítására: hűen az iskola hagyományaihoz Észak-Biharban is tereporientált empirikus kutatásokat folytattunk.

4. ábra: Észak-Bihar néprajzi kistérsége

A kutatócsoport először egy észak-bihari település (és egyben szülőfalum) *Hosszúpályi* néprajzi falumonográfiáját készítette el.⁴⁵ A falukutatás során született szaktanulmányok tárgyalják Hosszúpályi 18-20. századi társadalom- és településnéprajzi viszonyait, a gazdálkodáskultúra számos vonatkozását, a népi táplálkozás adatait, az élet nagy fordulóihoz és az ünnepekhez kapcsolódó szokásokat, valamint Hosszúpályi hagyományos zenei- és táncéletét, hiedelemvilágát.⁴⁶ Alkalmazott kutatásunk legnagyobb eredménye egyértelműen az volt, hogy a néprajzilag eddig csaknem teljesen ismeretlen Hosszúpályiról egy egészen komplex képet alkottunk, amelyet a jövő kutatásai – leírásainkat, következtetéseinket felhasználva – tovább árnyalhatnak.

A kutatási program második kutatási projektjével elkészült a térség *szőlő- és borkultúrájának* néprajzi monográfiája, amely elsősorban olyan kiváló kutatóelődöknek, mint a szentendrei skanzen egykori igazgatójának (a konyári születésű) Kurucz Albertnek, vagy a debreceni Déri Múzeum muzeológusának (a kismarjai születésű) Varga Gyulának a tárgyköri kutatási eredményeit használta fel,⁴⁷ de részben át is értelmezte azokat – főként a térség szőlő- és

⁴⁵ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2010f.

⁴⁶ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2010b: 16-33.; Uő. 2010c: 191-236.; ARANYOS 2010: 86-107.; SIMON 2010: 119-126.; KAVECSÁNSZKI 2010a: 165-190.; Uő. 2010b: 237-246.; Uő. 2010c: 247-286.; SZOKOLAI 2010a: 286-306.

⁴⁷ Vö. KURUCZ 1964.; VARGA 1975b.

borkultúrájának táji bemérése tekintetében.⁴⁸ A kötet tanulmányai emellett új szempontú megközelítésekkel tárták fel a téma számos vonatkozását. Így az észak-bihari szőlőskertek 20. századi hanyatlásának gazdasági és társadalmi okait, a szőlőskertekbe kiköltöző, szociálisan hátramaradó társadalmi csoportok életmódbeli sajátosságait, a szüreti táncalkalmak és bálók táncfolklorisztikai jellegzetességeit, illetve az egyházi szőlőbirtoklás, borhasznosítás és boradományozás módozatait.⁴⁹

A két, sikeresen lefolytatott tematikus kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy Észak-Bihar táji egysége kiváló kutatási keretet képez, melyben számos téma sikerrel kutatható. Ezek közé tartozik jelen értekezés témája, a környezetátalakító határhasznosítás is, melyre a fenti kutatások alkalmával figyeltem fel. Témabeli kutatásaim eredményeit a következő fejezetekben ismertetem.

⁴⁸ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2010d: 5-15.

⁴⁹ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2010e: 127-157.; SZOKOLAI 2010b: 158-170.; KAVECSÁNSZKI 2010d: 171-180.; SZÁSZFALVI 2010: 181-203.

IV. A 18-19. SZÁZADI PUSZTAHASZNOSÍTÁS ÉS HATÁSI

4.1. PUSZTÁSODÁS, PUSZTAHASZNOSÍTÁS

A „Debreceni Néprajzi Iskola” tereporientált szemlélete mellett a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete által folytatott Bihar-kutatás gazdaság- és társadalomtörténelmi megközelítése is nagy hatással volt munkámra. Az Intézet Középkori Magyar Történelmi Tanszéke az 1970-es években kezdte el Bihar vármegye 18. századi, komplex gazdaság- és társadalomtörténelmi kutatását, amely – mind a forrásfeltárás mértékét, mind a forráselemzés módját tekintve – rendkívül eredményesnek bizonyult. Az elmúlt három évtizedben a Tanszék oktatóinak számos, a paraszttársadalmi rétegeket (vagy a paraszti életmódot folytató mezővárosok társadalmait) bemutató és a paraszti gazdálkodás kérdésköreit tisztázó tanulmánya⁵⁰ jelent meg. E tanulmányok egy jelentős hányadának (főképpen a 18. század utolsó harmadának történetét ismertetőknél) elsődleges forrását képezték a Magyar Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptioes* állagában lévő úrbérrendezés-kori és a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár úrbéri irategyüttesei, *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében* című, a Tanszék oktatói szerkesztésében megjelent forráskiadvány-sorozat⁵¹ adatgazdag kötetei, a megjelenésük óta eltelt rövid idő ellenére, egyre gyakrabban adaptált forrásai a helytörténelmi (lokális és kistérségi, regionális) kutatásoknak⁵² is, melyek amellett, hogy eredményeik felmutatásával szélesítik a kisebb közösségek történelmi tudatát, határozottan ki is terjesztik a források belső tartalmának, használhatóságának körét. A kezdetben partikulárisnak ítélt adatok, közlések sokszor éppen egy-egy lokalitás értelmezési keretén tesznek szert olyan jelentőségre, amely visszahat az általánosabb képet megrajzolni hivatott szaktörténészek témaválasztására. Ez a jelenség szolgáltatott alapot ahhoz, hogy a *pusztahasznosítás* kutatását elmélyítsem.

A helytörténelmi monográfiák történelmi fejezeteiben ugyanis rendre feltűnnek, de kellő súlyt eddig csak elvétve kaptak azok a határhasználati jelenségek (így a pusztahasznosítás), illetve a megélhetési keretek kiszélesítése érdekében, vagy robot-kötelezettség alapján (közösségek, esetleg csak egyes egyének által) végzett munkák, melyek – és erre a szaktudomá-

⁵⁰ BÁRSONY 1975: 93-113.; Uő. 1976: 41-57.; Uő. 1979: 59-116.; Uő. 1984: 6-139.; Uő. 1985: 7-53.; Uő. 1994: 83-96.; PAPP 1979: 11-122; Uő. 1981: 93-155; Uő. 1987a: 7-159.; Uő. 1987b: 189-201; Uő. 1989a: 264-271.; 1989b: 21-33.; Uő. 1991: 109-119.; Uő. 1993: 109-125.; Uő. 1998; Uő. 2001a: 145-179; Uő. 2001b: 1-19.

⁵¹ BÁRSONY–PAPP–TAKÁCS 2001.; Uők. 2003; Uők. 2004. A sorozathoz tartozó tanulmánykötet is a téma irodalmát gyarapítja (vö. BARTA–PAPP 2005.)

⁵² Vö. UJVÁRY 2002.; RADICS 2002.

nyos teoretika az 1980-as években felhívta a figyelmet⁵³ – egyértelműen jelzik, hogy *a paraszti gazdálkodás (és általában a gazdasági tevékenység⁵⁴) már a 18. században túlnőtt egy-egy település határain*. Így volt ez a vármegye Észak-Bihart is magába foglaló Sárreți járásában is, sőt különösen jellemezte azt, hiszen itt a század egész folyamán meglehetősen kiterjedt, összefüggő területeket veszélyeztetett a víz, uralt el a mocsár, sokszor élnetetlenül összehúzóva ezzel a települések művelhető határterületeit. Északon a lassúfolyású, több ágra szakadó Kálló⁵⁵, délen pedig a Berettyó és a Sebes-Körös rendszeres áradásai okoztak jelentős károkat, előírányozva a kárvallott lokalitások megélhetési (így a gazdasági térbeli) korlátainak áttörését.

A járás természeti viszonyai az előző századokban nem tették lehetővé nagyobb népességtömörülések létrejöttét, sőt a *török hódoltság alatt a településhálózat* – még ha nem is akkora mértékben, mint azt *Mezősi Károly* az 1692. évi kamarai összeírás adatsorait közlő művében⁵⁶ állította – *számottevően megritkult*. Bár a kamarai összeírás torzuló adatsoraiból Mezősi a vármegye népességének (egy 1552-es népességszámához viszonyítva) 95,6 %-os hódoltság kori pusztulását olvasta ki, az 1970-es években megkezdett forráskritikai elemzéseknek⁵⁷ köszönhetően mostanra biztosra vehető, hogy a népességszám csökkenése ettől jóval kisebb volt, nem haladta meg az 57,9–65 %⁵⁸-os, így is jelentős arányt. Míg Mezősi 371 megyei településről⁵⁹ hitte, hogy teljesen elnéptelenedett 1692-re, addig az összeírás egyik forráskritikai elemzése már rávilágított arra is, hogy a kamarai összeíró a lokalitások neve mellett gyakorta használt „*deserta*” kifejezéssel sok település esetében nem feltétlenül az elpusztult, lakatlan helyet (ahogy azt Mezősi interpretálta), hanem az adófizetésre képtelen – például elmenekült (és nem feltétlenül a harcokban odaveszett), állatállományától megfosztott, élelmiszer-tartalékait elvesztett – azaz elszegényedett lakosságot jelölte⁶⁰ (de nem vette számba, hiszen az adóbevételek megállapítása szempontjából ez irreleváns lett volna). Az elpusztult települések számának újabb meghatározását adta *Bársony István*, aki azoknak a településeknek a török időkben történt elnéptelenedését tartotta közvetetten bizonyítottnak, melyekről

⁵³ BÁRSONY 1985: 40.

⁵⁴ Például a sószállítás fuvarozási lehetősége, vagy az árufelvevő piacokon történő termény-értékesítés, etc. (Vö. BÁRSONY 1985: 41-48.)

⁵⁵ A Berettyó Esztárnál kiszakadó ága, a Kálló (mely Konyáron, Tépén, Derecskén, Földesen és Sápon keresztül a biharnagybajomi határban a Berettyó Nagysárreți-jébe tért vissza) szedte össze a Hajdú- és Szabolcs-megyékből lehúzódó, úgynevezett *nyíri folyások* vizeit.

⁵⁶ Vö. MEZŐSI 1943.

⁵⁷ KOVÁTS 1972.; DÁVID 1982.; BÁRSONY 1984.

⁵⁸ Dávid Zoltán 120.000-re, Bársony István 100.000-re (az 1552-es adat 42,1, illetve 35 %-ára) becsülte a vármegye 1690-es évek eleji népességszámát.

⁵⁹ Ebből a 371 településből ugyan az 1692-es összeírás csak 21-et számol a Sárreți járás területére, Mezősi ezt kibővítve már összesen 82 olyan pusztát sorol fel, melyek „a török hódoltságot közvetlenül megelőző időben, s részben még a XVII. században is élő magyar települések voltak” (vö. MEZŐSI 1943: 143-148.)

⁶⁰ DÁVID 1982: 119.

(mint lakott helységekről) az 1692 után keletkezett különböző források már egyáltalán nem adnak hírt.⁶¹ Számításai szerint az 1690-es évek elején a vármegyében összesen 133 ilyen pusztatelepülés feküdt (közülük a Sárreíti járásra 28⁶² esett).

A járás elnéptelenedett települései *fokozatosan olvadtak valamely szomszédos, a török időket lakónépességgel átvészelt (esetleg újratelepült) község határába*. Az összeolvadás folyamatának kezdőpontját a legtöbb esetben azért problematikus meghatározni, mert az elpusztult települések közül alacsony azoknak a száma, melyeknek lakatlanná válását konkrét katonai eseményhez lehetne kapcsolni.⁶³ Adatok híján sokszor ugyancsak nehéz megállapítani, hogy a 18. században már pusztaként használt határok korábbi (a hódoltság kora előtti) művelői, azaz az eredeti lakónépesség túlélte-e, és ha igen akkor egyrészt hova menekülve élte túl a 16-17. század háborúit, melyek után másrészt miért nem tért vissza eredeti lakóhelyére. A hódoltság korát megelőzően és az azt követően keletkezett, az adózó népesség személynévsoros összeírásait is tartalmazó különböző források összevetése minden bizonnyal eredményre vezetné az e kérdések megválaszolását célul kitűző geneológiai és migrációs kutatásokat, melyek nagy valószínűséggel rajzolhatnának hiteles képet a lokális közösségek török időkben kialakított túlélési stratégiáiról.

A magam kutatása során azonban nem is elsősorban erre, azaz a 16-17. századi pusztulás (kontextuálisan kétségtelenül jelentős) társadalomtörténeti, mint inkább *a 18. század végi pusztahasznosítás gazdaságtörténeti és ökológiai vonatkozásaira* kerestem adatokat. Ehhez mindenekelőtt az Országos Levéltár *Urbaria et Conscriptioes* fondja szolgált elsődleges forrásul. A kamarai, magánföldesúri és egyházi birtokokról, azok jobbágynépességről készített urbáriumok, úrbéri összeírások, birtok- és vagyonebecslések (időben meglehetősen kiterjedt, a 16. század közepétől a 18. század végéig nyomon követett) adatsorai ugyanakkor lehetővé tették, hogy a gazdaságtörténeti fókuszú „*pusztatörténetek*” viszonylagosan teljes vertikumát (a pusztulás előtti településtörténeteket – főképpen birtoklástörténeteket – és a pusztulás történeteit is érintve), de mindenekelőtt a pusztahasznosításnak – *a bérbeadó birtokosok*

⁶¹ BÁRSONY 1984: 11.

⁶² Andaháza (Berettyóújfalutól északnyugatra), Bánk (Monostorpályitól északra), Besenyő (Berekböszörmény közelében), Bosold (Darvastól délkeletre), Bökény (Komádi környékén), Csif (Darvastól északra), Ész (Komáditól északra), Fejértó (Konyártól keletre), Hát (Komáditól nyugatra), Iráz (Komáditól délnyugatra), Kasza (Pocsajtól nyugatra), Kérsziget (Komádi szomszédságában), Kórógy (Bakonszegtől délkeletre), Kót (Komáditól délnyugatra), Kovácsi (Bakonszegtől északra), Körmösd (Mezősastól délkeletre), Monostor (Debrecentől északkeletre), Nyésta (Komáditól északra), Ős (Komáditól északnyugatra), Petlend (Magyarhomorogtól délkeletre), Séptely (Biharkeresztes és Bojt között), Szöcsköd (Csökmőtől keletre), Kis- és Nagy-Tóti (Komáditól délnyugatra), Tölgykerék (Körösszegapáti és Körösszakál között), Újlak (Berettyóújfalutól délre), Kis- és Nagy-Zomlin (Ártándtól északkeletre).

⁶³ A Sárreíti járás ezirányú vizsgálatakor az elnéptelenedés datálásához az 1692. évi összeírásnak (a *deserta* megjelöléshez általában társuló) időhatározói sem adnak támpontot, mert (a valóban a török időkben, végleg) elpusztult települések közül az összeírásban szereplő 5 település (Újlak, Kórógy, Fejértó, Andaháza és Kovácsi) esetében, azok neve mellett legfeljebb a „tempore immemorabili” (=ismeretlen idő óta) kifejezés található.

érdekből rögzített – adatait megvilágítsam. Ezen adatsorok kiegészítéseként használtam fel a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár feudáliskori iratanyagából *Bihar Vármegye Nemesi Közgyűlésének* (érintőlegesen, az elsősorban a pusztahasznosító paraszti közösségek *bérlői kötelezettségeit és jogait* dokumentáló) *jegyzőkönyveit*, főként pedig a vármegye *községi irategyűjtéseit*. A pusztán folytatott *gazdálkodás feltételeiről, a pusztai határhatalmat mikéntjéről* alapvető adatokat a Mária Terézia rendelete nyomán megkezdett országos úrbérrendezés anyagához szorosan kapcsolódó *investigatiók, paraszti vallomások*⁶⁴ biztosították kutatásomhoz. A puszták és művelés alá vont határrészei *lokalizálását* kéziratos térképek és az *első katonai felmérés* térképszelvényeinek adaptálásával végeztem el.

Kutatásom nem a puszták egy adott időmetszetű hasznosítására, hanem egy adott puszták hosszabb időtartamú használatára irányult. A felszínes eredményt hozó szinkronkutatás helyett a mélystruktúra feltárására irányuló diakron megközelítést alkalmaztam. A puszták kiválasztásához számba vettem azokat a pusztákat, melyeket (legalább) a 18. század utolsó harmadától (konkrétan az országos úrbérrendezés során, 1769 és 1771 között felvételezett paraszti vallomások időmetszetétől) a 19. század közepéig paraszti életmódot folytató közösségek hasznosították. Pusztakeresésem így nem terjedt ki egyrészt a korszakban a járás területén található összes (ezen belül pedig szintén nem terjedt ki az összes, a török idők alatt elnéptelenedett) egykori települési „pusztahatárra”, másrészt a nem közösségi bérletek formájában használt pusztákra.⁶⁵ Ennek okát az adja, hogy vizsgálatom térbeli kiszélesítése helyett az időbeni elmélyítésre, a pusztásodás–pusztahasznosítás–hatásjelenségek bemutatására, a folyamat és a változás elemzésére törekedtem. A Sárreti járásban összesen kilenc település, *(Nyír-) Acsád, Bakonszeg, Bors, Furta, Magyarhomorog, Komádi, Konyár, Körösszegapáti, és (Mező-) Sas*⁶⁶ paraszti közössége hasznosított pusztákat. Ezek között csak egy észak-bihari település van: *Konyár*. Kutatásom tárgya így a konyári közösség által hasznosított puszták, a

⁶⁴ A forrásanyagot közli: BÁRSONY–PAPP–TAKÁCS 2001.

⁶⁵ Az úrbérrendezés során felvételezett paraszti vallomásokban a puszták gyakorta, mint a földesúr számára teljesített *robot helyszíne* jelenik meg. A járásból például *Bárádon, Nagyrábén és (Sárreti-) Udvarin* vallották, hogy a *kisrábői pusztán* évente takartak az uraság számára (20-tól 40-ig terjedő) „közönséges boglya szénát”. (BÁRSONY–PAPP–TAKÁCS 2001: 211., 253., 276.)

⁶⁶ E kilenc településen túl további öt lakosai vallották, hogy saját határuk szűkössége miatt (az egész közösség, vagy csak egyes tagjai) kénytelenek más települések határait is használni. A *(bihar-) dancsházaiaknak* például kevés legelőmezőik miatt, jóllehet csak telente, de *másutt* kellett legeltetniük marháikat. A dologidő multával a dancsházaiakhoz hasonlóan a *szentpéterszegiek* és a *váncsodiak* is *más határra* csapták heverő marhájukat. A *kabaiak*, mivel többnyire hátsó határuk szűkös termett és nem is volt annyi szántóföldjük, hogy a maguk határára éltek volna, a *közvetlenben lévő szomszéd határokon* kényszerültek szántani. *Sáránról* csak a tehetősebb gazdák szántottak más határon saját szántóföldjeik homokos volta miatt. Ezen öt település paraszti közösségeinek (saját lokalitásuk térbeli korlátain túlmutató) határhatalmat gyakorlatát kutatásomban azért nem érintettem, mert a vallomásokban használt helymegjelölések meglehetősen általánosak ahhoz, semhogy biztosan pusztahasznosítást lehessen mögöttük feltételezni. További kutatásaimnak azonban célja lesz az általános megjelölt, saját határon túli közösségi gazdálkodás felderítése és magyarázata is.

*Fejértői-puszt*a lett. Mielőtt azonban rátérnék a konyáriak pusztahasznosítási gyakorlatára, szükségesnek tartom a pusztai határhasználat fogalmi tisztázását.

A török kiűzését követően, a 18. század folyamán a pusztahasznosításnak számtalan (sokszor a középkori gyakorlatra épülő) változata alakult ki. Értekezésemben a paraszti közösség általi pusztahasznosítás alatt *az úrbéres jogállású paraszti közösségek prédiumon⁶⁷ folytatott gazdálkodását* értem. Ennek jogi keretét a feudális (kamarai-, magánföldesúri-, egyházi-) földtulajdon közösségi *árendálása* képezi. E kereten belül azonban a bérlet eredete, időtartama és feltételei szerint ugyancsak számtalan változat különíthető el.

Bérföldekre a paraszti közösségeknek minden esetben a határ szűkössege miatt volt szüksége. A szűkhatárúságnak hol a természeti környezet mostohasága, hol pedig a határ nagyobb részét elfoglaló, földesúri kezelésben lévő allódiium roppant kiterjedése volt az oka. Előfordulhatott az is, hogy az árjárta, kedvezőtlen természeti környezetű községeket az uraság egy szomszédos prédiumra telepítette át, ahol a lakosság új osztásban úrbéri földeket kapott, de előző (immár pusztá-) határának használható részeit is tovább bérelhette. Egy-egy pusztá sokszor azért került (szűkölködő) paraszti közösségek kezére, mert távol esett az uradalmi központtól, házi gazdálkodásban nem volt hasznosítható.

A bérlet tárgya megoszlott művelési áganként is aszerint, hogy éppen a szántónak (egy második, vagy harmadik nyomásnak), a rétnak, vagy a legelőnek (esetleg több, vagy minden művelési területtípusnak) volt híján az adott paraszti közösség. Időtartamát tekintve a bérlet érvényes lehetett bizonyos munkaidényekre (például a rétek letakarításának idejére), több esztendőre, vagy akár határozatlan időre is. A folyamatosan, hagyományossá alakult feltételek mellett bérelt puszták (vagy pusztahatárrészek) területei, bár nem viselték magukon az úrbériség jegyeit, lényegében a parasztbirtok szerves részét alkották. A pusztabérletek egy jelentős része annyira összekapcsolódott az árendáló népességgel, hogy az 1848 előtt megkötött örökváltásági egyességek értelmében utóbb át is mentek az adott népesség tulajdonába.

Magát az árendát a birtokos kérhette pénzben, terményben (ebben az esetben maga a bérlet tulajdonképpen részesművelésnek tekinthető), vagy robottal, sőt több járadékfajtaival egyszerre téríteni.⁶⁸ A vizsgált korszakban, a 18. század utolsó harmadában a bérleti viszonyok kiterjedését erősen befolyásolta a majorsági gazdálkodásnak a mezőgazdasági dekon-

⁶⁷ A középkori európai latin nyelvben a prédiium általában a szabad tulajdont, a földesúrnak a saját eszközeivel fenntartott mezőgazdasági üzemét jelentette. A 11-13. századi magyar okleveles forrásokban a prédiium-település (magában foglalva a hozzá tartozó határ, művelhető földterület egy részét, vagy gyakrabban egészét) eredetileg ugyancsak *a földesúrnak, rendszerint rabszolga állapotú (servus), vagy eredetű népesség munkáerejére épülő, önálló mezőgazdasági üzemeként* tünt fel és szerepelt a 14. század végéig, a *prédiumos gazdálkodás* megszűnéséig. Ekkor egyes prédiium-települések faluvá (*villává, possessióvá*) fejlődtek, mások – miután a földesúri házi gazdálkodás már nem igényelt munkaerőt – *elnéptelenedtek, pusztává váltak, sőt eredeti gazdasági funkciójuk helyett megnevezésük is (a 15. század második felétől már általánosan) a pusztá fogalmának kifejezője lett.* (Vö. SZABÓ 1963.)

⁶⁸ VARGA 1967: 102.

junktúra (az allodiális áruterelés rentabilitása) okozta erőtlensége, amely egészen a napóleoni háborúk alatti gabonakonjunktúra időszakáig jellemezte a birtokosok bérletbeadási motivációját.

Értekezésemben bemutatom a kiválasztott pusztai birtoklástörténeti és a hasznosító közösség településének természeti környezetbeli sajátosságait, hogy a pusztabérletek kialakulásának minél teljesebb magyarázatát adhassam. A pusztai határhasználatát (a forrásaim adatai által megengedhető) legrészletesebb módon igyekszem értelmezni, figyelembe véve, hogy a források nem adatolták például a pusztai földhasznosítás intenzitását, az áruterelés és önelátás arányát és szerepét, a bevonható munkaerő és eszközök mennyiségét és minőségét. Nehezen meghatározhatók továbbá az üzemvitelt, a gazdaság eredményességét, rövid és hosszabb távú törekvésait alakító tényezők, például: a pusztai üzemhelyek megoszlása, távolságuk a belterületi telektől, az időgazdálkodás, az adóviszonyok, valamint a piaci lehetőségek.

4.2. A FEJÉRTÓI-PUSZTA HASZNOSÍTÁSA

4.2.1. A FEJÉRTÓI-PUSZTA KIALAKULÁSA

A Fejértói-pusztai Hosszúpályi déli határát alkotja. Fejértó faluról kapta nevét, amely valószínűleg a 14. században települt. *Határában sok halastó és vízjárásos hely volt, lakosságának egy része halászattal is foglalkozott.* Jakó Zsigmond szerint a település „valami halásztanya” lehetett és keletkezése is az itteni vizek, rétek fokozottabb hasznosításával függhetett össze.⁶⁹ Maga a településnév is a természeti környezet vízjárásos voltára utal, eredetileg mikronévként a település határában álló tó, vagy mocsár megjelölésére jöhetett létre a fejtér ~ fehér mellék-név és a tó földrajzi köznévi összekapcsolásával, de később az egész település nevévé vált.⁷⁰

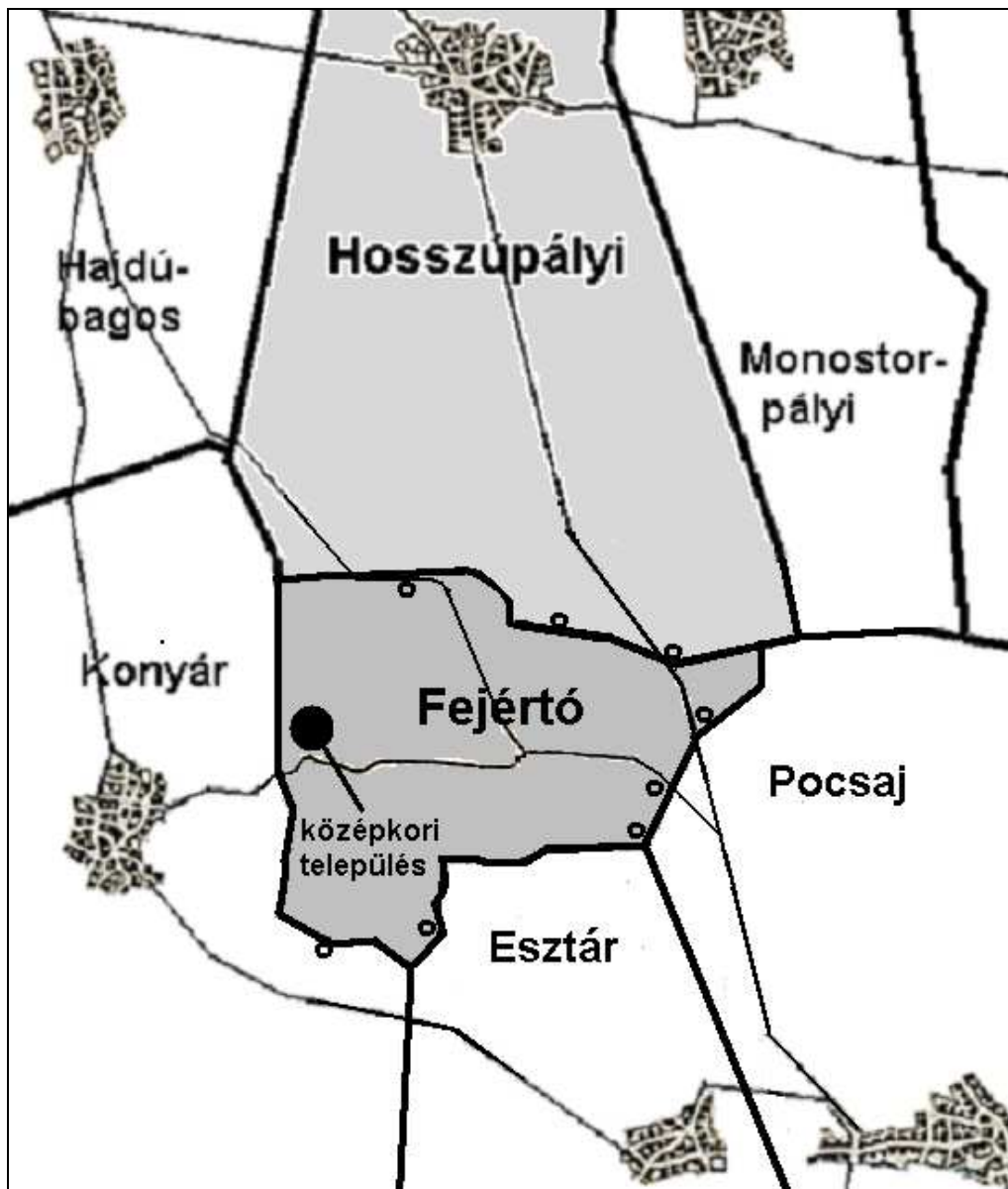
Fejértó 15. század eleji birtokosai közül az *Ákos nemzetség* belülről Chyrék (Csirék) ismertek. A nemzetség a 10. században telepedhetett meg a vidéken. Biharban birtokaik első központja a Fejértóhoz közeli, monostoros Nyírpályi (Monostorpályi) volt. Azonban a Szilágy-ságban kiépült új nemzetségi központjukkal, Ákosmonostorával szemben ez ősi központ már a 12. században háttérbe szorult. Akárcsak a nemzetség Biharban maradt családjai a Szilágy-ságba telepedőkkel szemben. Így a bihari Ákos-ág (legalábbis a 14. század végéig) a nemzetség kevésbé jelentős, országos méltóságokat nem viselő, „lokális” ágai közé tartozott.⁷¹ Az

⁶⁹ JAKÓ 1940: 38., 240.

⁷⁰ RÁCZ 2007: 96.

⁷¹ A nemzetség helyi ágának történetét Bárány Attila dolgozta fel (BÁRÁNY 2002: 42-77.)

általuk birtokolt Fejértó a mai, Messzelátó-Sóstórol Konyárra vezető közúttól északra feküdt (5. ábra).

5. ábra: Fejértó település és határa (14-17. század)⁷²

A 15. században már biztosan állt a település kőtemploma, melynek maradványairól a 19. század végén Bunyitay Vince még megemlékezett.⁷³ A 15. század folyamán az Ákos nemzettség összefüggő északnyugat-bihari birtoktömbjének⁷⁴ birtokosai az Álmosdi Csire és Pocsaji-Pályi (vagy a két település egyikéről külön is nevezve Pocsaji és Pályi)⁷⁵ családok

⁷² A térképen az üres körök határhalmokat jelölnek.

⁷³ BUNYITAY 1884.: 233.

⁷⁴ Pocsaj, Fejértó, Konyár, Bagos, a két Pályi és Vértes alkották e birtoktömböt.

⁷⁵ A családok öse az 1297-ben említett Ákos nb. Salamon. Salamon egyik fiától, Erdőtől ered a *Pocsaji-Pályi*, másik (ismeretlen) gyermekének fiától, Csirétől pedig az *Álmosdi Csire* család. A 14. század első felében azonban még a Csire leszármazottak is *pocsajiként* jelölték meg magukat, ami az uradalmi központ

voltak. Az *Álmosdi Csire család* felemelkedése a Zsigmond-korban kezdődött. 1425-ben a király már egy castellum építését is engedélyezte Csire Jánosnak a Fejértótól 10 km-re lévő Pocsajon, a család ekkori birtokközpontjában.⁷⁶ Fejértó a 15. század végéig az e castellum köré szervezett *pocsaji uradalom* részét képezte. Az *Álmosdi Csire* (és a Pocsaji-Pályi) család 1436-ig nem tett birtokosztályt, így Fejértót 1436-ban még közösen birtokolta *Álmosdi Csire Péter* lánya, *Margit*, valamint *Csire János* és fiai, *Zsigmond*, *Barnabás* és *István*.⁷⁷ Azonban a 15. század közepén az *Ákos* nembeliek több lányági rokona is igényt támasztott az uradalom fejértói részbirtokára.⁷⁸ A század végén pedig a leszármazottak már két fejértói birtokrészt is kénytelenek voltak elzálogosítani.⁷⁹

A 15-16. század fordulóján Fejértó tehát birtokrészekre különült. Ezek tulajdonosai hosszabb-rövidebb ideig (az elhúzódó birtokpercek, sőt magánháborúk⁸⁰ évtizedeiben): a *Csirék*, a *Pocsajiak*, a *Kállaiak* és a *Henchidai Bacsók*⁸¹, valamint a Pocsajiak birtokrészét öröklő, velük lányágon rokon *Bajoniak*.⁸² 1538-tól *Álmosdi Csire Ferenc*, az utolsó Csire magvaszakadtával az egykori pocsaji uradalom részbirtokai (így Fejértó is) királyi adományból kerülhettek ismét újabb tulajdonosokhoz.

Az 1552-es Bihar megyei dicalis conscriptio a településen 38 jobbágytelket vett számba. Ezek ekkor (már csak) két birtokrészhez, a *Bartakovits Jánoséhoz* (25) és a *váradí püspökéhez* (13) tartoztak.⁸³ 1553-ban maga, a koronára (*Csire Ferenc* halála után) visszaszállt pocsaji uradalom is új tulajdonosok kezébe került. A castellumot *I. Ferdinánd Dobó István* egri várnagynak és *Tahy Ferenc* erdélyi várkapitánynak, a castellumhoz tartozó uradalmat pedig kettejüknek és *Ödönffy Lászlónak* adományozta.⁸⁴

Az uradalom birtoklásában újabb változásokat hozott a 17. század első évtizede: *Bocsaky István* lefoglalta, majd *Rákóczi Zsigmond* és *Báthory Gábor* erdélyi fejedelmek újból eladományozták az uradalom részbirtokait. A Dobó birtokokra 1610-ben *Lorántffy Mihály* (a Dobó örökös *Zeleméry Borbála* férje) támasztott igényt. 1619-ben *Lorántffy Mihály* veje, *Rákóczi György* (később erdélyi fejedelem) vissza is kapta az uradalmat, melyet az

jelentőségére utalhat. Az *álmosdi* előnév 1351-ben jelent meg először, Csire Péter neve mellett. (BÁRÁNY 2002: 52-54.)

⁷⁶ Pocsaj biztosan megőrizte központi szerepét 1514-ig, amíg Dózsa paraszthadai fel nem dúlták. (JAKÓ 1940: 325.)

⁷⁷ 1436: Magyar Országos Levéltár: Mohács előtti gyűjtemény: Diplomatikai Levéltár. [a továbbiakban DL.] 55011.

⁷⁸ 1437: DL. 55114.

⁷⁹ 1476: DL. 17817.; 1479: DL. 30220.

⁸⁰ 1493: DL. 46238.

⁸¹ BÁRÁNY 2002: 63.

⁸² 1518-1522: DL. 66062.

⁸³ Hajdú-Bihar megyei Levéltár [a továbbiakban HBML.] IV. A. 4/a 1. Conscriptio dicalis 1552.

⁸⁴ DÉTSHY 1982: 96.

1640-es években több birtokába került faluval egészített ki.⁸⁵ Fejértó a 17. század közepén már biztosan része volt a *Rákócziak* birtokába került, újrászervezett *pocsaji uradalomnak*. A település szerepel az uradalomhoz tartozó birtokállományt és annak javait összeíró, 1642-ben készített *Urbarium seu nova connumeratioban*. E kimutatásban az összeírók Fejértóról röviden csak azt jegyezték fel, hogy az itt élő jobbágyok cenzusa, befolyó jövedelme, szolgáltatásai, büntetései hagyományosan az ugyanezen összeírásban említett monostorpályi és hosszúpályi jobbágyokéival.⁸⁶ *Községük belterületén lévő portáinak használata után pénzben rótták le tartozásukat földesuruknak, aki emellett a szántóföldi veteményekből (abban az évben búzából, árpából és zabból) a juhok szaporulatából és a méhek hasznából szedett dézsmát (mely itt a földesúrnak adandó kilencedik tizedet jelöli). A jobbágyok (a hosszú- és monostorpályi jobbágyokkal közösen) a földesúr saját kezelésű földjén teljesítették munkajáradékukat. A hármass nyomásban használt határban egy körülbelül 30 katasztrális hold nagyságú⁸⁷ majorsági földterületen vetették, aratták, rakták asztagba, majd szállították el az őszi gabonaféléket. A majorság tavaszi vetésterületének 49 katasztrális holdján ugyanezt (valamint a behordást és a nyomtatás előkészítő munkálatokat) végezték el. Földesuruknak a szénabeta- karítás robotjával is tartoztak, aprójószágaikból pedig karácsonykor kötelesek voltak ajándé- kot adni.*

Az uradalmi központ, Pocsaj a Rákócziak birtoklása idején emelkedett ismét a térség centrumává. 1641 és 1650 között *I. Rákóczi György* erőteljesen fejlesztette pocsaji birtokát. 1642-ben hidat építtetett a Berettyó és az Ér folyókra, jelentőssé téve ezzel a Pocsajon (vala- mint a fejértói határon és Hosszúpályin) áthaladó országútnak a Debrecen és Várad közötti forgalmat biztosító szerepét. Debreceni Tamás, a fejedelem magyarországi javainak jószág- kormányzója azonban a közlekedési folyosó megnyitásának veszélyeire is felhívta a figyel- met: „... nemhogy Ország útját kellene erre hozni ... mert az úton járó most mind Istentelenül jár ... ha itt Ország útja léssen, *Fejértónak*, Hosszú-, Monostoros Pályinak annyi jövő-járó szállója léssen, hogy azoknak is pusztulásuk léssen.”⁸⁸ Debreceni aggályait a századvég ese-

⁸⁵ DÉTSHY 1982: 97.

⁸⁶ 1642: Magyar Országos Levéltár: *Urbaria et Conscriptioes* [a továbbiakban UC.] 112 : 4 – A kimutatás sze- rint a monostorpályiak „censust Szent Mihály, György és Márton napján fizetendő adón kívül nem fizetnek. – Karácsonyra minden ember egy tyúkot ad. ... Búzából, árpából, zabból tizedet adnak; hasonlóképpen bárá- nyokból, méhekből, vagy öt, illetve két dénaron megváltják; lenből, kenderből, kölesből soha nem dézsmál- tak. – Őszi vetés alá a hosszúpályiakkal és fejértóiakkal együtt tartoznak szántani, 30 köblös földet vetni, le- aratni és asztagokba rakni; tavaszi vetés alá 49 köblös földet kötelesek megművelni, behordani és nyomtatásra előkészíteni. – A három falu tartozik kaszálni, gyűjteni, 70 ölnyi szénát kazlakba rakni. – Szállítással is tar- toznak, búzát és tavaszit odavinni, ahová parancsolják, behordással, kéverakással és egyébbel kívánság sze- rint. ... Karácsonyra minden jobbágy egy-egy tyúkkal tartozik, aki nem ad, hárman összeállva adnak egy son- kát. – A három falunak egyenlő szokása és rendtartása van.”

⁸⁷ A köblös föld, azaz az egy köből gabonával bevethető szántó Biharban egy katasztrális holdnak felelt meg a 18. század folyamán (BÁRSONY–PAPP–TAKÁCS 2001: 290.)

⁸⁸ DÉTSHY 1982: 98.

ményei igazolták. Az elkövetkező húsz évben jelentősebb hadmozgás ugyan még nem sújtotta a vidéket, sőt a „lokális békeévek” egyikében, 1653-ban Pocsaj újonnan épített, erődített udvarháza adott helyett Bornemissza Anna és Apaffy Mihály, későbbi erdélyi fejedelem esküvőjének. A „török engedetlen vazallusának”, *II. Rákóczi Györgynek* uralkodása azonban a pocsaji uradalomra is pusztulást hozott. 1660. május 9-én a Várad ostromára készülő Szejdi Ahmed pasa támadta meg, majd rombolta le Pocsaj erősségét, lemészárolva az odamenekült környékbelieket is.⁸⁹

Fejértó ezt a dűlást átvészelhette, mert *Kys Fejértó* néven még 1678-ban is a pocsaji uradalomhoz tartozó, adózó településként említi Nagy Ferenc (az I. Rákóczi Ferenc halála után annak özvegye, *Zrínyi Ilona* kezelésébe került) Rákóczi birtokok összeírója. Az összeírás idején bár Fejértó lakott település lehetett, de a conscriptor megjegyzése szerint „*a vetései után járó kilencedet már idegenek adták*”.⁹⁰ A település eredeti jobbágynépessége tehát a század közepén, míg maga a település (és talán új népessége) feltehetően csak a század utolsó évtizedeiben pusztulhatott el. A felszabadító háború időszakában ugyanis e térség (a három „ország” határvidéke) a seregek állandó vonulásainak és csatározásainak színtere volt. 1685. elején Thököly kurucok lepték el a Berettyó mellékét. Az ekkor már menekülő Felső-Magyarországi fejedelem csapatvezérei közül Halasy Sámuel a Fejértóhoz közeli Monostorpályin szállásolta be katonáit. Maga Thököly az év végén Konyár mellett ütött tábor.⁹¹ A környező helységek népének kenyerét a kurucok csakúgy felélhették, mint az 1692-ben Váradot ostromló Heisler Donát császári seregei.⁹² 1693-ban a krími tatárok betörését szenvedte a vidék. Bár a felszabadító háború harcainak veszteségeiről nincsenek számszerű adataink, a hadak felvonulási útvonalához közel eső Fejértó végleg minden bizonnyal ez időszakban néptelenedett el. *E harcok idézhették elő a lakosság pusztulását, elmenekülését vagy elköltözését, ami pedig maga után vonta a falu és a vele kapcsolatos kultúrtáj lassú visszafejlődésének, eldurvulásának, pusztulásának, magának a pusztasodásnak a folyamatát.* Az 1692. évi kamarai összeírás szöveges megjegyzései rögzítették először Fejértó település megsemmisülését. Az összeírás idejében a Rákócziak és (a 16. század közepe óta) az Ödönffyek (vagy

⁸⁹ DÉTSHY 1982: 116.

⁹⁰ 1678: UC. 34 : 52. *Kis Fejértónak* Fejértó településsel való azonosítását problematikussá teszi, hogy, így nevezték a határ egyik első (a 19. század elején épült) uradalmi majorját is. A *Kis Fejértó-major* pedig a középkori településnek még csak nem is a környékén, hanem attól kelet-délkeleti irányban, mintegy 3 km-re volt található. Elképzelhető tehát, hogy a későbbi major (ekkor még meglehetősen mocsaras, eldugott) helyén a 17. század második felében már létezett valamilyen telep, mely akár a század közepi hadmozgások miatt elmenekült fejértóiak (vagy más településről származók) új lakhelye is lehetett. Ha így is volt, a 18. századot lakottan ez a telep sem érte meg.

⁹¹ REISZIG 1901.

⁹² DÁVID 1982: 119.

Eödönffyek) birtokában lévő immár *puszta Fejértó* földjeinek egy részét a szomszédos helység, *Konyár* mezőváros lakossága bérelte.⁹³

A Rákócziak birtoklása 1701-ben, *II. Rákóczi Ferenc* birtokainak kincstári elkobzása következtében szűnt meg Fejértón, ami így 1703-ban már a Bihar megyei *kamarai birtokok* jegyzékében szerepelt (az Esterházy Pál nádor számára, elmaradt nádori fizetése helyett, 100.000 forint értékben lekötött bihari hajdútelepek egyikének) *Konyárnak praediumaként*.⁹⁴ Biharban a birtokeladás és eladományozás jogát a 18. század első évtizedeiben az udvari kamara gyakorolta,⁹⁵ mivel a bécsi udvar a vármegye egészét (mint előzőleg török uralom alatt lévő területet) új szerzeménynek tekintette.⁹⁶ Fejértót azonban még 1722-ben is a fiscus tulajdonát képző pusztaként írták össze, melynek használatáért a meglehetősen kevés szántóterülettel rendelkező konyáriak fizettek árendát.⁹⁷ Az 1726-ban készült megyei adóösszeírás szöveges megjegyzése rávilágít *a konyáriak földszükségének, kényszerült pusztabérletének okára: „Konyár határa tulajdonképpen mocsár, ahova a lakosok állataikat hajtják”*⁹⁸. *A konyári földeket ez időben az év nagyobb részén (többek között) a Kék Kálló és a Nyírség felől, a hosszúpályi határból érkező Pályi Folyás tartotta víz alatt.* Olyannyira, hogy a közel 7300 katasztrális hold területű határból a 18. század első harmadában csupán 500-600 hold lehetett művelés alatt.⁹⁹ A határ nagyobb hányadát minden bizonnyal a nagyszámú jószágállomány tartását szolgáló legelők, kaszálók és a művelésre alkalmatlan területek alkották. *Leginkább legeltetésre volt alkalmas a Fejértói-puszta is,*¹⁰⁰ *de 1731-ben már rétgazdálkodást és szántó-földi termelést is folytattak itt a konyáriak.*¹⁰¹

1731-ben, a *pocsaji uradalom* részeként került a puszta ismét magánbirtokoshoz, gróf *Gottfried Dietrichstein* kamarai elnökhöz.¹⁰² A karinthiai származású főrangú bihari uradalmának (új) központjává Diószeget tette.¹⁰³ A Dietrichsteinek birtoklásának kezdetétől

⁹³ PAPP 2002: 119.

⁹⁴ 1703: UC. 87 : 4

⁹⁵ A kamara a 18. század első harmadában gyakran inkább bérbe adta, mint eladományozta földjeit. (PAPP 1979. 116.)

⁹⁶ MEZŐSI 1943: 203-204.

⁹⁷ A konyáriak nem első ízben vettek igénybe fejértói földeket. 1557-ben például a fejértói jobbágytelkek közelítőleg felét (19 portát) konyáriak béreltek. (BÁRÁNY 2002: 92.) – A Fejértói-pusztán kívül a 18. század elején a konyáriak hasznosították az 1660-as Szejdi dűlásban elnéptelenedett, Konyártól 20 km-re fekvő Sas (Mezősas) és 60 km-re lévő Feketebátor bihari pusztákat is, melyeket a pusztákat (és Konyárt) birtokló Esterházy Pál nádor bocsátott rendelkezésükre. (PAPP 2002: 154.)

⁹⁸ idézi VARGA 2002: 259.

⁹⁹ VARGA 2002: 255.

¹⁰⁰ 1722: UC. 58 : 32

¹⁰¹ 1731: UC. 36 : 71

¹⁰² 1731: UC 5 : 32

¹⁰³ A Mária Terézia féle úrbéri rendezés során készített, telekarányokat tükröző úrbéri tabellák kirajzolják azon települések sorát, melyek az 1770-es években az uradalomhoz tartoztak: Dietrichstein János grófé ekkor az Érmelléki járásban Diószeg (125 1/8 telek), Albis (46 6/8), Kiskereki (23 3/8), Kokad (22 7/8), Nagyléta (121), Székelyhid (47 2/8), Székelyváros (27 1/8), Vedres Ábrány (23 4/8), valamint Felsőábrány és

számíthatjuk a *Fejértői-puszta Hosszúpályihoz történő tagosodásának időszakát*. A pusztá (legnagyobb része) ugyanis a 18. század elejétől olyan magánföldesúri birtoktestekhez (*Dietrichstein* uradalom 1731-1783, *Sternberg* uradalom 1783-1810, *Zichy* uradalom 1810-1885) tartozott, melyeknek Konyárral szemben Hosszúpályi a része volt.¹⁰⁴ *Bár Konyár közelebb feküdt a pusztához, mint Hosszúpályi és a konyáriak pusztabeli földhasználatának is évszázados múltja volt már ekkor, Konyárt soha nem azok birtokolták, akik a Fejértői-pusztát és Hosszúpályit.*

A pusztát bérlő konyáriaknak a 18. század közepétől állandó kapcsolatot kellett fenn tartaniuk a *diószegi uradalom* mindenkori tulajdonosának tisztikarával. Pusztabérletük az ideiglenes birtokszerzésnek az a módja volt, melynél meghatározott árendaösszegért hosszabb időre használatba vehették a földesúr pusztáját. Az árendás földek birtoklásának nagy jelentősége volt a feudalizmus időszakában, mivel a bérelt pusztá művelése (a kötetlenebb földhasználat és a kedvezőbb járadékszolgálati viszonyok következtében) kifizetődőbb volt, mint a jobbágyföldeké. Konyáron elsősorban a belső határ terméketlensége miatt kényszerült a lakosság a pusztabérlet megszerzésére.

4.2.2. LEGELŐHASZNÁLAT ÉS MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS

Fejértő pusztabérletéről és a művelés alá vont területek elhelyezkedéséről a legtöbb adatot egy (a Konyár mezőváros 1791/1792. évi bírói elszámolásához csatolt) földbérszedői elszámolás közli.¹⁰⁵ A *contractus* bizonyítja, hogy a pusztá egyes részterületeit még a 18. század végén is Konyár lakossága hasznosította. A mezőváros a pusztá tulajdonosának (a *Dietrichsteinek* diószegi uradalmát 1783-ban öröklő *Sternberg Ádámnak*) összesen 1285 Rénes forintot és 36 krajcárt fizetett árendaként. Ebből 448 Rft 51 kr volt a *bajontai*, 645 Rft 26 kr a *tóközi* földek és az ugar, 191 Rft 19 kr pedig a legelőterület bére. A pusztá hasznosításának meglehetősen területi kiterjedéséről árulkodik a *bajontai* földek említése. E terület esett a pusztán Konyártól a legtávolabb (mintegy 10 km-re) és egyben ez alkotta a pusztá legkeletibb határrészét.¹⁰⁶

A *contractus*ban is említett legelőterület hasznosításáról maga a konyári úrbéres közösség is vallott az úrbéri rendezés során, 1771-ben. Az ekkor Konyáron is feltett (az úrbére-

Mihályfalva egy-egy birtokrésze (6 2/8, 20 5/8), továbbá a Sárréti járásban Hosszúpályi és Pocsaj egy-egy birtokrésze (54, 46 2/8).

¹⁰⁴ Konyár, mint bihari hajdútelep, az Esterházyak derecskei domíniumának tagja volt ekkor.

¹⁰⁵ HBML. V. 640/a. 4. 1793. április 27., idézi: PAPP 2002: 121.

¹⁰⁶ A *Bajonta* nevű határrészen ekkor (és jelenleg is) két település, Hosszúpályi és Pocsaj osztozott. A pocsaji Bajontát 1778-ban a nagyváradi püspökség egykori javai között írták össze. A Debrecen felé vezető országút mellett lévő (pocsaji) Bajonta kocsmá jövedelmét pedig (ahogy a fejértői pusztá árendáját) a *Dietrichsteinek* élvezték. (1778: UC. 125 : 1 (a))

sek vagyoni helyzetére, a gazdálkodás feltételeire, a megélhetési lehetőségekre, etc. vonatkozó) kilenc kérdőpont közül a negyedik a konyári határ haszonvételeit hivatott taglalni. E kérdés egy alpontja pedig konkrétan az úrbéresek más községben történő legelőbérletére kérdezett rá. Az erre adott válaszból, *paraszti vallomásból kiderül, hogy míg a hazajáró kezesjóság számára fenntartott belső legelő Konyár közigazgatási határán belül helyezkedett el, addig a Fejértót jelölő „szomszédban lévő puszta” legelői képezték a település külső legelőövezetét, ahol a konyáriak a tenyésztést szolgáló állataikat és igásmarháikat tartották.*¹⁰⁷ A külső (részben ártéri) legelő nagyarányú extenzív állattartás színhelyét képezte. E tartásmód annak ellenére, hogy alacsony hatékonyságú és hozamú volt, a fejértói legelőterület jelentős kiterjedését feltételezi a 18. század egész folyamán. A pusztai legelőterület csak a 19. század elejétől kezdett visszaszorulni a pusztai telepítések, a puszta fokozatos benépesítése és eke alá vétele következtében.

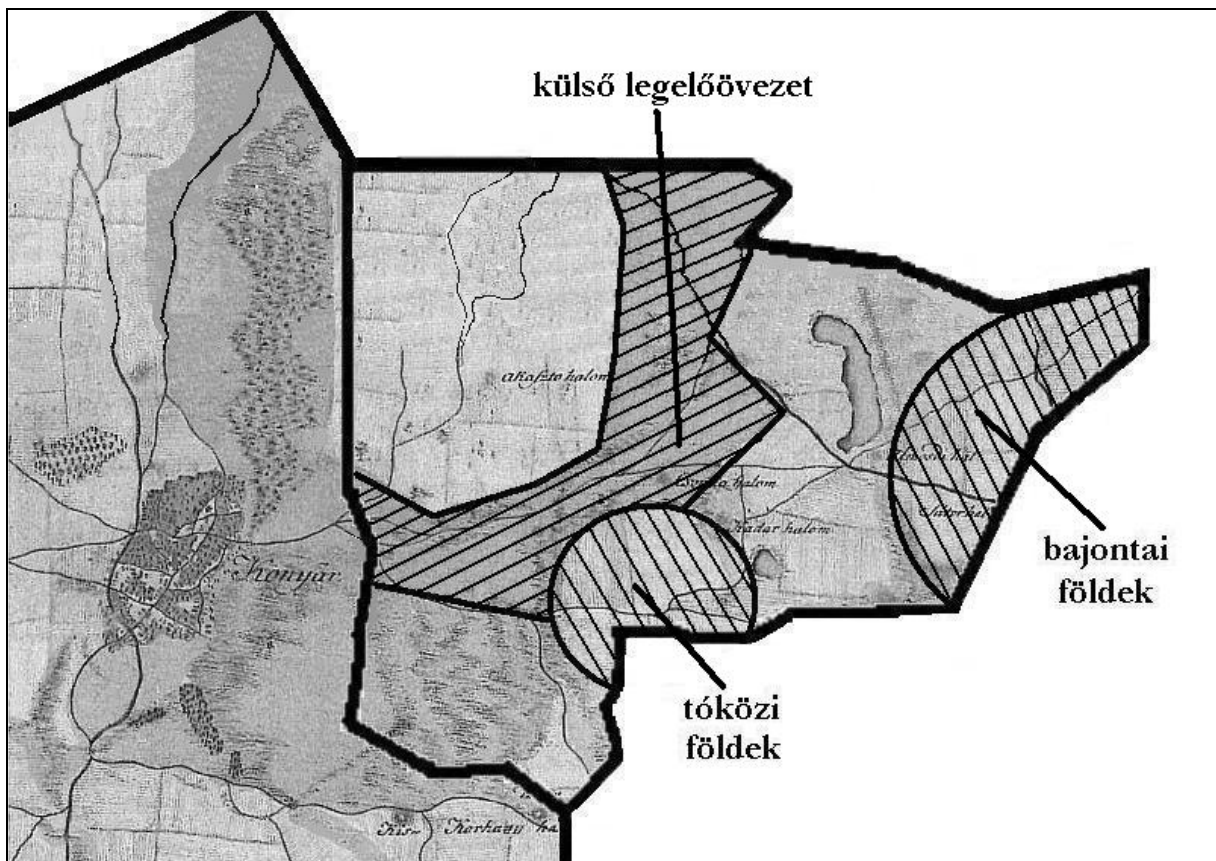
Az 1791-1792-ben konyáriak által hasznosított fejértói határrészek lokalizálását a „Josephinische Aufnahme”, azaz az *első katonai felmérés* térképszelvényei teszik lehetővé. A még Mária Terézia által elrendelt felmérésnek a fejértói pusztát ábrázoló szelvényeit (Col. XXV. Sect. 20. és Col. XXV. Sect. 19.)¹⁰⁸ 1783-ban készítették az Osztrák Birodalom mérnöktisztjei (Pfanzer alhadnagy, toscanai ezred és Prohaska alhadnagy, wurmsi ezred). Bár a térképező tisztek a szelvények megrajzolásánál főleg katonai szempontokat (az utak járhatóságát, folyóátkelők, stratégiai fontos építmények elhelyezkedését, etc.) vettek figyelembe, szigorú előírásaik alapján hadászati irreleváns jelenségeket is kötelesek voltak ábrázolni.¹⁰⁹ Ezek közé tartoztak bizonyos, színekkel elkülönített mezőgazdasági művelési ágak (a szántókat barna vonalkázású tojánhéjszínnel, a legelőket sárgászölddel jelölték). A legelőterület és a szántóterület a pusztát ábrázoló térképszelvényeken is jól kivehetően válik el egymástól, lehetőséget adva a *konyáriak külső legelőövezetének* kijelölésére. Ugyan az *ugar, a tóközi és bajontai földek* pontos lokalizálása nem lehetséges, mivel a contractus nem határozza meg ezek kiterjedését, de a későbbi kéziratos térképeken¹¹⁰ szereplő helynevek, objektumjelölések (Bajonta puszta, Bajonta halom, Bajonta Wirtshaus, Bajonta Tanya, Tóköz, Tóközpuszta) legalábbis valószínűsítik, hogy a két utóbbi szántóterület a puszta mely határrészen helyezkedhetett el (6. ábra).

¹⁰⁷ „Amely legelőmezőnk vagy, az fejős marháinknak ugyan és borjúnak elegendő egész esztendő által, de az vonómarháinknak szomszédban lévő pusztán arendálni szoktunk legelőmezőt és ottan szántván szaporodásra való marháinkat is tartjuk.” Az investigatiót közli: BÁRSONY–PAPP–TAKÁCS 2001: 243-245.

¹⁰⁸ Az első katonai felmérés: Magyar Királyság. Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004.

¹⁰⁹ JANKÓ 2004.

¹¹⁰ Második és harmadik katonai felmérés, Hosszúpályi 1859-es tagosítási térképe.

6. ábra: A Fejértói-puszta konyáriak által árendált határrészei az 1783-ban készített első katonai felmérésre vetítve

A felmérés egyik fontos forrásértékét a folyószabályozások előtti, természetes vízrajz, azaz a folyó- és állóvizek jelölése adja. A Fejértói-puszta esetében ez módot ad a művelésre (ekkor még) alkalmatlan területek kijelölésére. A térképszelvények ugyanis a pusztának a Tóköztől nyugatra eső, dél-nyugati határrészén jelentős kiterjedésű mocsarat ábrázolnak. A térképekhez csatolt országleírás¹¹¹ által „járművekkel bejárhatatlannak” ítélt mocsár a Pályi Folyás¹¹² és a Kálló összefolyásánál képződött és végleg minden bizonnyal csak 1897-ben a (belvizek rendezését sürgető ártéri birtokosok nyomására megtervezett) Kék-Kálló csatorna megépítésekor szűnt meg.¹¹³

A felmérés másik jelentős (indirekt) forrásértéke, hogy épített objektumokat a puszta területén nem jelöl. Ha lettek volna itt ilyenek, azokat a mérnöktiszteknek helyzethűen és alaprajzszerűen (pirossal a szilárd és kőépületeket, feketével pedig a fa, vályog, nád falazatúakat színezve) ábrázolniuk kellett volna¹¹⁴. A térképszelvényeken például egyetlen gabona-

¹¹¹ Az első katonai felmérés: Magyar Királyság. Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó, 2004.

¹¹² A Nagylétától lehúzó Pályi Folyás ma a *Létai ér* nevet viseli, de a 19. és a 20. század folyamán a hosszúpályiak Nagyfolyásnak, Nagykanálsnak is nevezték, Monostorpályi felől érkezik a Hosszúpályi határba.

¹¹³ Vö. KORBÉLY 1901a.

¹¹⁴ Mint ahogy ezt meg is tették például a közeli *Bajonta csárda*, vagy a Debrecen–Várad országút Hosszúpályi szakaszán, a Fejértói-pusztától északra lévő *Csonka halmi csárda* esetében.

termesztő major (vagy tanya) sem szerepel. Ezek hiánya pedig arra enged következtetni, hogy a 18. század végén nem folytattak belterjes földművelést a Fejértói-pusztán. Ennek oka, hogy a birtokosokat nem ösztönözte semmi az intenzív gabonatermesztésre (és így a majorságépítésre sem¹¹⁵): ehhez ugyanis a munkaerő szűkös, a jobbágyrobot korlátozott hatékonyságú, a gabonakereslet pedig alacsony szintű volt. Ehelyett (a pusztá nagy részére kiterjedő) uradalmi nagybirtok tulajdonosa például az árendába adást tartotta a pusztai birtok legjövedelmezőbb hasznosítási formájának. A konyári árendátoroknak pedig hasznot ugyancsak nem a szántóföld terménye, a gabona hozott, hanem a pusztán legeltetett állat, főként a szarvasmarha értékesítése.¹¹⁶ Ezért majorépületek helyett a korszakban csak a jószágállomány számára létesített telelők, állattartó telepek lehettek a pusztán.¹¹⁷ Ezeket azonban nem volt kötelességük ábrázolni a felmérést végző mérnöktiszteknek, így esetleges helyük meghatározása ma sem lehetséges. Csak feltételezhető, hogy e telepek egyszerű építményeinek (a szénatárolók, aklok, karámok, szárnyékok együttesének) helyén épültek fel később, a 19. század elején a földesúri nagybirtok majorépületei.

A pusztán a konyáriak hagyományosan külterjes állattartásának megszűnésében valószínűleg több tényező is szerepet játszott. Egyrészt a 19. század folyamán megváltozott Konyár belső határának hasznosítása (az ármentesítés arányában növekedett a művelés alá vont terület, ezen belül pedig megfordult az évszázadokon át túlsúlyos legelő-szántó arány¹¹⁸). Konyáron is jövedelmezőbb lett az intenzív gabonatermesztés, mint a vágóállatok tenyésztése, vagy az állati termékek előállítás. A konyáriak legelőszükségletét egyre mérsékelte az istálló állattenyésztés elterjedése. Másrészt *a diószegi uradalom gazdasági magatartása a 19. századra döntően megváltozott. Az uradalom megnövekedett igényét a szántóföldekre a majorsági földterületek folyamatos bővítésével kívánta kielégíteni. Ekkor vette kezdetét a magánkezelésű majorsági gazdálkodás kiépítése és kiterjesztése.* A Fejértói-pusztán elkezdődhetett a mocsarak vizének első, nagymértékű lecsapolása, a szikes területek¹¹⁹ feljavítása és mindezekelőtt a földművelésre is alkalmas legelőterületek feltörése¹²⁰, gabonával való bevetése,

¹¹⁵ Ekkor ezt talán a pusztán uralkodó földtulajdoni formának számító nagybirtok tulajdonosán kívül más birtokos nem is engedhette volna meg magának.

¹¹⁶ OROSZ 1993: 32.

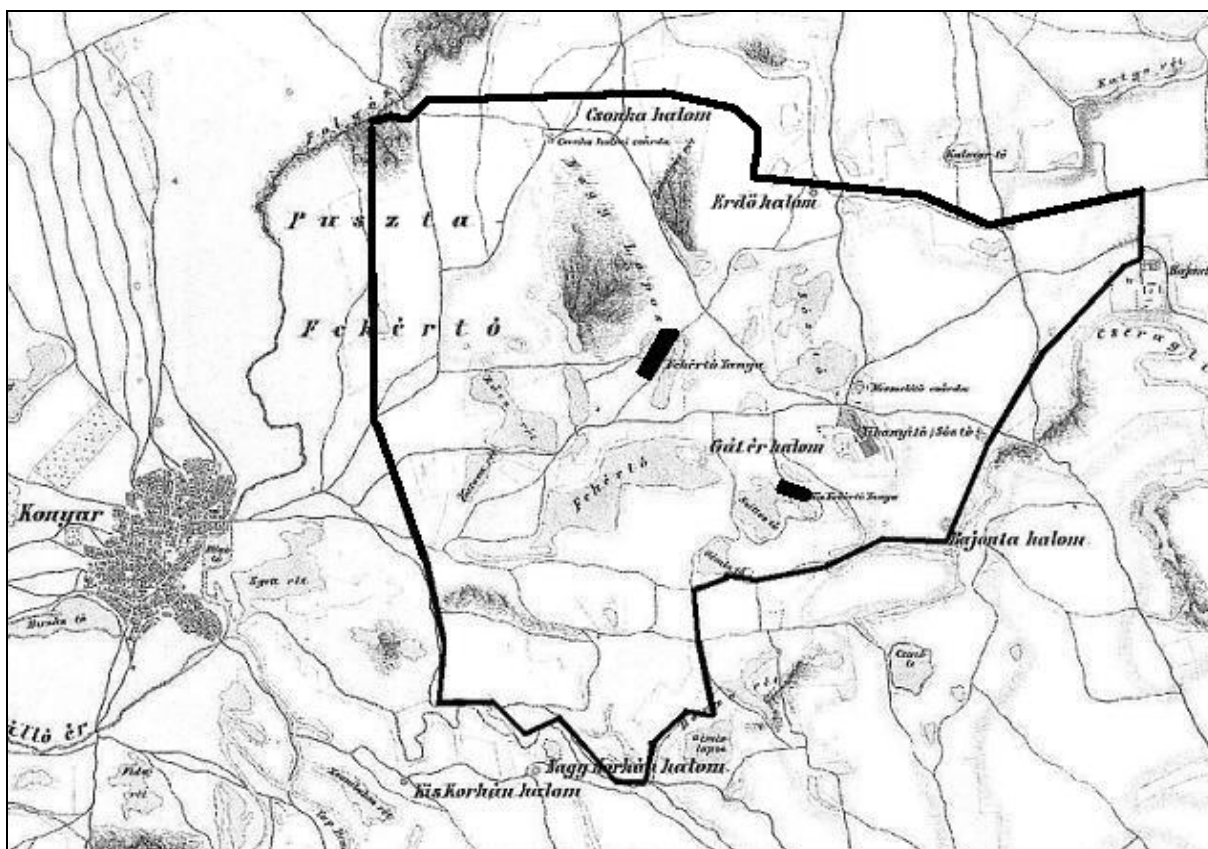
¹¹⁷ Vö. BALOGH 1976: 1-22.; OROSZ 1976: 45-50.

¹¹⁸ A művelési ágak határbeli, százalékos megoszlásának legjelentősebb változása az 1771 és 1864 közötti majd száz év alatt ment végbe (1771: szántó – 16%; rét – 28%; legelő – 43%. 1864: szántó – 49%; rét – 12%; legelő – 24%). VARGA 2002: 259.

¹¹⁹ Biharban a szántóművelésre alkalmatlan szikes földet *vak-*, vagy *kakas-szikenek*, míg porózusabb és szántható szikeket *porszikenek*, *termőszikenek* nevezték.

¹²⁰ A birtokos és az úrbéres közösségek közti éles konfliktusokat, majd évtizedes urbáriális pereket generáló legelőfoglalások, legelőfeltörések, legelőjog csorbítások a korszak jellemző, a gabonakonjunktúrából fakadó gazdasági magatartásformái. (1803 és 1847 között például alig volt év, hogy a hosszúpályi páskom (közlegelő) csonkításának ügyével ne foglalkozott volna az igazságszolgáltatás valamely szerve – a teljesség igénye nélkül: HBML. IV. A. 1/a. 76., 85., 107., 147., 174.)

majd allódiumhoz csatolása. A fogyó legelők a pusztai állattartás bázisát erősen lecsökkentették. A napóleoni háborúk alatti gabonakonjunktúra gyermekeiként pedig ekkor születtek meg a pusztai első monokultúrás gabonagazdaságai: a *Fehértó- és a Kis Fehértó-tanya*. (7. ábra)

7. ábra: A Fejértói-puszta első majorjai, a Fehértó- (északabbra) és a Kis Fehértó-tanya az 1860-ban készített második katonai felmérésen¹²¹

A belterjes földművelés határhasznosítási túlsúlyának kialakulása egybeesett a Fejértói-puszta nagyobb részének tulajdonosváltásával. 1810-ben került ugyanis a diószegi uradalommal együtt a Dietrichsteinek pusztai birtoka gr. *Zichy Ferenchez*.¹²² Az uradalom átvétele után Zichy a hosszúpályi birtokon jelentős építkezésekbe kezdett. Birtokosságának ma is látható emléke a település központjában felépített kúria, a belső major (100 vagon befogadására alkalmas) magtára és több gazdasági épülete. Zichy mezőgazdasági nagyüzeme belső majorjának kiépülését a század második felében több külső gazdasági telephely kialakítása követte. Amikor örökösei¹²³ 1885-ben eladták a hosszúpályi birtokot, azon már hat major állt:

¹²¹ A második katonai felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság (DVD-kiadvány). Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005.

¹²² *Vásonkeői gróf Zichy Ferenc Seraphicus József* (1774-1861) Lipót császár jeles rendjének középkeresztese, a cs. és ap. kir. sz. f. kamarása és val. bel. titk. tanácsosa, a hétszemélyes tábla ülnöke, majd rövid ideig (1825-ben) Bihar vármegye főispánja volt

¹²³ A diószegi uradalom Hosszúpályi (és az ezzel összevont Fejértói-puszta) részbirtokát a század közepén Zichy Ferenc első (a felnőttkort és apja halálát megélt) fia, *Zichy Lipót* (1805-1869) örökölte. Voltaképp 130 év szimbiózis után vált le ekkor a hosszúpályi Zichy-birtok a diószegi uradalomról. (Ez utóbbit a birtokszerző

a hosszúpályi határrészen kettő (a Mária-major és a Szalmástanya), az ekkora Hosszúpályihoz tagosodott Fejértói-pusztán három, a *Messzelátó*-, *Fehértó*- és *Sándoros-majorok*, valamint a puszta (részben) pocsaji határrészén egy, a *Bajonta-major* (8. ábra).

8. ábra: A Fejértói-puszta 1892-ben¹²⁴

4.2.3. A MAJOROSODÁS HATÁSA HOSSZÚPÁLYI NÉPESSÉGÉRE ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZETÉRE

Az ökológiai antropológia Steward óta vizsgálja azokat a kulturális jelenségeket, melyek a környezet hasznosításával együtt járó kulturális minták alakítanak ki.¹²⁵ Az ilyen vizsgálatok igazi holisztikus megközelítést igényelnek, amely magába foglalja a környezethasznosítás módját, az erőforrások tulajdonviszonyait, a hasznosító közösség demográfiai helyzetét, rokonsági rendszerét, településszerkezetét, etc. Ezek együttes vizsgálata nélkül nehezen érthetők meg az egyes jelenségek.

tizedik gyermeke, Zichy Ferenc Seraphicus János Nepomuk Jozsef vette birtokba.) Zichy Lipót hosszúpályi birtokát fia, *Ernő* örökölte, majd adta el.

¹²⁴ A harmadik katonai felmérés térképszelvényét 1914-ben átjavították. Ekkor kerülhetett rá a Debrecen–Nagyvárad vasútvonal (csak 1911-re megépített) Derecske–Biharpüspöki szakasza.

¹²⁵ BOHANNAN–GLAZER 2006: 452-453.

Ahogy azt fentebb említettem a Fejértói-puszta az 1730-as években került Hosszúpályihoz. A 19. század elején majorok létesültek a területén. Ezek monokultúrás gabonagazdaságok voltak, melyek működtetése jelentős kézi munkaerőt igényelt. Ennek száma a majorsági gazdálkodás kiterjedésével arányosan a 20. század közepéig növekedett. Ez a folyamat statisztikailag Hosszúpályi népességét növelte, de a „kint lakó” agrármunkások faluba telepítése csak a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor gyorsult fel. A telepítés-házépítés jelentősen megnövelte Hosszúpályi belterületét, amely ennek köszönhetően nyerte el mai formáját.

A majorsági gazdálkodás kiterjedése, határhasználati túlsúlya tehát olyan jelenségeket idézett elő, mint a demográfiai növekedés, vagy a településszerkezet változása. Ezen folyamatok vizsgálatához, az összefüggésrendszer megértéséhez ismét szükséges a történeti megközelítés alkalmazása. A határhasznosítással összefüggő változás akkor érthető meg, ha a történeti előzményeket, a társadalom és település korábbi képét is meghatározzuk.

Hosszúpályi jelenlegi nevének első – *Howzypali* névalakkal történő – említése 1404-ből ismert.¹²⁶ Archivális források híján nem is igen bizonyítható a település 13. századnál korábbi létezése.¹²⁷ A történeti kutatások¹²⁸ a legvalószínűbbnek jelenleg azt tartják, hogy Hosszúpályi a néhány száz évvel korábbi településű Monostorpályi *kirajzásaként* jött létre.¹²⁹ Annyi bizonyos, hogy a 15. századra jelentős helyé nőhetette ki magát, mert már fa fiatornyos *kőtemploma* is volt, melyet Szent Katalin tiszteletére emeltek.¹³⁰ E templom körül alakult ki és hosszú évszázadok alatt méretében, formájában, szerkezetében-hasznosításában sokat is változott Hosszúpályi *belterülete*. Bár ennek a változási folyamatnak egy meghatározó viszonyítási pontjáról, a falu megtelepülésekor létrejött *legkorábbi belterületről*, ezidáig kevés adatot szolgáltatott az archivális források, de retrospektív módon mégis kijelölhető három fontos tényező a település létrejötte és kezdeti belterületi fejlődése tekintetében.¹³¹

¹²⁶ JAKÓ 1940: 18.

¹²⁷ Vö. MÓDY 1972b: 174. Ugyanakkor fontosnak tartom megjegyezni, hogy a jelenlegi települési névalak viszonylag kései megjelenése és a pályi utótagú bihari települések (sokszor nem is külön települések, hanem csak – nevükben a különböző birtokosaikra utaló – *településrészek*: Majspályi(ja), Ernyefiaistvánpályi(ja), etc.) Árpád-kori magas száma (*Nyrpaul*, valószínűleg Monostorpályival azonos; *Erpaul*, ami Herpályt jelölhette és *Fulpaul*, ami nagy valószínűséggel Hegyközpályi korábbi neve volt) meglehetősen megnehezíti a mai település Árpád-kori megfelelőjének azonosítását. Ez a nehézség Hosszúpályi korábbi helytörténetírásában igen nagy zavart okozott (vö. BÓDI 1998: 24-30.).

¹²⁸ Vö. JAKÓ 1940: 35.; MÓDY 1972a: 174.

¹²⁹ Itt jegyzem meg, hogy éppen jelen fejezet megírása közben (2010 tavaszán) a debreceni Déri Múzeum régészei, *Dani János* és *Nagy Emese Gyöngyvér* a település központjában folytatott ásatásukon megtalálták Hosszúpályi *késő középkori településmagját* és egy *vaskori falu* maradványait is. Ez utóbbiban *szkíta* és *kelta* népek együttélését bizonyító leletanyag került elő, ami újabb kérdést vet fel a település eredetét illetően: A történeti ismereteink szerint középkori eredetű Hosszúpályi miért települt egy vaskori falu helyére? Illetve: Milyen kapcsolat feltételezhető (konkrétan lehetett-e kontinuitás) a két település népessége között? Mindezekre reményem szerint hamarosan választ ad a régészettudomány.

¹³⁰ JAKÓ 1940: 317.

¹³¹ Itt kell megjegyeznem, hogy ebben a fejezetben a *külterület* fejlődéstörténetét, a határhasznosítás rendjét, jelenségeit nem tárgyalom, mert egyrészt a majorsági gazdálkodás tekintetében több szempontból már fel-

Először is ki kell emelnünk, hogy a megtelepüléskor, a településhely kiválasztásakor – ahogy Alföld szerte, úgy Hosszúpályiban is – lényeges szempont volt a *vízközelség*: a belterületet mind nyugatról (Kis-folyó), mind keletről (Tence-csatorna) a határ északi, homokos-dombos részéből kiszakadó, egykor komoly vízhozamú (mára lecsapolt, jelentéktelen) erek, „nyíri folyások” szegélyezték. Kezdetben ezek és a számos határbeli *forráskút* biztosíthatta a falu ivóvízellátását.¹³²

A megtelepülés egy másik fontos szempontja volt a *megközelíthetőség*, azaz a száraz-földi forgalmat szolgáló, az árucserét lehetővé tevő utak közelsége. Hosszúpályi tulajdonképpen két nagy, kereskedelmi forgalmú országút kereszteződésében jött létre, azon a helyen, ahol a Váradról Debrecen felé futó legrövidebb útba a Székelyhídról (és egyben az Érmellék felől) szintén Debrecenbe vezető út¹³³ torkollik (9. ábra).

9. ábra: Hosszúpályi főtere az 1930-as évek végén. Itt fut össze a Debrecenből (a képen a jobb felső sarokból) Váradra vezető (a kép bal alsó sarka felé elkanyarodó) út a Székelyhídról (a kép jobb alsó sarka felől érkező) Sáránd felé tartó (a kép bal felső sarka felé forduló) úttal

dolgoztam (vö. BIHARI-HORVÁTH 2008.), másrészt, a kisüzemi gazdálkodásra vonatkozólag egy későbbi komplex, agrártörténeti-gazdaságantropológiai kutatás témájául szánom.

¹³² A vízellátáson túl védelmi célú felhasználásra ezek a jelentéktelen, keskeny medrű erek csak annyiban lehetnek alkalmasak, amennyiben távol tartották a határbeli vetésektől a faluból kikóborló állatokat.

¹³³ Ezt az utat az Árpád-korban „szabolcsi–szolnoki nagy sószállító útnak” nevezték. Hosszúpályin is áthaladt, de ekkor még nem Székelyhíd felől, hanem Szalacsot és Nagylétát érintve az erdélyi sóbányák felől érkezett és kiemelkedően fontos szerepe volt az Erdélytől nyugatra eső országrész sóellátásában (vö. GYÖRFFY 1966: 582.). (A székelyhídi út a sószállító útnak ekkor csak egy jelentéktelenebb nagylétai leágazása volt.) Itt kell megjegyeztem, hogy Hosszúpályitól nem messze, Hajdúbagosnál csatlakozott a sószállítóútba az ún. „várad–debreceni nagy út”, ugyancsak növelve a térség kereskedelmi forgalmát. Ez az út a 17. század közepén veszítette el jelentőségét, amikor kiépült egy másik, Pocsajon és Hosszúpályin is áthaladó várad–debreceni út (lásd alább).

A 19. század közepéig a két út közül az első bírt nagyobb jelentőséggel. Ennek Hosszúpályi belterületére eső szakasza évszázadokon keresztül a település *főutcája* is volt.¹³⁴ Hatalmas forgalma – a 17. század közepe óta¹³⁵ – sokszor veszedelmet is hozott a falura; gyakran raboltak átutazók, fosztogattak átvonuló hadseregek a környéken.¹³⁶ A közlekedési- és útviszonyokat visszavetítő török hódoltság után – Bihar vármegye egyik legjelentősebb útjaként – a megyei közgyűlés rendelkezett karbantartásáról.¹³⁷

A 19. század közepétől azonban Nagyvárad–Debrecen viszonylatban már egyre inkább egy másik – a Biharkeresztesen, Berettyóújfalun és Derecskén keresztül vezető – posta- és kereskedelmi útnak a fejlesztését támogatták a vármegyei közigazgatás szervei. Emiatt a Biharon, Kismarján, Pocsajon és Hosszúpályin áthaladó közút forgalma erősen visszaesett, státusza (a korábbi megyeiről) községire minősült vissza (10. ábra).

Hosszúpályi tulajdonképpen ez időtől folyamatosan veszít közlekedési csomópont jellegéből. Ennek ellenére a településre Székelyhíd felől érkező közút továbbra is jelentős kereskedelmi út maradt, sőt 1867-től „megyei fenntartás” alá került, törvényhatósági út lett.¹³⁸ A Hosszúpályin átmenő forgalom főtengeleje tehát a 19. század középső harmadában a Várad–Debrecen viszonylatról áttevődött a Debrecen–Székelyhíd viszonylatra. A század utolsó harmadában a megye már nemcsak hogy a Hosszúpályit Pocsajjal (és azon keresztül Váraddal) összekötő utat nem fejlesztette, de a Debrecenbe vezető utak közül is – a korábbi, északon haladó, rövidebb „Szabó-tisztai út”¹³⁹ helyett – a nyugatra vezető, Sárándot érintő (és végül a Várad–Derecske–Debrecen országútba becsatlakozó) utat preferálta. Az előző századok észak-déli irányú forgalmát tehát egyre inkább a kelet-nyugati forgalom váltotta fel. Az 1890-es évek közepétől, a Debrecen–Sáránd–Nagyléta vasútvonal kiépülése után pedig már a kelet-

¹³⁴ Ennek a központi helyzetű, széles utcának a falu főterétől Pocsaj felé (délre) eső szakaszát jelenleg *Nagy utcának*, Debrecen felé eső (északnyugati) szakaszát *Debreceni utcának* nevezik. Mára csak utóbbinak maradt meg főutcai jellege, mert az első világháború utáni államhatár-változás következtében a településről (a Nagy utcán keresztül) Nagyvárad felé irányuló forgalom drasztikusan lecsökkent. A Nagy utca főutcai szerepét a Debreceni utca keleti folytatásaként (az 1920 előtti forgalmát tekintve leginkább Székelyhíd végcélal Létavértesre vezető, 1945 óta pedig végképp a Nagy utcaitól jelentősebb forgalmat bonyolító) *Kossuth utca* vette át.

¹³⁵ Az 1640-es években a Hosszúpályit is birtokló I. Rákóczi György erdélyi fejedelem tette igazán jelentőssé a Várad–Debreceni utak közül ezt a viszonylatot azáltal, hogy a Berettyó és az Ér folyókra hidat veretett Pocsajnál – vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 10.

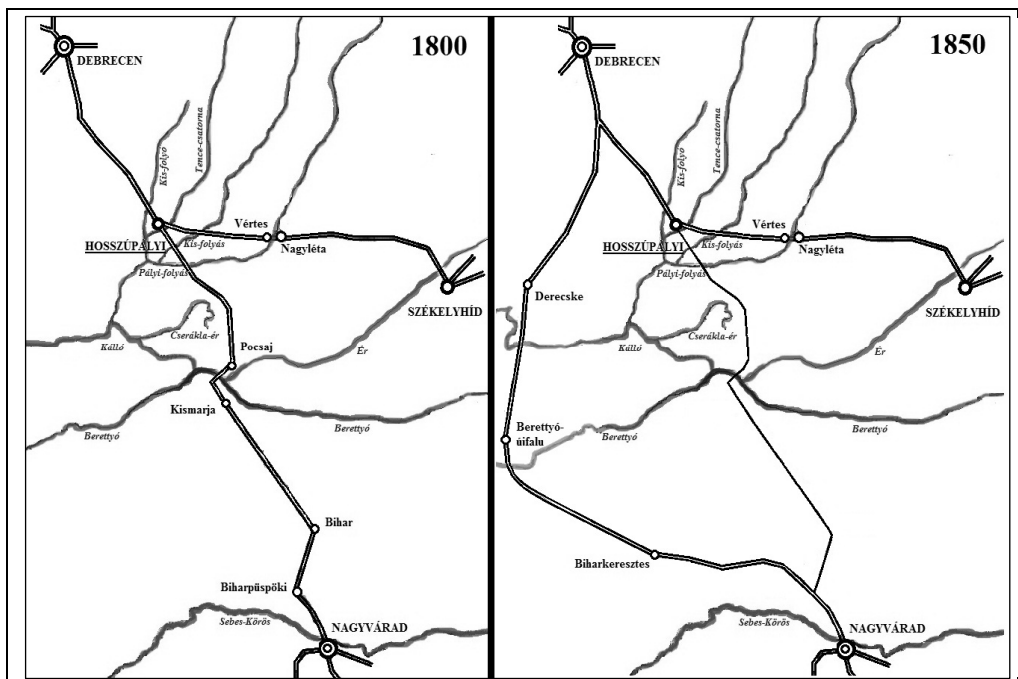
¹³⁶ A legjelentősebb pusztítást a „török engedetlen vazallusának” II. Rákóczi György fejedelemnek az uralkodása idejére előzte meg: 1660-ban a Várad ostromára igyekvő Szejdi Ahmed pasa rombolta le Pocsaj erősségét, megszárolta le az odamenekült környékbelleket és dúlta fel a vidéket – vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 10. A pályákban az *utak forgalmából adódó veszélyek képzete* még a 20. század elején is élénken élt. Az első világháború végén bevonuló román hadsereg elé, a képviselő-testület által kiküldött előljárói delegáció például a következő szavakkal hódolt be: „a lakosság nem tehet a település szerencsétlen elhelyezkedéséről, arról hogy az fontos utak kereszteződésében fekszik, ami miatt mindig is ki volt téve a hatalmak zaklatásainak”, majd kérte a megszállókat, hogy kíméljék meg a települést – vö. BÓDI 1998: 152.

¹³⁷ MAY 1901.

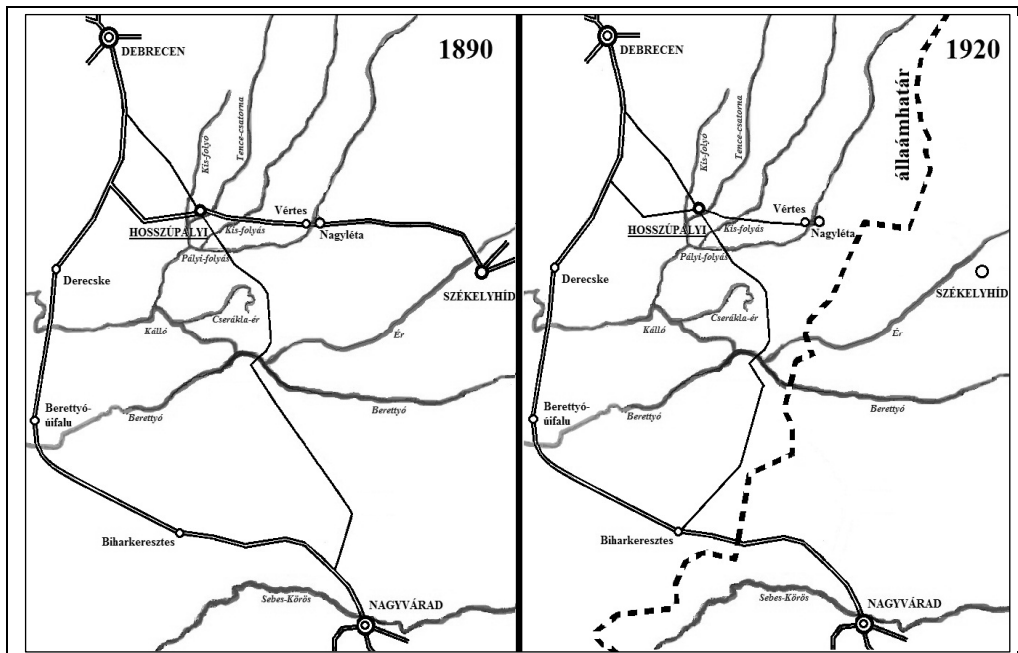
¹³⁸ MAY 1901.

¹³⁹ Azaz a 4808. számú közút, melyet a hosszúpályiak csak a „Kati-hídon átmenő, erdőközi” útként ismernek.

nyugati közúti forgalom (vasúttal párhuzamos) infrastruktúrájának a fejlesztése sem állt érdekében a területi közigazgatásnak (11. ábra).

11. kép: Hosszúpályi elhelyezkedése a térség közötti közlekedési hálózatában a 19. század első felében

12. kép: Hosszúpályi elhelyezkedése a térség közötti közlekedési hálózatában a századfordulón és 1920 után

Ugyan a 19. század végére az utak jelentősége – és ezzel együtt forgalmuk is – meglehetősen lecsökkent, de települési (önerős) fejlesztésük a 20. század elején is folytatódott: a

faluközpontból a külterület felé – előbb kaviccsal, majd kőlapokkal (makadám) – burkolták felületét.¹⁴⁰

Az első világháborút lezáró *Trianoni békeszerződés* ismét módosította Hosszúpályi közúti megközelíthetőségét, ugyanis mind Nagyvárad, mind Székelyhíd az államhatáron túlra került, így az irányukból érkező közvetlen tranzitforgalom az előbbi esetében (Nagyvárad–Biharkeresztes–Pocsaj–Hosszúpályi viszonylatban) végtelenül minimalizálódott, az utóbbi esetében pedig (határátkelő híján) hosszú időre meg is szűnt. Hosszúpályi tehát – ahogy az egész csonka-bihari térség – 1920 után elszigetelődött több jelentősebb városi kapcsolatától, átmenő forgalma hosszú időre egyedül Debrecenbe irányult, immár egyoldalúan, a visszamaradó észak-bihari községek felől.

A település megközelíthetősége nagyban meghatározta a belterületi fejlődés harmadik tényezőjét: az utcahálózat térközeit alkotó beltelki állománynak, vagyis a belterület *alaprajzi formájának* az alakulását. A beltelkek elrendeződéséről a legkorábbi adatokat egy 1752-ben készített kéziratos térkép¹⁴¹ szolgáltatja. Ez a térképes ábrázolás arról árulkodik, hogy bár a 18. század közepére meghatározó lett a település *szabályos, utcás falu* volta (hiszen egymás mellett fekvő, keskeny, hosszú és egymással hosszanti oldalukon érintkező *szalagtelkek* sora húzódott az utcák túlnyomó többsége mentén), de a korábbi évszázadok belterülete egyfajta *halmazos, szabálytalan alaprajzi* jelleget is magán viselt. A faluközponttól északra eső rövid utcás, zugos¹⁴² belterületi egységben ugyanis még a 18. század közepén is szabálytalan alakú táblatelkeken, rendszertelen összevisszaságban helyezkedtek el a házak. A telekformák ilyen alakulását minden bizonnyal befolyásolta a település *természeti környezete, domborzata* is: több táji objektumot – elsősorban mély fekvésű láprészeket, vízállásokat¹⁴³ – elkerülve, a partosabb szárazulatokon, laponyagokon szerveződhetek az első telkek.¹⁴⁴ Később a letelepülők tájátalakító tevékenysége lassan megszelídítette a kezdetben hasznosíthatatlan területeket; a mocsarakat lecsapolták, helyüket feltöltötték, tápláló ereiket elterelték. A belterület meghódította „belső környezetét”. Ezzel párhuzamosan rendezte az újabban létesülő telkeket szabá-

¹⁴⁰ BŐDI 1998: 124.

¹⁴¹ HBML BmT 1. – A dokumentum forrásértékét növeli, hogy nem csak Hosszúpályinak ez a legkorábbi térképes ábrázolása, de a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban őrzött bihari térképek közül is ez a legrégebbi (vö. MÓDY 1972b: 125.).

¹⁴² A népnyelv még a 20. század közepén is *zugnak, sikátornak* nevezte a belterület ezen kis utcácskáit. A mai *Táncsics utcát* például a század elején – egy helyben lakos kereskedő, temetkezési vállalkozó után – *Tóth János zugnak* hívták a pályiak.

¹⁴³ A térképen több helyütt (főként a belterület déli és keleti határánál) olvashatjuk a mocsár, vizenyős terület értelmű *palus* latin kifejezést. A belterület alapvetően lapályos jellege nagyban megkönnyítette, hogy még a 20. században is (a települést nyugatról határoló Kis-folyó egyik utolsó lecsapoltatlan vízállásából kialakított) *halastavat* tartsanak fenn a Lichtschein-birtok (korábban Zichy-uradalom) intézői a belső major díszkertjében (a mai Keskeny utca térségében, de a területet *Filegóriának* is nevezték a pályiak, a tó melletti kerti építmény után).

¹⁴⁴ Vö. NOVÁK 1995: 61.

lyos egymásutániségba a már fentebb említett két, egymást keresztező jelentős kereskedelmi út¹⁴⁵. A belterület alaprajza lényegileg már a 18. század közepén egy *keresztutcás, szalagtelkes útifalut* formált és a következő századokban is leginkább a két országút oldalán futó szalagtelek-sorok bővültek tovább (13. ábra).

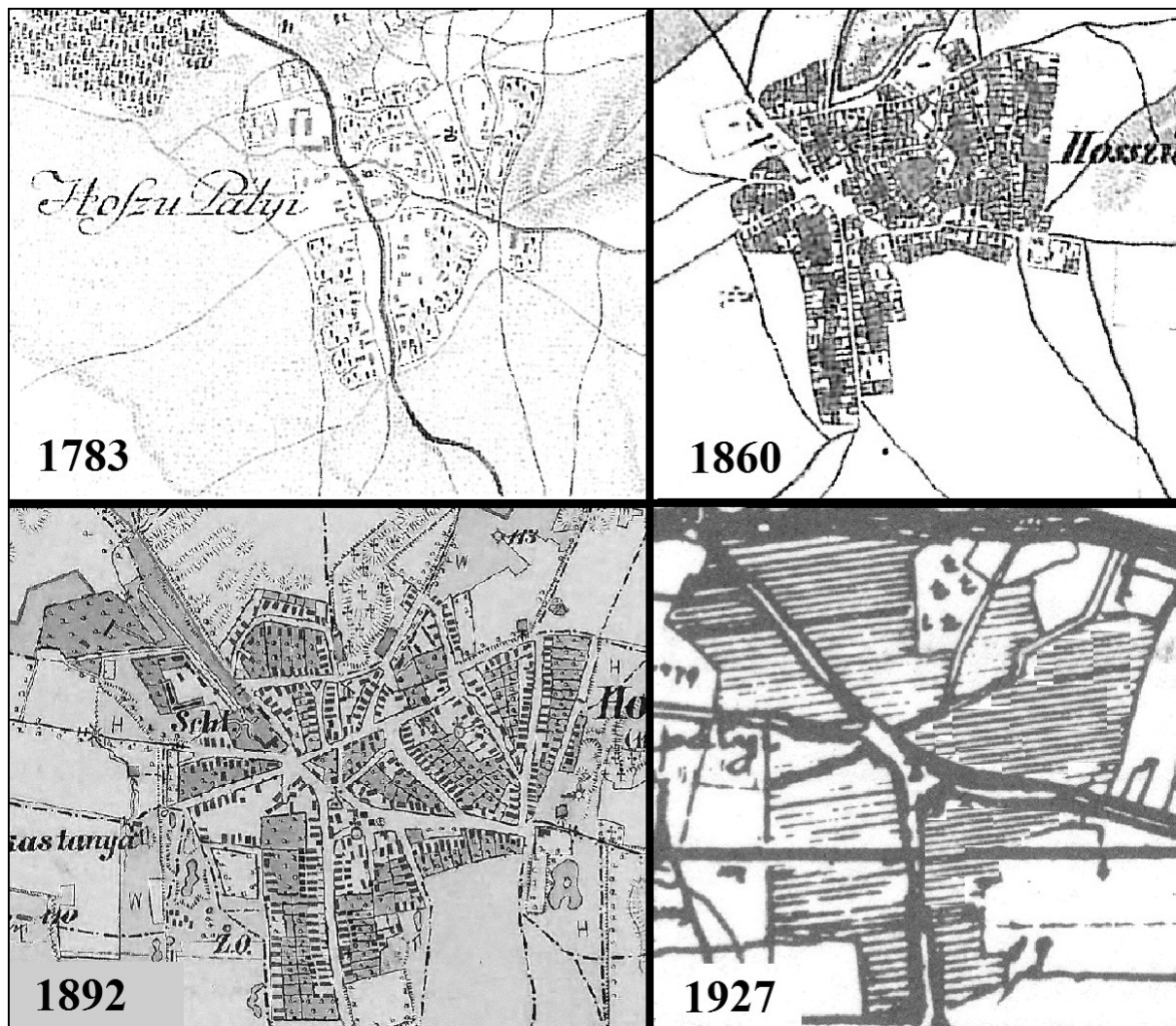
13. ábra: Hosszúpályi belterülete a 18. század közepén¹⁴⁶

Hosszúpályi települési történetének a 18-20. századi meglehetősen intenzív szakaszában a belterület – a település népesség-növekedésének megfelelően – igencsak kiszélesedett. Ez a *lakóházak, gazdasági telepek, kertek, középületek és közterek* alkotta terület a 18. század

¹⁴⁵ A belterületi formálódás történeti tényezőjeként vehető számba a Debrecen–Váradi út (fentebb már jegyzett) I. Rákóczi György általi fejlesztése annyiban, amennyiben a kereskedelmi utak fejlődésével párhuzamba állítható a település *utcásodása*, utcahálózatának fejlődése. Ez esetben valószínűsíthetjük, hogy a belterület jellegadó keresztutcás struktúrája a 17. század közepén szilárdult meg.

¹⁴⁶ Az alaprajzi ábra az 1752-es kéziratós térképre (HBML BmT 1.) vetítve készült.

utolsó harmadától a 20. század középső harmadáig eltelt közel két évszázad alatt 3 km²-t „hódított el” a település megművelhető határától (14. ábra).¹⁴⁷

14. ábra: A belterület térképes ábrázolásai (1783-1927)¹⁴⁸

A belterületnek e roppant kiterjedése azonban nem lineárisan növekedett a kétszáz év alatt és még csak a lakosságszám emelkedését sem követte pontosan. Ez utóbbi eltérés – ami a *beltelkek* népességhez viszonyított alacsony számából adódott – a lokális társadalom rétegei közötti konfliktusok egy jelentős forrása is volt a korszakban. A *házhely- és lakásínség* ugyanis a „hosszú 19. század” egész folyamán nyomasztotta a pályi parasztságot. A birtokos

¹⁴⁷ Míg az úrbérrendezés után, az 1770-es években Hosszúpályi belterülete 204 pozsonyi mérő, azaz 0,44 km² körül volt, addig 1960-ban a termelőszövetkezetesítés befejezésekor már meghaladta az 597 katasztrális holdat (3,43 km²-t) – vö. BÓDI 1998: 56., 239. Itt jegyzem meg, hogy belterület alatt Hosszúpályi esetében sem kizárólag a *tömör beépítés* területét kell értenünk. Már a 18. század közepén is a belterülethez számították például a *faluszéli kerteket*, vagy a Dietrichstein uradalom belső majorját, annak nagy kiterjedésű *gazdasági telephelyét*.

¹⁴⁸ 1783: *Első katonai felmérés* részlete; 1860: *Második katonai felmérés* részlete; 1892: *Harmadik katonai felmérés* részlete; 1927: *Hosszúpályi község alfölderdősírtési és fásítási vázlatrajza* megnevezésű térkép (HBML BmT 196.) részlete.

nemesség részéről történő *házhelyosztásra* pedig csak ritkán került sor, de olyankor is többnyire a paraszti közösség által hasznosított közösségi területek kárára, azok csonkítása által. Néprajzi szempontból – a természeti viszonyok mellett – éppen az ilyen, vagy ehhez hasonló *társadalmi jelenségek* (közösségi érdekek, ellentétek, etc.) és az azokkal szorosan összefüggő *gazdasági változások* képezik a települési hagyomány alakulásának legfontosabb tényezőit. A népi társadalom, a településrend és a hagyományos gazdálkodási mód összefüggéseinek, egymásra hatásának vizsgálatával jelen fejezetben arra törekszem, hogy bemutassam Hosszúpályi belterületének 1750 és 1945 közötti formálódását.

A kutatott közel kétszáz év – a belterület gyarapodása szempontjából – két, jól elkülöníthető szakaszra tagolható. Az első világháború előtt a település egyenletes ütemben, mintegy *rétegződve* szélesedett, azaz mindig csak kisebb, *legfeljebb utcasornyi* területekkel bővült. A két világháború között pedig már több nagyobb külterületi egység kimérésére, felparcellázására is sor került, tehát többutcás falurészek, „*telepek*” jöttek létre, népesültek be viszonylag rövid idő alatt.

A *belterületi gyarapodás* és a *település népesedése* közötti összefüggés szerint ugyancsak periódusokra bonthatjuk a vizsgált időszakot. Az 1750 és 1880 közötti százharminc év alatt a belterület és a lakosság szám arányában még közel azonosan növekedett: a lakosság szám például az 1780-as évek közepétől 1870-ig valamivel több, mint 1.000 fővel nőtt, ami 71%-os gyarapodást jelentett¹⁴⁹ és hozzávetőleg ugyanekkor (1770 és 1863 között) a belterület is 56%-kal bővült¹⁵⁰. Itt érdemes megjegyezni, hogy ennek a periódusnak a túlnyomó részében Hosszúpályi még nem emelkedett ki települési környezetéből, lakosság számát tekintve: nemcsak későbbi járási központjának, Derecske mezővárosnak volt jóval nagyobb a népessége ekkor, hanem két szomszédos településnek, Konyárnak és Pocsajnak is (32, illetve 23%-kal). Hosszúpályi fejlődési üteme azonban felgyorsult a 19. század közepső harmadában, így az 1881. évi népszámlálás időmetszetére hosszúpályi népességszáma már mind Konyárt, mind Pocsajt meghaladta (5-5%-kal). Ennek a fordulatnak az okát egyértelműen a helyi *nagybirtok gazdasági magatartásának megváltozásában* kell keresnünk.¹⁵¹ A napóleoni háborúk alatti gabonakonjunktúrától a Zichy-uradalom ugyanis a majorsági földterületek folyamatos bővítésével kívánta kielégíteni megnövekedett igényét a szántóföldekre. Ekkor vette kezdetét a magánkezelésű majorsági gazdálkodás kiépítése és kiterjesztése. Hosszúpályi déli határré-

¹⁴⁹ A két népszámlálási adatsort közli DANYI-DÁVID 1960: 30. és A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei II., 63. Szerk.: OMKSH. Bp, 1882.

¹⁵⁰ A Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagához tartozó *úrbéri tabella* adatai szerint 1770-ben közel 205 pozsonyi mérő (0,44 km²) volt a belterület kiterjedése (vö. BÁRSONY-PAPP-TAKÁCS 2001: 349-350.), míg az 1863. évi tagosításkor már valamivel több, mint 224 magyar hold, azaz majdnem 1 km² (vö. BÓDI 1998: 108.).

¹⁵¹ Vö BIHARI-HORVÁTH 2008: 17.

szén, az előtte szántóműveléssel kevésbé hasznosított *Fejértői-pusztán* elkezdődhetett a Kálló mocsarainak első, nagymértékű lecsapolása, a szikes területek feljavítása és mindenekelőtt a földművelésre is alkalmas legelőterületek feltörése, gabonával való bevetése, majd allódiumhoz csatolása. 1860 és 1890 között nagy majorépítkezések folytak e területen, a külső gazdasági üzemegységek ugyanis *állandóan kint lakó cselédek* bérmunkáját igényelték.

A népesség és belterület viszonylatának következő periódusában, 1880 és 1900 között – az országos gabonatermelési válsággal is összefüggésben – már nagyobb arányban nőtt a település lakosságának (elsősorban a gabonatermesztést felváltó, intenzív takarmánytermelésben, dohánytermesztésben és a nagyüzemi állattartásnál alkalmazott uradalmi cselédségnek) a létszáma, mint a belsőség területe¹⁵². Amíg a század utolsó két évtizedében Hosszúpályi lakossága 2.625 főről 3.628 főre szaporodott (azaz annyival nőtt, amennyivel az 1785–1870 közötti 85 év alatt összesen), addig a belterület alig bővült néhány tízezer négyzetméterrel.¹⁵³ Hosszúpályinak ez a dinamikus népességnövekedése ekkor már jóval meghaladta a térség többi településének gyarapodását is. 1869 és 1900 között Konyárnak 10,4%-kal, Pocsajnak 10,7%-kal, de még Derecskének is csak 19,4%-kal nőtt a népessége, miközben Hosszúpályinak 44%-kal! A növekedés aránya mellett Hosszúpályi a növekedés abszolútértékével is kiűnt környezetéből: Konyár kerekítve 260, Pocsaj 290, Derecske 1.430 fővel szaporodott ebben a három évtizedben, Hosszúpályi pedig csak kevéssel maradt el ez utóbbitól: 1.110 fővel növelte népességét.¹⁵⁴

A település belterülete csak igen lassan terjeszkedett a 20. század első két évtizedében is és bár a népességnövekedés intenzitása ekkora jelentősen visszaesett,¹⁵⁵ arányában – a lakosság számához képest – még mindig „szűk” volt Hosszúpályi belterülete, továbbra is jóval kevesebb házhely volt, mint háztartás.¹⁵⁶

¹⁵² A periódus egybe esett Magyarország *demográfiai átmenetének* kezdeti időszakával. Országszerte ekkor szűntek meg a hagyományos népesedési válságok (járványok, éhínségek), szétnyílt a demográfiai olló: nőtt a természetes szaporodási arány, csökkent a halálozások száma.

¹⁵³ Ez a folyamat rávilágít arra is, hogy a 19. század utolsó évtizedeitől Hosszúpályi lakosságának egyre jelentősebb hányada tartozott az agrármunkásság azon paraszttársadalmi rétegéhez, amelynek sem földje, sem saját *lakóingatlanja* nem volt. A nagy tömegű *cselédség* számára éppen ekkor épültek a helyi Lichtschein-féle nagybirtok külső majorjainak százakat befogadó *cselédházai* – vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 19. A lakásinség tényét kellően alátámasztja a következő adatsor: míg 1900-ban országosan 5.9 főre, Biharban pedig átlagosan 5.3 főre jutott egy lakás, addig Hosszúpályiban kereken 7 főre (vö.: A Magyar Korona országa-inak 1900. évi népszámlálása I. Szerk.: MKSH. Bp, 1902.).

¹⁵⁴ Vö. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása I., 557. Szerk.: MKSH. Bp, 1902.

¹⁵⁵ Mivel az előző évtizedek kiemelkedő népességnövekedése a nagyarányú agrármunkás-bevándorlásnak volt többnyire köszönhető, így nagy valószínűséggel a növekedés visszaesése az agrármunkásságot foglalkoztató nagybirtoknak az 1900-tól kezdődő gazdasági modernizálásával, gépesítésével és így kézimunkaerő-keresletének csökkenésével hozható összefüggésbe. A visszaesés további oka a munkanélküli agrármunkások Amerikába való kivándorlása és a közeli városba, Debrecenbe való elvándorlása lehetett.

¹⁵⁶ A házhelyekre eső háztartások száma nemcsak azért volt magas, mert gyakran egy adott portán – de akár egy lakóházban is – több háztartásszervezet működött (egy-egy háztartáshoz pedig akár több család is tartozhatott), hanem és főként azért, mert a nagyszámú agrármunkásság java részének nemhogy beltelke nem volt, de

Az 1920-as évektől egy évtizedig ismét jelentősen, majd 1930-tól 1945-ig a századelőn tapasztalható lassú ütemben nőtt a népesség. Azonban a belterület – addig soha nem tapasztalt lendülettel – hirtelen terjeszkedni kezdett: falurészek épültek ki ekkor, százával emeltek a lakóházakat. 1920 után kezdődött ugyanis – és egészen az 1950-es évek végéig elhúzódott – az agrármunkásságnak, elsősorban a Zichyek egykori birtokát felvásároló Lichtscheinek-nél szolgáló nagyszámú cselédségnek a célzott letelepítése (azaz a cselédsorokról családi lakóházakba való átköltöztetése) és ezzel a Hosszúpályi belterület alakulásának ezidáig legintenzívebb fejlődési szakasza.

A lokális társadalom rétegeinek a belterületből való aránytalan részesedése a 19. század végén nem volt új keletű jelenség. Az 1863. évi tagosításkor például a valamivel több, mint 224 magyar holdas (közel 1 km²-es) belterületből 51,9% alkotta a volt telkes jobbágyok, azaz a birtokos parasztság belső telkeit, 23%-ot tett ki a nemesek beltelki állománya, 22,1% képezte az egykori házas zsellérek, azaz a szegényparasztság – egyedüli – földtulajdonát, míg 3% az egyházak kezén, illetve községi tulajdonban volt.¹⁵⁷ A helyi társadalom azonban koránt sem gazdatöbbségű paraszttársadalom volt, a lakosság túlnyomó részét törpe- és kisbirtokos „szegényparasztkok” alkották. Sőt ekkor már – ugyan pontos számukat korabeli összeírások híján nem lehet meghatározni – az egykori *házatlan* zsellérek, vagyis az ingatlan-tulajdon nélküli agrármunkásság is (melynek jelentős hányadát a más településekről özönlő *vándormunkások* képezték) egyre számottevőbben volt jelen Hosszúpályi társadalmában anélkül, hogy bármily kicsiny beltelekkel is, de részesedett volna a település belterületéből.¹⁵⁸

1900-ból már pontos statisztikai adatsor áll rendelkezésünkre a pályi parasztság rétegződésének meghatározásához.¹⁵⁹ Ebből kiderül, hogy az adott évben Hosszúpályi 3.628 fős népességéből 3.021 fő élt mezőgazdaságból. Ennek az agrárnépességnek csak 5,6%-a (170 fő) volt önálló gazda (vagy bérlő) és 18,6%-a tartozott az önálló gazdák családjaihoz (mint segítő családtag, vagy eltartott).¹⁶⁰ A paraszttársadalom 25,6%-a (772 fő) alkotta a dolgozó agrármunkásság széles társadalmi rétegét, amely magához képest kétszer annyi eltartott (50,2%) fölött rendelkezett (leginkább naponta osztotta meg vele saját munkatevékenységét). Hosszúpályi népességének 64%-a tehát a legkeményebb agrármunkából, napról-napra élt és egyre inkább a külterületek majorjaiba húzódtott ki és született bele.

A különböző paraszttársadalmi rétegekhez tartozók természetes szaporodása mellett, a belterület bővülésének társadalmi tényezői között is fontos szerepe volt a *betelepítésből* adódó

saját lakóingatlanja sem. A *cselédsorok* „lakótelepein” (és még csak nem is a belterületen, hanem az attól 5-10 kilométerre eső majorokban) élők 1910-ben Hosszúpályi lakosságának több mint 20%-át tették ki.

¹⁵⁷ Határnap kitűzése tagosításhoz. HBML IV. B. 162/b 543.sz.

¹⁵⁸ BÖDI 1998: 111.

¹⁵⁹ A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása I., 567. Szerk.: MKSH. Bp, 1902.

¹⁶⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy az önálló gazdák 96%-a *kisbirtokos*, vagy *kisbérlő* volt.

népességnövekedésnek. Bizonyos településrészek kialakulása kifejezetten az agrármunkás-
ságnak – a nagyobb birtokok kézi munkaerőigényéből következő – tömeges letelepítésével
hozható összefüggésbe. A 18. század utolsó harmadában például illetén bővítették a belterület
észak-keleti részét, melyet még a század közepén a jelentős vízhozamú Tence-csatorna hatá-
rolt, korlátozva a település ezirányú terjeszkedését. Az 1780-as évekre azonban ezt a folyást –
kiterjedt szabályozási földmunkálatokkal – teljesen kiszárították, egykori medrét pedig nagy-
részt feltöltötték. Helyén (illetve a településsel átellenben lévő partján húzódó, a
Draveczyek¹⁶¹ birtokában lévő majornak és az ahhoz tartozó jobbágyházaknak a térségében)
nagy valószínűséggel román nemzetiségű zselléreket telepített le a Dietrichstein uradalom.¹⁶²
Az „óhitról” áttért, 1768-ban egyházközséget alapító¹⁶³ görög katolikus zsellérek ezen a terü-
leten építették fel első egyházukat, amit 1783-ban a Josephinische Aufnahme térképszelvé-
nyén már kereszt jelölt, éppen ott, ahol az „*oláh templom*” ma is áll¹⁶⁴. A betelepülőknek a
belterület mocsaras perifériáján való templomépítése, a faluközponttól való távol tartása a
többségi, tősgyökeres lakosság református felekezethez való tartozásából is következett.¹⁶⁵

A telepítések gazdasági eredetű okai (nagyüzemi gazdálkodás, munkaerő-kereslet,
etc.) rávilágítanak a belterületi fejlődés *gazdasági* tényezőire. Ezek közül is gyakori elfordulá-
sú volt és ezért kiemelendő jelentőségű a birtokos nemességnek az a gyakorlata, hogy a job-
bágság közösségi hasznosítású földjeiből (leginkább a belső legelőövezet területéből) gazda-
sági telephelynek, „belső” majornak való darabokat szakított ki, kialakítva saját *gazdasági*
központjait. A birtokosok és az úrbéres közösség közti éles konfliktusokat, majd évtizedes
urbáriális pereket generáló legelőfoglalások, legelőfeltörések, legelőjog csorbítások a 19. szá-
zad első felének jellemző, a gabonakonjunktúrából is fakadó gazdasági magatartásformái vol-
tak. A 19. század első felében például alig volt év, hogy az észak-északnyugati határrészre, a
települési belterület és a szőlőskertek közé eső páskom (közlegelő) csonkításának ügyével ne
foglalkozott volna az igazságszolgáltatás valamely szerve.¹⁶⁶ A Draveczy-birtok egy részét
öröklő, a foglalásokban élen járó *Bernáth család* 1803-ban szakította ki és csatolta
bettelkeihez a közlegelőnek a belterület széléhez közel eső sávjából azt a darabot, melyre nem
sokkal később saját és jobbágyai részére lakóházakat építtetett: „...*ámbar a közönséges*

¹⁶¹ Ez időben a Dietrichsteinek utáni második legnagyobb birtokkal rendelkező nemes család Hosszúpályiban.

¹⁶² További források feltárására – amit jövőbeni céloknak tekintek – van szükség ahhoz, hogy e telepítés körülményeiről több adattal szolgálhasson a kutatás. Itt jegyzem meg, hogy a Dietrichsteinek jelentős népmozgalmat idéztek elő telepítéseikkel nemcsak Hosszúpályiban, de észak-bihari uradalmuk egész területén: Nagylétára például nagyszámban románokat, Székelyhídra (a Felsőváros településrésze) pedig németeket telepítettek.

¹⁶³ BÖDI 1998: 91.

¹⁶⁴ a Bocskai és a Petőfi utca sarkán

¹⁶⁵ Vö. BÁRTH 1997: 57.

¹⁶⁶ BIHARI-HORVÁTH 2008: 17.

*pascuum most is felette szűk, mégis Bernáth Gedeon úr abból egy részéről magának udvari háznak, másrésztől társainak 13 köböl alá való földet elfoglalt*¹⁶⁷. A Bernáth-féle foglalás példáját több birtokos követte: 1813-ban például nemes Farkas István szakított ki egy darabot ugyancsak a közlegelő területéből, hogy beltelkét megnagyobbítsa. A járás szolgabírája kivizsgálta a jobbágyok panaszát. Az eljárás iratanyagából kiderül, hogy Farkas sem zavartatta különösebben magát földszerzése jogtalansága miatt: „...*valamint a többi földesurak szoktak, úgy ő is egy darab földet elfoglalt és ... azon foglalt földön az építetést megkezdte. Kijelentette, hogy a Hosszúpályi határon a Körvtélyes laposán éppen a legelővel határos kaszálójából annyit átad, amennyit elfoglalt.*”¹⁶⁸. Ugyan az igazságszolgáltatás megalkotta a maga véleményét az ügyben, eltiltva a birtokost a további foglalásoktól, sőt kötelezve szerzeményének az úrbéres közösség részére történő visszaadására és – időközben elkészült – építménye „elhorlására”, azonban a döntés végrehajtására az elhúzódó eljárás után már nagy valószínűséggel nem került sor. A bíróság határozottan jelentette ki, hogy a többi birtokos jövőbeni földfoglalási kezdeményezéseit az úriszéknek kell tárgyalnia, de előirányzatának betartatása nagy valószínűséggel elmaradt. A belterület tehát a 19. század első felében gyakran a jobbágyok földhasználatának rovasára bővült újabb és újabb építési telkekkel, lakóingatlanokkal.

A 19. század első két harmada tehát egy lassú ütemű, a népességnövekedéssel közel megegyező arányú belterületi fejlődéssel jellemezhető. Tulajdonképpen a 19. század utolsó harmadának „*demográfiai robbanása*” borította fel ezt az egyensúlyinak is nevezhető állapotot. A lakókörnyezetnek a népességhez viszonyított kvázi összezsugorodásával (vagyis a családoknak a háztartásonkénti és a háztartásoknak a házhelyenkénti növekedésével) az életkörülmények fokozatosan romlottak. A házhelyhiány problémájára végül az országos agrárpolitika talált megoldást annyiban, amennyiben az átütőnek koránt sem nevezhető Nagyatádi-féle földreformot a gyakorlati megvalósítás során *házhelyosztássá* redukálta. Az agrármunkásság egy kisebb hányada így jutott Hosszúpályiban is – termőterület helyett – házhelyekhez (az illetékességről a település előljárói döntöttek). 1921-ben a lakásínség enyhítésére, Lichtschein Sámuel önkéntes felajánlásával 104 ház-helyet osztottak ki a belterületől északra (a Lichtschein-féle belső major közvetlen szomszédságában).¹⁶⁹ A telkekből 1940-ig 102 be is

¹⁶⁷ Jobbágyok panasza a legelő elkülönítés miatt. HBML IV. A. 1/a 76.k. (A kiszakított területre épített major a mai Erdő utcának arra a részre esik, amelybe a Damjanich utcába torkollik. A *Bernáth-féle kúriát* 1949-től a Petőfi Tsz központi épületeként hasznosították. A Bernáthok nemcsak úrilakot építettek és gazdasági telephelyet hoztak létre, de szántónak való területet is elfoglaltak a közlegelőből. Ezt utóbb – a 19. század közepétől a 20. század közepéig – *Bernáth-tagnak* nevezték a hosszúpályiak, jelenleg az 1945 után kiosztott József Attila utca házsorai húzódnak rajta.)

¹⁶⁸ Farkas István földesúr elleni panasz. HBML IV. A. 1/a 85.k.

¹⁶⁹ A mai Debreceni, Aradi, Bajcsy-Zsilinszky Endre utcák, illetve a vasútpálya adott szakasza által határolt területen ekkor épült be a Vasút és az Ady Endre utcák teljes, valamint az Arany János és a Vörösmarty Mihály utcák nagyobb szakasza, illetve ekkor települtek a Bajcsy-Zsilinszky Endre utca nyugati és a Debreceni utca keleti oldalának az adott területre eső házsorai.

épült, kettőt közcélokra tartalékolt a települési képviselő-testület. Ezt az első kiosztott nagyobb belterületi egységet sokáig *Újtelep* néven különböztették meg a hosszúpályiak az „idősebb” belterülettől. Azonban az 1921-es házhelyosztás elégtelen voltát jelzi, hogy 1926-ban ismét építési telkek kimérésére került sor: az Országos Földbirtokrendező Bíróság ugyancsak a Lichtschein-féle birtokból, a vasúttól északra eső területen újabb 92 házhelyet osztott ki.¹⁷⁰ Az *OFB-telepnek*, vagy „*vasúton túl*”-nak is nevezett belterületi egységen 1940-ig 84 telek épült be.¹⁷¹ Ezzel együtt a két világháború között kiépülő településrészekben tehát összesen 186 lakóház épült fel, közel 1000 lakosnak teremtve új otthonot. Csakhogy ez sem volt elegendő, korántsem számolta fel teljesen a pályai lakásínséget. Ezt igazolja az is, hogy a községi képviselő-testület felhívására 1941 elején ismét újabb 199 fő jelentette be házhelyre vonatkozó igényét. Az 1941-es osztást az 1939. évi második zsidótörvény tette lehetővé, méltatlan kisajátítással immár rákényszerítve a Lichtschein családot a belterülethez közeli földjeik átadására. A községi előjáróság számítása szerint az igényléseket egy 66 katasztrális holdas terület felparcellázásával lehetett kielégíteni (további 8000 négyszögölös terület kisajátítását pedig közösségi célú felhasználásra, azaz iskola-, kultúrház-, vágóhidépítésre, sporttelep és temető létesítésére, etc. igényelték). Az igénylők közül 88 fő azonban a szó-szoros értelemben *nincstelen* volt, azaz még arra sem volt módja, hogy a 722 négyszögölös telek bekerülési értékének (1361 kilogramm búzának, vagy 108–92 pengőnek) az első részletként esedékes 25–30%-át megfizesse. Ezen – eddig jobbára a „*szőlőknél lakó*” – igénylők kérelmezték is, hogy adott évben csak a telekár 3%-át kelljen kifizetniük. A területtulajdonos Lichtschein család ugyanakkor azt kérelmezte, hogy tulajdonuk felparcellázására csak ősszel, a területen folytatott mezőgazdasági munkák befejezése után kerüljön sor. A képviselő-testület végül úgy döntött, hogy azok az igénylők, akik 1941 április elejéig kifizetik a 722 négyszögölös parcella árát, egyből meg is kapják a területüket. A megyei alispán az Országos Nép és Családvédelmi Alap részére további 20 házhelyet igényelt. Az ezeken a házhelyeken épülő házakat az *ONCSA Bihar vármegyei*

Közjóléti Szövetkezet építtette a legszegényebb nagycsaládok megsegítésére, életkörülményeik jobbítására. Az *ONCSA-házak* szegénysorsú tulajdonosainak nem kellett 1941-ben megfizetniük a telekárát, haladékat (avagy hosszú lejáratú kölcsönt) kaptak az *ONCSA*-tól annak jövőbeni térítésére (addig is azonban a Szövetkezet maradt a ház tulajdonosa).¹⁷² Ez

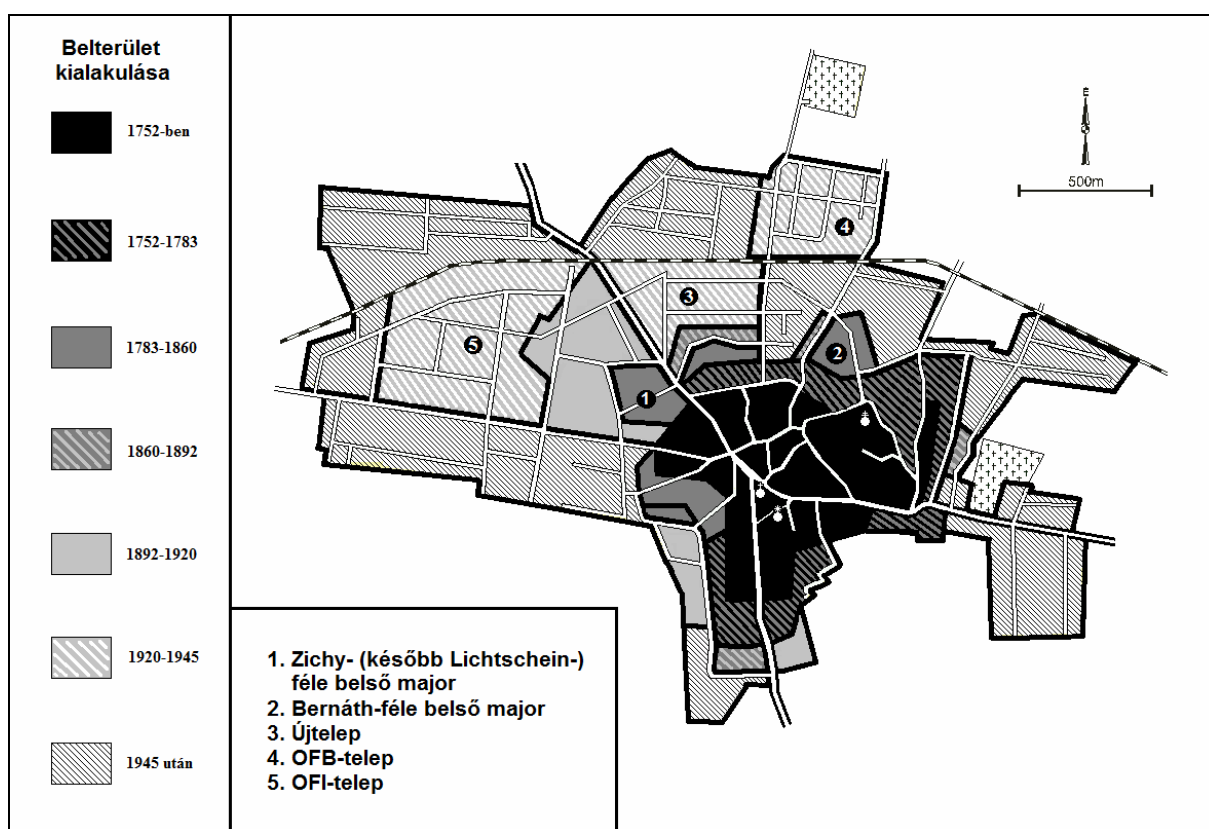
¹⁷⁰ A mai Bajcsy-Zsilinszky Endre utcától keletre és az Erdő utcától nyugatra eső területen nyitották a Nyíl, a Nap, a Klapka, a Csata (korabeli nevén *Új sor*) és az Úttörő utcákat.

¹⁷¹ BÓDI 1998: 156.

¹⁷² BÓDI 1998: 162-163.

az 1941-től épülő új településrész¹⁷³ sokáig – a zsidóbirtokok kisajátítását bonyolító – Országos Földhitelintézet után *OFI-telepként* élt a pályi nép nyelvén.

Bár a századelőhöz képest a második világháború végére lényegesen javult Hosszúpályi lakásellátottsága, mégis jól mutatja *az egykori cselédvilág kiterjedtségét*, hogy 1945-ben újra volt 440 igénylő, aki házhelyosztást követelt. A letelepítéseknek ez a negyedik, utolsó fázisa egészen 1960-ig elhúzódott és végérvényesen fel is számolta az 1945 előtti lakásínséget. A település vezetői 172 katasztrális holdnyi területet jelöltek ki leendő belterületnek. 1946-ban hozzá is láttak az építési telkek kiméréséhez, több irányban bővítveszélesítve a települést.¹⁷⁴ Az új tulajdonosok az építkezésekhez az egykori, a kollektivizálás során felszámolt majorok épületeinek kibontott építőanyagait is felhasználták (15. ábra).¹⁷⁵

15. ábra: Hosszúpályi belterületének alakulása (1750-1950)

¹⁷³ A telep területét a mai Világos és Holdvilág utca, a kettő közé eső Bagosi utcaszakasz és az Akácfa utca határolja.

¹⁷⁴ Ekkor került sor a Holdvilág utca nyugati oldalának, az Új teleptől északra eső vasúton túli területnek (a Rózsa, a Szabad, a Béke és az Ösvény utcák térségének), a hosszú Halom utca keleti szakaszának, az egykori uradalom – éppen ekkor felszámoló – belső majorja egy jelentősebb részének (a Kapu, Víg, Izabella, Keskeny utcáknak) és Hosszúpályi keleti határának (a mai Bem, Nefelejcs és Keleti utcáknak) a felparcellálására. Az új falurészek utcanév-választásakor több esetben inspirálta a lakóközösségeket a területek „eredeti” hasznosítása: a Kapu utca például azért kapta nevét, mert az egykori *urasági csűr nagykapuja* a későbbi utca elejére esett; az Izabella utca népi-köznapi neve *Szénáskert* volt, mert a helyén valaha a belmajori csűr szálaskarmány-tárolótere húzódott; A Víg utcát sokáig *Libakertnek* hívták a pályiak, mert területén régen a major valamely baromfityesztő üzemegysége állott.

¹⁷⁵ BÓDI 1998: 216.

4.2.4. EGY SPECIÁLIS HATÁRHASZNOSÍTÁSI FORMA: A SZIKSÓGYŰJTÉS

A Fejértói-puszta déli határrészét, a Tóközt a 18. században még számos kisebb-nagyobb vízzel borított terület, szikek, sekélyvizű *szikés (a népnyelvben sós) tavak* szabdalták.¹⁷⁶ Maga a puszta (de már maga a középkori település is) e tavak egyikéről kaphatta nevét, mivel a fejr ~ fehér melléknév az adott tó fenekének, vagy partjának sziksós „kivirágzására” utalhatott.¹⁷⁷ A tavak vize oldott állapotban sziksót és konyhasót tartalmazott. A *sziksó* (nátrium-karbonát)¹⁷⁸ a Tóköztől keletre eső *Sóstó* (később Tihanyi-tó, majd Konyári-sóstó¹⁷⁹) környékén gyakorta virágzott: az ősztől tavaszig felgyülemlett talaj- és csapadékvíz a nyári aszály idején elpárologott és maga után a tó partján egy-két centiméter vastagságú sziksóréteget hagyott (16. ábra).¹⁸⁰ Ezt összeseperték, a földes részekről megtisztították, vízben feloldották, majd a sziksófőzésnél hasznosították.

16. ábra: Sziksós kivirágzás a Sóstó környékén (2011)

¹⁷⁶ A mocsarakat kísérve, az azoktól magasabban fekvő, partosabb területeken hasonló szikhaták területek el szer-
te a Nagysárrétre ömlő erek mentén.

¹⁷⁷ RÁCZ 2007: 133.

¹⁷⁸ A sziksó, vagy szóda (ahogy a hamuzsír – kálium-karbonát – is) elsősorban a szappangyártás alapanyaga volt,
de a korszakban (mésszel és kvarccal összeolvasztva) az üveg készítésnél is használták.

¹⁷⁹ Ennek partján épült fel a 19. század második és a 20. század első felében Biharban igen népszerű fürdőinté-
zmény, *Konyári Sóstófürdő*.

¹⁸⁰ „A sziksó a víz felületen elpárolog, a só a talajban a felszín alatt ott marad, az agyag likacsait betömi és itt oly
szikpadot alkot, mely a víz és a levegő útját elzárja. A homokos talaj hajcsövességét az alulról felszivárgó
sós víz nem képes eltönni, úgy hogy e helyeken a víz elpárolgása után a sziksó kivirágzik.” – KORBÉLY 1901b

A Fejértói-puszta határában a 18. század végén már biztosan separték a sziksót. A lipcsei kiadású *Chemische Annalen* egy 1793-as számának nagyváradi jelentésében *Rückert* György, udvari gyógyszerész értekezik a fejértói sziksó kitermelésének és feldolgozásának lehetőségéről.¹⁸¹ Rückert egy alkalommal Biharban járva látott helyi (konyári) lakosokat sziksót gyűjteni a Tóköz észak-nyugati részén elterülő, nagy kiterjedésű *Fehértó* (vagy *Fejértó*) partján.¹⁸² Ekkor itt még olyan tömegben képződött a sziksó, hogy Rückert évi 50.000 centner (25.000 mázsa) sziksó kitermelését sem tartotta lehetetlennek.¹⁸³ A sziksógyártást igazán azok a tavak tudták kiszolgálni, amelyekben nagy felületen kevés víz gyűlt össze, biztosítva a gyakori kiszáradást. A Fejértói-puszta déli határrészének szoloncsák szikes-mocsaras területe bővelkedett az ilyen tavakban.

Rückertet a kedvező természeti adottságok, a már jelenlévő (konyári) termelési tapasztalat és a növekvő szódakereslet gyáralapításra ösztönözte. Ehhez tőkét egy hencidai birtokos, *Beöthy Imre* hétszemélyes táblai ülnök biztosított. A *Beöthy-fele hencidai sziksógyár* 1791-ben kezdte termelni a sziksót, ami meglehetősen jó minőségű volt, „gyorsan el lehetett adni”.¹⁸⁴ Hencidán csak finomítást végeztek (kristályosítással raffináltak), *a nyers sziksót a gyár külső, Fehértó melletti telephelyének sziksófőző üzemében állították elő.* A Fehértónál gyűjtött sziksós föld éves mennyisége az 1790-es évek elején 1440 m³ körül volt, egy-egy munkás körülbelül napi 2,2 m³-t gyűjtött össze. *A munka áprilisban kezdődött (miután a tó párolgási intenzitása megnőtt) és október-november végéig tartott. Eleinte separték (napfelkelte előtt, harmatos reggeleken leginkább idős asszonyok), majd később széles kaparóékékkal „vakarták” a sziksós földet, amit ezután csomókba hánytak, majd vermekhez szállítottak, ahol gúlákba rakva szalmával és földdel takartak be, hogy „jobban összeálljon és érjen”.¹⁸⁵ A szikföldet néhány nappal később kilúgozták, ülepítették, majd addig főzték, amíg „kásás” anyaggá alakult. Ezt az anyagot szállították a Fehértótól Hencidára, ahol kemencében hevítve, kristályosítva, finomítva elnyerte végső formáját. A Fehértó mellett álló 20 méter hosszú és 12 mé-*

¹⁸¹ *Chemische Annalen für die Freunde der Naturlehre, Arzneygelahrtheit, Haushaltungskunst und Manufakturen* 1., szerk: Lorenz Florenz Friedrich von Crell, Helmstadt; Leipzig, 1793.

¹⁸² A konyáriak pusztabeli sziksógyűjtésének ekkor már évtizedes hagyományai voltak. *Hatvani István* professor 1777-ben közölt adatokat a Debrecenről dél-keletre lévő települések („főúri” kezdeményezésű) sziksótermeléséről: „A sziksót ezeken a területeken nemcsak a sziksófőzők, hanem a debreceni szappanosok is a föld felszínéről kupacokba söpörnek és gyűjtenek össze ... a földfelszínről kapával, vagy vakaróval illetőleg vakaróseprő szerszámmal a földet lekaparják, megmarad a színtelen, sárgás, lágy homokos föld. Ez a felszín, ha a nap melege és a meleg szelek kiszáritják, könnyen lekaparható és összegyűjthető. Más hasonló helyeken pedig, míg a nap heve nappal meglehetősen nagy, az éj pedig és a hajnal lehulló harmatban gazdag, akkor kaparó segítségével levakart, vagy kapa segítségével megtisztított földfelszínen halmocskák, göröngyök emelkednek ki, melyeket azalatt míg a harmat a fűben tart, seprővel halmokba söpörnek. Ezt a mi mezőinken, Debrecenben dél felé teszik, hasonló képpen Kis-Pércsen, Hosszú-Pályin, Kis-Marján, *Konyáron*, *Derecskén*.” – *HATVANI 1777: 110., 141.*

¹⁸³ SZATHMÁRY 2004: 4.

¹⁸⁴ SZATHMÁRY 2004: 5.

¹⁸⁵ „Az érés fokát úgy állapították meg, hogy egy keveset tenyérben szétdörzsöltek. Ha nyom nélkül szétdörzsölődött és a tenyeret érezhetően lehűtötte, a sziksó érett volt.” SZATHMÁRY 2004: 2.

ter széles, fából épített sziksófőző üzemben éjjel-nappal dolgoztak a főzőüstök mellett. Munkaleállással csak fahiány, szállítási nehézségek esetén kellett számolni. A főzőüstöknél öt főző és egy felügyelő, a tónál tizenkét gyújtó dolgozott. Ez utóbbiak telente a sziksó helyett fát, gallyakat, trágyát gyűjtöttek a tüzeléshez. Az üzem egy kocsissal, egy kocsival, négy lóval, két szekérrel, tizenkét ökörrel és tizennégy cseléddel is rendelkezett.¹⁸⁶

A hencidai sziksógyár sikere a Nagykerekiben birtokos *Hódossy Jánost* is meggyőzte egy leendő beruházás rentabilitásáról¹⁸⁷, így 1792-ben ő is felállított a Rückerttel egy gyárat Esztáron. A *Hódossy-féle esztári sziksógyárnak (bár lényegesen kisebb volt a hencidaitól) ugyancsak volt telephelye a Fehértó mellett*. A pusztai sziksófőző kisipar lendülete azonban hamar megtört. A hencidai és az esztári gyár a Leblanc-féle nagyipari szódagyártási eljárás¹⁸⁸ magyarországi elterjedésével párhuzamosan, a sziksó iránti kereslet csökkenése miatt, az 1830-as években kezdett hanyatlani. Az évtized második felében ráadásul a pusztai szikes tavak vízállása minden nyáron magas volt, így csökkent a begyűjthető sziksó mennyisége is. Rückert gyárainak visszafejlődését az állandó tüzelőanyag beszerzési problémák is gyorsították. A közeli erdőket a tulajdonosok letarolták, távolabbi vidékekről pedig már nem érte meg tűzifát szállíttatni.

A Rückert tervezte fejeirtői sziksófőző üzemek pontos pusztai (közelítve tóközi) helyét nem lehet meghatározni. 1839-ben *Irinyi János* ugyan említ egy sziksófőzőt a Sóstóhoz közeli csapszék (azaz a *Messzelátó csárda*¹⁸⁹) mellett, de ennek ekkori tulajdonosa *Tihanyi Ferenc* volt.¹⁹⁰ A Tihanyi birtokra épített (haszonbérli által üzemeltetett) sziksófőző Rückert főzőinek konkurenseként, de akár azok végső leépülése után, esetleg eszközkészletüket, technikájukat felhasználva, azok helyén is létesülhetett.

¹⁸⁶ SZATHMÁRY 2004: 5.

¹⁸⁷ A sziksó korabeli értékére mutat rá egy 1813-ban (a konyári városvezetők és a derecskei uradalom plenipotentiariusai között született) a konyáriak szolgáltatásait rendező szerződés, melynek egy pontjában a földesúr a „regale beneficiumokhoz” hasonlóan ragaszkodik a sziksó szedésének (hasznot hajtó) jogához és a lakosok által azt begyűjteni csak a szántóföldi vetések és a legelők „apróbb szikes helyein” engedi. HBML XI. 601/1., közli: PAPP 2002: 164.

¹⁸⁸ A 18. század utolsó harmadában a Francia Tudományos Akadémia felhívására, Nicholas Leblanc által kifejlesztett eljárás, amely a konyhasóból történő szóda-előállításán alapszik. A fejlesztés „kényszerét” a francia-angol háborúk miatt akadozó amerikai hamuzsír szállítmányok nélkülözése idézte elő. Az eljárás során a szóda-ból egyszerű módon lúgot (nátrium-hidroxidot) állítottak elő. A nátronlúg forradalmasította a szappangyártást, annyira lecsökkentve a szappan árat, hogy az hamarosan a legszegényebbek számára is elérhetővé vált. Az első magyarországi Leblanc-féle eljárással működő szódagyárat Reisz János alapította Máramaroson 1826-ban.

¹⁸⁹ Az azonos nevű halmon álló Messzelátó csárdát először 1860-ban a Második Katonai Felmérés ábrázolta. A csárda 1783 és 1839 között épülhetett, mert az Első Katonai Felmérés térképszelvényén még nem szerepelt. A halmot melynek jellegéről (ma is látni lehet innen a 8 km-re fekvő Hosszúpályi templomtornyait) nevét kapta 1783-ban még Álmosdinak nevezték.

¹⁹⁰ IRINYI 1839: 723.

A *Tihanyiak*¹⁹¹ fejtői-pusztai birtoklása valószínűleg a 19. század legelején kezdődött. A család a bihari birtokokhoz (a Fejtői-pusztán a 16. század közepe óta birtokos) *Ödönffyek* successoraival, a *Dráveczkyekkel*¹⁹² kötött házasság útján jutott. A hosszúpályi-fejtői „Ödönffy linea” ugyanis (a Dráveczky Gáspárral esküdő Eödönffy Susánna révén¹⁹³) először a Dráveczky családhoz, majd több birtokrészre különülve e család lányági örököseihez (a Bónisokhoz, a Pálóczi Horváthokhoz és a Tihanyiakhoz) került. Így kapta meg a fejtői-pusztai birtokrészt Dráveczky Ilona férje, (a Hosszúpályiban 1803-ban már biztosan birtokos¹⁹⁴) *ebeczki Tihanyi Tamás*¹⁹⁵. Fia Ferenc a 19. század középső harmadában lett a pusztá egy tekintélyes részének tulajdonosa.

*Tihanyi Ferenc*¹⁹⁶ birtokossága kezdetén (haszonbérleti körében) e birtokrész elsődleges jövedelmét még a sziksótermelés, szódafőzés adta. A század közepétől azonban egyre inkább a Sóstó környékének fürdőként¹⁹⁷ való hasznosítása tűnt jövedelmezőnek.¹⁹⁸ A pusztán az 1850-es évek előtt (mindenekelőtt a tudományos) közélet figyelmét is elsősorban a prospektáló sziksótermelés és szódafőzés hívta fel magára. Ennek köszönhető, hogy (a zajtalan és robbanásmentes gyufa nagylétei születésű feltalálójának) *Irinyi Jánosnak* egy, a magyar szikes talajok gipsszel történő javításáról írt értekezésében részletesen ismerteti a *Tihanyi Ferenc-féle sóstói sziksófőzőt* is.

Ez a főzőüzem a Sóstó és még két, ettől nyugatra elterülő tó¹⁹⁹ sziksoját hasznosította. *Bérleje magas vízállás*²⁰⁰ esetén az egyik tóból dézsákkal a másikba hordatva a vizet (mes-

¹⁹¹ A 16. század közepén már nemes, lutheránus család. A 18. században birtokokkal Hont, Nógrád és Gömör-Kishont (Rima-völgy) vármegyékben, rendelkezett.

¹⁹² 1543-ban magyarországi (szepesi) birtokokat szerző cseh nemesi család. Szepes vármegyéből Ungba, Borsodba és (1729-ben) Biharba származtak el. Az 1754-55. évi országos nemesi összeíráskor Bihar vármegyében Pál és László igazolta nemességét. Az Eödönffy Sussannát feleségül vevő III. Dráveczky Gáspár leány dédunokája, Dráveczky Ilona (1759-1793) kötött házasságot Tihanyi Tamással a 18. század utolsó harmadában. (Vö. REISZIG 1901)

¹⁹³ Vö. SZOPORINAGY 1881.

¹⁹⁴ HBML. IV. A. 1/a 76.

¹⁹⁵ Tihanyi Tamás apja T. Dániel (1715-1783) Nógrád vm. táblabírája volt. T. Tamás (1750-1834) 1784-ben Pest-Pilis-Solt vármegye másod alispánja, később a cs. és ap. kir. sz. f. udvari tanácsosa, a hétszemélyes tábla ülnöke és Tolna vármegye főispánja volt.

¹⁹⁶ Tihanyi Ferenc 1818-ban Nógrád vármegye főszolgabírája, majd Nógrád vármegye alispánja (1828-1836) volt. Később a királyi táblához, majd a hétszemélyes táblához bírónak nevezték ki. Végül Temes vármegye helyettes főispánja (1836-1839), később főispánja (1839-1845) lett. Temesi grófként, 1859-ben halt meg.

¹⁹⁷ A fürdő a fürdőfejlesztés első jelentős korszakában, az 1850-60-as években (tulajdonosa után kapott nevén) *Konyári-tihanyi sóstó-fürdőként* vált híressé.

¹⁹⁸ Kutatásom a Konyári-sóstó környékének fürdőhasznosítására (mint határhasznosítási formára) nem terjedt ki, mivel a fürdő kialakításának és fejlesztésének már első jelentősebb időszaka is a kutatott időintervallumon túlra, a 19. század második felére esik.

¹⁹⁹ Ezek azonosítása szintén nem lehetséges. A korszakban több apróbb állandó és időszakos tó, vízjárta rét szabdalta a Fejtői-pusztát.

²⁰⁰ A tavak magas vízállása csak az 1830-as évek második felére volt jellemző. Az évtized utolsó aszályos évében, 1834-ben például a Sóstó annyira kiszáradt, hogy oldalába kutakat kellett ásni. A sziksófőzés egyik nehézségét éppen az jelentette, hogy míg a sziksósepréshez viszonylagos szárazságra, addig a főzéshez nagyobb mennyiségű (1839-ben napi 5-600 akó) vízre volt szükség. A gyártás sikerét tehát nagyban befolyásolta az időjárás. (IRINYI 1839: 723.)

terségezen gyorsítva a tavak párolgását) igyekezett legalább egy tónál minél nagyobb száraz, seperhető partszakaszt nyerni. 1839-ben a Sóstó partjánál földmunkákkal, a meredek part lankásításával is próbálta javítani a termelékenységét. A főzőben az összesepert szikföldből a sziksót vízzel oldották ki úgy, hogy egy ciszternában 64 dézsa szikföldre 64 dézsa vizet öntöttek. Ilyen ciszternából ennél a sziksófőzőnél hat épült. A szikföldön éjjelente 12-14 órán keresztül állt a víz, amit már mint lúgot „higadókádakba” (ülepítőkádakba) csapoltak. A lecsapolt szikföldre 3-4 órára újabb 60 dézsa vizet öntöttek. Ezt a második öntetet később egész éjszakára egy másik ciszterna szikföldjén ismét állni hagyták. Napról napra ezt a folyamatot ismételve lúgozták a szikföldet és ülepítették a lúgot. A kilúgozott szikföldet ezután visszahordták a tó partjára, ahol három nap múlva azt ismét seperni lehetett. A lúgot pedig előbb vaspléh üstben, majd ahogy a lúg erősödött rézüstbe átöntve addig főzték, míg feketeszínűvé sűrűsödött. A kásás sűrítményt „lánghevőbe” (lángkemencébe) téve fehérré égették. *A sóstói sziksófőzőben tehát nem csak nyers sziksót állítottak elő, hanem azt feldolgozva kristályosított sziksót is.*²⁰¹ *A komplex sziksógyár a Fejértói-pusztá valaha volt (!) legfejlettebb ipari létesítményének tekinthető.*

A gyárban a kedvezőbb időjárású években 1000-1500 mázsa sziksót főztek. A sziksó mázsáját a bérlő 14 ezüst forintért értékesítette Pesten.²⁰² Bevételt jelentett számára a szikföld helyben történő eladása is. 1839-ben ennek végkáját 1 forint 12 krajcáros áron vették meg a környék településeinek lakói, akik a szikföldből lúgot készítettek, majd ehhez tepertőt, vagy gyakrabban faggyút téve házilag „szép tiszta könnyű fejr” *szikszappant* főztek.²⁰³ A bérlő kiadásait a főző bérleti díjának (550 pengő forint), a tűzifa beszerzésének és szállításának,²⁰⁴ valamint a munkások bérezésének tételei tették ki.

Egy 1849-ben kötött *bérleti szerződés*²⁰⁵ arról vall, hogy a sóstói sziksógyár bérlője²⁰⁶ a sziksófőzés joga mellett már a Messzelátó csárda, sőt a Sóstó melletti *szikés fürdő* haszonvételi jogát is árendálja. Ekkor, a század közepén kezdődött a sziksótermelés, mint határhasznosítási forma és a sziksófőzés-szódakészítés, mint feldolgozó jellegű kisipari tevékenység pusztabeli (a fürdőfejlesztéssel szinkron) visszaszorulása, majd megszűnése: *A sziksóter-*

²⁰¹ 10-15 óra alatt 5-6 mázsa finomított sziksót állítottak így elő. (IRINYI 1839: 724.)

²⁰² Ezt az árat a szállítás költsége is terhelte. Irinyi a Pest-Debreceni vasútvonal majdani megépítésétől várt kedvezőbb értékesítési lehetőséget.

²⁰³ IRINYI 1839: 724.

²⁰⁴ A tűzifát hetente szállították *Bagamérből* (10 kurta öl, ölenként 5 pengő forintért), vagy *Hosszúpályiból* (3 hosszú öl 35 váltó forintért). Irinyi a tüzelőanyag költségeit hosszútávon a *rézaljai kőszén* felhasználásával látta csökkenthetőnek. (IRINYI 1839: 725.)

²⁰⁵ 1849: HBML IV. B. 409/c 3.

²⁰⁶ A bérlő ekkor Kandel Salamon volt, aki a zsidók 1844-es járási összeírásában már, mint konyári lakos szerepelt. Az összeírás Kandelt haszonbérlőként és tanítóként tüntette fel. Feleségével és négy fiával élt egy háztartásban, 350 forint jövedelemmel, egy keresztény szolgálóval, egy zsidó és egy keresztény szolgáló fölött rendelkezett. (PAPP 2002: 152.)

melési dekonjunktúra a 19. század utolsó harmadában érte el mélypontját. Az 1862-ben még működő²⁰⁷ sóstói sziksógyár ekkor már nem volt képes felvenni a versenyt a nagyipari gyártási eljárásokat alkalmazó szódagyárakkal. Ez lehetett az oka annak, hogy a gyár tulajdonosa és üzemeltető bérlői a sziksókereslet csökkenését felismerve egyre inkább a fürdőfejlesztésben keresték hasznukat.²⁰⁸

4.3. KONTROLLKUTATÁSOK

4.3.1. KOVÁCSI- ÉS BOLCS-PUSZTÁK HASZNOSÍTÁSA

Ahogy a fenti fejezetekből kitűnik, a Fejértói-puszta 18. századi hasznosítását nagyban meghatározták természeti adottságai. A törökkorban elpusztult Fejértó elvadult határát eluralta a víz, területén rétek és legelők húzódtak. Az állandóan vízjárta területek között csak elvétve akadt egy-egy művelhető porong, vagy sziget. A Kálló-menti vízi világ kiterjedését jól jelzik a térségben igen elterjedt *lápos, árkos, zugos, szeges, füzes* határnevek. Mindez azt mutatja, hogy a Kálló-mente egykor a Sárrétek északi határsávjához tartozott. Az ökológiai hasonlóság indokoltá teszi, hogy egy sárréti közösség pusztahasznosítását is vizsgálat alá vonjuk.

Ahogy az észak-bihari Fejértói-puszta kiválasztásánál, úgy a sárrétinél is fontos volt, hogy olyat válasszak, melynek területét paraszti közösség hasznosította az adott időszakban. A fentebb számba vett kilenc település közül végül azért Bakonszegre esett a választásom, mert közössége két pusztát is hasznosított a 18. század elején. Ennek oka a település szűkhatárúsága volt, melyet természeti környezete idézett elő.

A Nagysárrét területének elmocsarasodása a 11-12. században indult meg, jelentősebb kiterjedésének első időszaka pedig 1360 és 1460 közé esett.²⁰⁹ Az ezt a száz évet megelőző korszakban, azaz a magyarság falurendszerének kialakulása és megszilárdulása idején, illetve a honfoglalás korában az adott térség településeinek jóval több állattartásra és földművelésre alkalmas határrésze volt, mint a 14. század közepén.

A mai Bakonszeg közvetlen környezete is számos paraszti közösséget tartott el; itt feküdt Kovácsi, Aka, Kórógy és Szentadorján települése. A következőkben *Kovácsi* történetét, pusztulását, majd a bakonszegiek által való hasznosítását ismertetem.

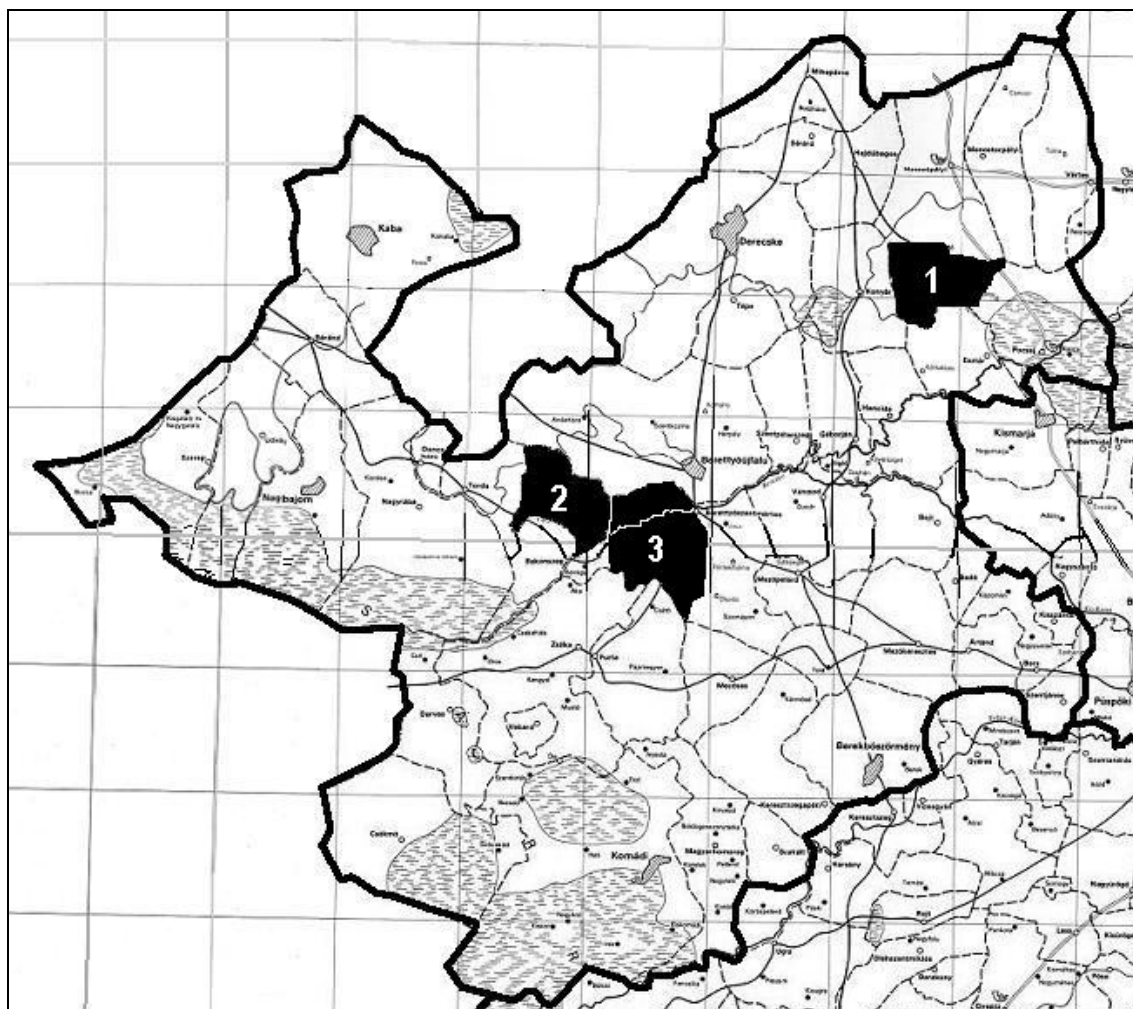
A régészeti kutatások szerint Kovácsi a 10. században települt meg. 1897-ben egy *pusztakovácsi* tanyán (Nadányi-tanya lelőhelyen) a nagyváradai Bihar Megyei Múzeum régé-

²⁰⁷ 1862: HBML IV. B. 409/k 2.

²⁰⁸ A sóstófürdő történetét Magyarai Márta dolgozta fel részletesen (vö. MAGYARI 2008: 34-53.)

²⁰⁹ PAPP 1960: 78-81.

sze, Cséplő Péter egy 11. század elejéig használt *honfoglaló magyar temetőt* talált.²¹⁰ A feltárást Sőregi János, a debreceni Déri Múzeum régész igazgatója is folytatta az 1930-as években.²¹¹ Leleteik egy, a Géza fejedelemségének korában már megült, legalább három generáció által lakott helyet feltételeztek a Bakonszegnek (a feltárások idejében már több mint kétszáz éve pusztá-) *Kovácsi határrészére eső* lelőhely környékén.

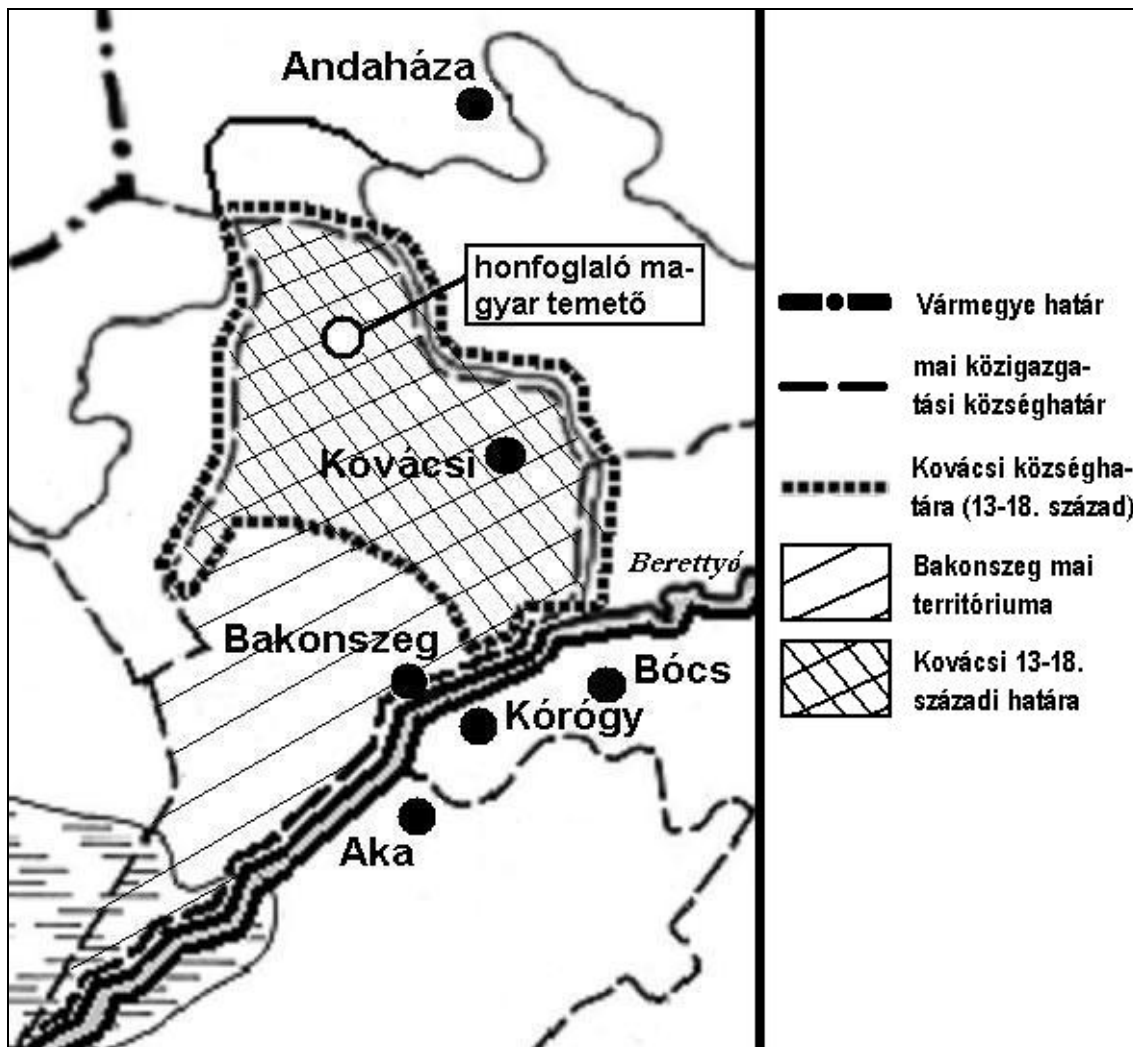
17. ábra: A Sárreți járás a Fejértői-pusztával (1) és a kontrollkutatás területeivel, a Kovácsi-pusztával (2) és a Bócsi-pusztával (3)

A helynévkutatás a régészeti feltárások eredményeit felhasználva egyrészt előírnyozta a lelőhely és az archivális forrásokból ismert település közötti kapcsolat bizonyítását (a lelőhelynek az egykori település temetőjével való azonosítása által), másrészt fontos megállapításával (miszerint a foglalkozásnévből képzett településnevek névadási gyakorlatának idő-

²¹⁰ CSÉPLŐ 1897: 432-441., Uő. 1899: 360-364.

²¹¹ SŐREGI 1938: 24-26.

szaka a kora Árpád-korra, azaz a 11-12. századra esett)²¹² lehetővé tette Kovácsi 10. századi megtelepedésének felismerését (18. ábra).

18. ábra: Kovácsi település és határa (13-17. század)²¹³

Kovácsi valószínűleg a királyi (vagy hercegi)²¹⁴ birtokszervezetbe tartozott és az alávetettek foglalkozás szerinti (azaz a kovácmesterséget gyakorlók) egybeszervezésével és letelepítésével jött létre. Magának a településnek (a 13. század elején már biztosan álló temp-

²¹² KNIEZSA 1949: 101-107.

²¹³ A Kovácsi középkori határába eső honfoglalás kori temető (Nadányi-tanya régészeti lelőhely) kijelölésénél a harmadik katonai felmérést használtam a lokalizáció forrásaként. Magát a települést Mesterházy megállapításához híven Mirágy- (a harmadik katonai felmérésen Mórágy-) tanya Árpád-kori lelőhely területén ábrázoltam. Kovácsi középkori territóriumának pontos meghatározásához a *Pusztá Kovácsi* határát jelző 19. századi kéziratok térképei (1. Huszár Mátyás részletes térképe a Körösök és a Berettyó vidékéről. 1822. Országos Levéltár Vízrajzi Intézet térképei 54. téka 39. – közli: ZSUPOS 1990: 294.; 2. A szomajomi puszták térképe 1848. BmT 98. – közli: MESTERHÁZY 1981.) szolgáltatott adatokat. Kovácsi középkori települési környezetének később elpusztult falvai közül *Aka* Zsákának, *Bócs* és *Kórógy* Berettyó-szentmártonnak (ma Berettyóújfalun) *Andaháza* pedig (ugyancsak) Berettyófalunak a határába olvadt be a 19. század végén.

²¹⁴ A királyi, vagy hercegi birtoklást támaszthatja alá Udvari (ma Sárrétudvari) Kovácsihoz való viszonylagos közelsége is (vö. MÓDY 1990: 16.).

loma körül kiépült) belsőségét a 20. század első felének régészeti kutatásai nem találták meg. A település helyének meghatározására csak az 1970-es években került sor, amikor Mesterházy Károly az ekkor éppen termelőszoövetkezeti hasznosítás alatt álló Mirágy-tanyán (Bakonszeg-Mirágy Árpád-kori lelőhelyen²¹⁵) egy téglakeretes sírra bukkant.²¹⁶ A feltárása során jelentőségét még fel nem ismert sírhelyről utóbb Módy György bizonyította be, hogy az tulajdonképpen az egykori Kovácsi temploma mellett feküdt, a felszínre került tégladarabok pedig valójában az egyház alapjaiból kerülhettek ki.²¹⁷ Módy egy okleveles forrással²¹⁸ igazolta, hogy a Mirágy helynév a 15. században még egy patakot (Myrogh fluvius), az Ó-Berettyó egyik jobb parti kis mellékfolyóját (illetve az attól nem messze fekvő halmot) jelölte. A patak mentén (a Mirágy mellékén) elterülő szántók, mezők, rétek, kaszálók, halászhelyek és nádasok egykor Kovácsi határrészeit alkották. A századokon át megőrzött helynév (majd a bizonyító erejű régészeti feltárás) lehetővé tette Kovácsi település lokalizálását.

Feltételezhető, hogy Kovácsi a királyi birtokok kötelékéből már a tatárjárás előtt adományként a *Barsa nemzetség* kezére került. A mai Bakonszeg határában kialakult középkori települések közül Kovácsi lehetett a legnépesebb (már a tatárjárást megelőzően is száz fő körüli lakónépességgel rendelkező) település.²¹⁹ *Paraszti közösségének gazdálkodásában a 12-13. században még jelentősebb lehetett az állattartás, a halászat és a nádalás, mint a földművelés.* A 13. század végén a váradi püspökség tizedjegyzékében (40 kepés gabona-dézs májával) a közepes jövedelmet hozó falvak között szerepelt.²²⁰ Birtokosa ekkor a Barsa nemzetségbeli *Apa comes*²²¹ volt. Apát 1321-ben legidősebb fia, *Miklós*, majd annak (feltehetően 1323-ban bekövetkezett) halála után *Apa* fiatalabb fiai, *Wgud és János* követték Kovácsi birtoklásában. Az 1330-as évek közepén készített pápai tizedjegyzék szerint Kovácsi papjai rendre négy garast fizettek a pápának éves dézsmajövedelmükből.²²² Györffy György számításai szerint a tizedjegyzékben szereplő minden egy garas négy jobbágytelek meglétét feltételezi az adott településen.²²³ Györffy kutatása (öt főre becsülve a korszakban átlagosan egy telekre jutó adózó népességet) lehetővé teszi Kovácsi népességszámának óvatos meghatározását és bár (a Magyar Királyság 14. századi népességére általánosan vonatkozó) eredményeit

²¹⁵ Mesterházy topográfiaiilag nem jelölte meg pontosan a lelőhelyet, így a település jelen lokalizációja sem haladhat tovább a Mirágy-tanya környéke nagyobb területi egységének meghatározásától.

²¹⁶ MESTERHÁZY 1975a: 102. és Uő. 1975b: 253.

²¹⁷ MÓDY 1990: 16.

²¹⁸ 1479: Dl. 26640.

²¹⁹ MÓDY 1990: 16.

²²⁰ JAKUBOVICH 1926: 223., 298.

²²¹ *Apa* szerezte meg a *Hontpázmány nembeli Paznan fia Derstől* annak *Bolcs* falura eső birtokrészét. A Bolcs falu pusztulását követően, annak határából kialakult *Bócsi-puszt*a birtoklástörténetével a következő oldalon foglalkozom.

²²² Vö. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom I-IV. Budapest, 1885-1891. I/1. 72., 79., 86.

²²³ vö. GYÖRFFY 1963.

utóbb – a Károly Róberti kapuadó kora jobbágytelkeinek az egy-egy jobbágycsaláddal való azonosíthatatlanságra hivatkozva – átírta a kritikai történetírás²²⁴, mégis csupán 10 %-ot adva a Györffy számításából következő eredményhez nagy valószínűséggel hitelesen jelölhető meg *Kovácsinak a 14. század első felére eső népességszáma: 90-100 lélek*.

A 14. század közepén Kovácsit (a gyermektelen) János, majd testvére, Wgud halála után, utóbbinak két fia, *László és Miklós* örökölte. Ugyanekkor az Apa leszármazottak mellett Apa testvérének, Apajnak a dédunokája, *Nadányi Miklós* is rendelkezett egy kovácsi birtokrész fölött. A *Nadányiak* Kovácsiban meghatározó (fokozatosan az egész településre kiterjedő) birtoklása tulajdonképpen ekkor, a 14. század közepén kezdődött és a század végére már ki is teljesedett (Nadányi Miklós előbb Wgud fia László elzálogosított birtokrészét váltotta magához, majd a László fiának (1364 körüli) halálával magvaszakadt Apa-ág összes birtokrésze a tulajdonába került).²²⁵ A 15. század közepén több szomszédos, a Nadányiak közé beházasodó birtokos család (1447-ben a *Váncsodi* és a *Tordai* család) jelentette be igényét „a Nadányiak által elfoglalva tartott” Kovácsi egyes birtokrészeire (minden bizonnyal a ki nem szolgáltatott leánynegyedekre). A század utolsó harmadában pedig már bizonyosan érvényre is jutatták igényüket, mert 1479 áprilisában (amikor a Nadányiak birtokosztályt tettek²²⁶) már *Tordai* András mester fia Benedek, *Kismarjai* Lukács fia Lukács (a század végére pedig a Kismarjaiakkal leányágon rokon *Ártándi* család) is birtokosa volt a településnek.

A Kismarjaiak birtoklása azonban nem volt zavartalan. Már a birtokosztály-tétel évének augusztusában egy ellenük (konkrétan Kovácsi birtokrészük ellen) folytatott hatalmaskodásról számolt be oklevelében Báthori István országbíró²²⁷, kérve a váradi káptalant, hogy az ügyet vizsgálja ki, majd idéztesse annak érintettjeit a király elé. Az országbíróhoz beérkezett panasz szerint 1479 júliusában *Mezőgyáni Mihályné* nevében (annak testvére és vagyongyámja) *Dóczi Imre* szentdamjáni, andaházi, kengyeli és érpályi jobbágyokkal Kovácsihoz tartozó, a Mirágy folyó mellékére, pontosabban a Szentdamján–Torda között és a Mirágy halom közé eső szántókat, mezőket, réteket, kaszálókat, halászhelyeket és nádasokat foglaltatott el. Dóczi még Kovácsi négy közútját (a Szentdamján–Torda, Andaháza–Kovácsi, Sáp–Kovácsi és Szentdamján–Dancsháza utakat) is megszállva tartotta. Az elfoglalt területnek (és egyben Kovácsi művelés alatt álló határa egy jelentősebb részének) kiterjedését segítenek meghatározni az oklevél helynévmegjelölései. Az oklevélben szereplő helynevek (nagy valószínűségű) azonosítására a 18-19. századi kéziratos térképek, katonai felmérések kínálnak lehetőséget.

²²⁴ vö. KOVÁTS 1972: 77-88.

²²⁵ MÓDY 1990: 23.

²²⁶ 1479: DI. 26639.

²²⁷ 1479: DI. 26640.

Dóczi (közvetetten Mezőgyániné) hatalmaskodásának jogalapját az okleveles források nem jelölték meg és bár az ügy kimeneteléről, a perben született ítéletről sincsen konkrét adat, mégis feltételezhető, hogy végül elmarasztaló ítélet születhetett, mert 1479. szeptemberében a váradi káptalan is – testimoniumaira hivatkozva – igazolta az országbírónak jelentett jogtalanságot és a király személyes jelenléte elé idézte annak elkövetőit.

A 16. században Kovácsi a Nadányiak *körösladányi uradalmának* részét képezte. 1505-ben a rákosi országgyűlésen békési követként részt vevő Nadányi László a település birtokosa. 1514-ben és 1517-ben Nadányi Mihályt, 1532-ben pedig Nadányi Istvánt, Gyárfást és egy harmadik testvérüket írták össze a település földesuraiként. Az 1552. évi dikális összeírás (21 jobbágyportával és feltételezhetően 200-nál is nagyobb számú lakónépességgel²²⁸) ugyancsak Nadányi Istvánt találta a település birtokában. Az ország három részre szakadásakor Nadányi Gyárfás és Gergely, mint Szapolyai János özvegye, Izabella királyné hívei szerepelnek a forrásokban.²²⁹ A század közepére nemcsak Kovácsi, de az egész Tiszántúl a török hódítás előterébe került, amikor a Fráter György meggyilkolását követő nagy török hadjárat során az Oszmán Birodalom elfoglalta a Temes-vidéket és (a kutatásom szempontjából fontosabb, vizsgálati területemre nagyobb hatást gyakoroló) a Tisza vonalát védő Szolnok várát.

1555-ben Kovácsi már húsz porta után adózott a töröknek²³⁰ és bár nem a ténylegesen (közigazgatásilag) megszervezett hódoltság települési tagjaként, de a kettős adóztatás övezetébe tartozva, még a hódoltsági falvak szolgáltatásaitól is súlyosabban terhelve egyúttal ki volt téve a mindkét hatalom részéről indított sarcoltató-portyáknak és a szervezett hadjáratoknak. A település 1566-ban, majd 1572-73-ban is szerepelt a török defterekben.²³¹ Utóbbiban (a szolnoki szandzsákhhoz tartozó debreceni náhie defterében) 17 házzal és egyháza említése nélkül, melyből talán temploma 1550-es, 1560-as évekbeli elpusztulására lehet következtetni.²³² A települést 1599-ben, 1600-ban és 1604-1605-ben is hódolt faluként írták össze, birtokosai továbbra is a Nadányiak voltak. 1604-ben már csak három porta adófizetőit vehette számba az összeíró²³³, ami a 16. század utolsó harmadában történt jelentős népességfogyást feltételez.

A folyamatos sarcoltatás terhét, a vidék jobbágyságának a 17. század közepére végképp elmélyült nyomorúságát jól mutatja egy 1665-ben kiállított oltalomlevél, melyet Wesselényi Ferenc nádor adott ki Nadányi János birtokos, valamint Kovácsi és Torda települések jobbágynépe kérésére. Ebben az oltalomkérés indokaként szerepel, hogy a paraszti közössé-

²²⁸ KOVÁTS 1972: 77-88.

²²⁹ KARÁCSONYI 1900-1901: 130.

²³⁰ LUKONICH 1918: 73-75.

²³¹ VELICS-KAMMERER 1886-1890: 124.

²³² MÓDY 1990: 32.

²³³ LUKONICH 1918: 345.

gek „... az sok alá s feljáró, imitt amott lapangó lézengő marha hajtó tolvaj katonák és csavargók zaklatásai s quártélyozási miatt nagy szegénységre és csaknem végső pusztulásra jutottak...”. A nádor megparancsolta, hogy a két faluba senki ne merészeljen beszállásolni, sarcolni, jószágokat elhajtani.²³⁴

A vizsgálati területen a 17. század második felében egyre erőteljesebben már a királyi országrész is törekedett befolyását érvényesíteni, mivel Várad eleste után az erdélyi fejedelemség gyengesége erre módot adott. Korláth Zsigmondot, a felvidéki Korláthelmece és Nagyszlatina birtokosát 1668-ban ítélték el, mert az ónodi vár katonáinak azt a parancsot adta, hogy hajtsák el a Bihar megyei Kovácsin Nadányi János jobbágynak a nyáját.²³⁵ Nem csoda, hogy a vidék jobbágnépe az 1640-1650-es években, ha tehetett, elmenekült biztonságosabb helyre. Bár konkrétan a kovácsiak meneküléséről nem szólnak a források, mégis valószínűsíthető, hogy ahogyan a környék, például Zsáka, Rábé, Szentkozma és Bolcs jobbágynépe még a viszonylag távoli Debrecenbe is elköltöztek védelmet keresve, úgy a kovácsiak is folyamatosan migráltak biztonságosabb területek felé. A 17. század középső harmadában a térséget érintő hadmozgások jelentős pusztításának emlékét évszázadokon át őrizték a Kovácsitól nem messze, a Szentmárton és Bolcs határán 1658-ban lezajlott csata egyik mártírjának, a II. Rákóczi György szolgálatában álló *Kádár vitéznek* a történetéből született népköltészeti alkotások.

Az 1692. évi kamarai összeírás már desertaként, elnéptelenedett településként vette számba Kovácsit, melynek ekkor Nadányi János és a Nadányiakkal lányágon rokon több más nemes, így *Ghillányi György* és *Bonis János* volt birtokosa. Kovácsit pusztulásának pontos dátuma nem ismert. Egyháztörténeti adatok szerint még 1684-ben is tengődött néhány család Kovácsin, mert (a bakonszegiekkel közös) papjuk, *Szaniszlai János* szolgálatát ekkor még meg tudták fizetni.²³⁶ A település első (de csak időleges és minden bizonnyal nem is a teljes lakónépességet érintő) elnéptelenedésére tehát valamikor 1684 és 1692 között (talán a szomszédos Zsáka pusztulásával szinkron, 1688-ban) kerülhetett sor. Ez azonban nem tartott sokáig, mert 1695-ben a Nadányiak jobbágynépe már újra elfoglalták a korábban elhagyott portákat.

A település birtoklásában is változás állt be a századfordulón: 1701-ben az udvari kamara megsemmisítette, majd II. Rákóczi Ferenc újból megerősítette Nadányi János birtokjogát. Kovácsit lakossága talán már a birtoklás igazolásának zavaros időszakában, de a közvetlenül a szabadságharc kitörése utáni években biztosan ismét (és immár végleg) elnéptelenedett. 1703. július 26-án ugyanis a bihari kurucokat a császáriak és két rác ezred katonái Po-

²³⁴ OSVÁTH 1996: 110-111.

²³⁵ MÓDY 1990: 34.

²³⁶ BARCSA 1906-1908: 181.

csajnál megverték, majd felégették Diószeget és végigdúlták a Berettyó-menti és a sárréti falvakat. Kovácsi jobbágynepe is e rácok elől menekült el.²³⁷ Falujuk elpusztult, többé újra sem telepedett.

Kovácsi 1720-ban már, mint Bakonszeghez tartozó *puszta* tűnik fel a forrásokban. A bakonszegi jobbágyok ekkor a pusztán 120 köblöt vetettek.²³⁸ Pusztakovácsi további hasznosításának körülményeiről beszámol az úrbérrendezés korában készített összeírások egyike, az a kilenc kérdőpontra adott paraszti vallomás, melyet 1770 novemberében Bakonszegen felvételeztek: „*Nem lévén Bakonszegnek elegendő határa, minekutánna eleink ezen helységet megülték, míg Nadányi uraknak a hozzánk közelebb, sőt a kertünk alatt lévő Kovácsi nevezetű pusztájukon, ménesük és gulyájuk nem volt, többnyire mind eleink, mind közelebb, mi is Kovácsi pusztán éltünk. Azután pedig Nadányi familia nagyobb részént említett pusztát maga számára megtartván, mintegy negyven esztendőktől fogva némelyek Kovácsiban maradtak, mások ismét a méltóságos Rhédey familia engedelméből bócsi pusztának (melyet a Berettyó vize kétfelé hajt) a vizen innen lévő részét szántották és vetették.*”²³⁹ Az idézett forrásból tehát kiderül, hogy a Kovácsi-puszta paraszti közösség általi hasznosításának meglehetősen rövid időszaka a század elejére (megközelítőleg az 1703 és 1730 közötti néhány évtizedre) tehető. 1730 után a puszta (nagyobbik részének) birtokosa már allodiális gazdálkodást folytatott területén. A forrás nem eléggé egyértelmű a század eleji hasznosítás jellegére vonatkozóan; ahogyan elképzelhető, hogy az 1770-es évekhez és még inkább az első katonai felmérés idejéhez – amikor már egyértelműen összefüggő legelőterületként ábrázolták a pusztát – hasonlóan már a századelőn is a legeltető állattartás volt túlsúlyban a művelési ágak közül, úgy lehetséges az is, hogy a bakonszegiek inkább a szántóművelés kiterjesztésére törekedtek a területen. A vallomástevők nem részletezték azt sem, hogy miként éltek a Kovácsi-pusztán, ami újabb kérdéseket vet fel: A vallomástevők 1770-ben Bakonszegen élő közössége (részben, vagy egészben) kontinuum-e Kovácsi egykori lakónépességével? Kovácsi puszta területén belül pontosan hol (az 1700-as évek elején elhagyott – esetleg el is pusztult – települési belterületen, vagy egy újonnan megült szálláson) éltek az 1730-as években a vallomástevők, illetve felmenőik?

E kérdések megválaszolása azonban nem célja értekezésemnek. Jelen fejezetem fő kérdése, hogy az ökológiailag csaknem azonos körülmények között élő paraszti közösségek pusztahasznosítási gyakorlata mennyiben egyezik egymással? Illetve: mi az oka az esetleges eltéréseknek? Konyár és Bakonszeg összehasonlítását tovább mélyíthetjük, ha figyelembe

²³⁷ MÓDY 1990: 37

²³⁸ OSVÁTH 1996: 111.

²³⁹ BÁRSONY-PAPP-TAKÁCS 2001: 209.

vesszük, hogy a bakonszegiek nemcsak Kovácsi, de a Bócsi-pusztát is hasznosították a kor-szakban.

Az írott forrásokból nyolc Árpád-kori falut ismerünk Berettyóújfalu szentmártoni határrészén (nagyjából a mai közigazgatási területnek a Berettyó folyásirányától délre eső részén). Ezen a határon a tatárjárás előtt kétségkívül *Bolcs* (Bócs) volt a legnagyobb határu, legjelentősebb lakónépességgel rendelkező település. Helyét a Furtára vezető út mindkét oldalára (sőt a Berettyótól északra fekvő művelhető területekre is) kiterjedő 18-19. századi ne-vükön *Kis- és Nagy-bócsi puszták* területén kell keresni, Szentmártontól körülbelül két kilo-méterre. Egy 1481. évi kiadású oklevél szerint *Bolch* birtok a Berettyó partján fekszik.²⁴⁰ A falu helye talán a későbbi (19. századi térképeken) Telek névvel jelölt határrészen lehetett, a furtai út nyugati oldalán, de ezt a feltételezést két másik adat gyengíti. Az egyik az, hogy egy 1830-as térkép szerint a *Bócsi Telek* Berettyóújfaluval szemközt, délre, a mai Berettyószent-márton belterületén feküdt. Szentmárton bizonyosan Bolcs határában alakult ki (Bolcstól ÉK-re), azonban a későbbi évszázadokban vezető szerepre tett szert települési környezetében és az összes környező települést magába olvasztotta. Bolcs és Szentmárton között folyt egykor a Berettyó. Erről egy 14. század elseji oklevél tanúskodik, amely szerint Bolch possessionak a Berettyó túlsó partján lévő részén állt a Mindszentek tiszteletére szentelt templom.²⁴¹ Bolcs belterületét tehát minden kétséget kizáróan eddig nem lokalizálták, ugyan ehhez több alterna-tíva is kínálkozik, de további régészeti kutatások, vagy eddig ismeretlen okleveles források adatai szükségesek egy valóban pontos helymeghatározáshoz.

Bolcs, illetve Bolcshida nevét először 1274-ben, egy birtokcsere alkalmával jegyez-ték le (ugyanis az ekkor már minden bizonnyal hosszú ideje a *Hontpázmányok* kezén lévő *Bolcshida földet* a Hontpázmány nemzetségbeli *Lampert fia Miklós* elcserélte az ugyan ebből a nemből származó rokona, *Paznan fia Ders* egyik bihari falujának fele részével).²⁴² Bolcs, bár kétségtelenül a mai Berettyóújfalu határában legkorábban megtelepedett falvak közé tar-tozik, a határában utóbb kialakult települések első írásos említéseitől csak közel hatvan évvel később szólnak róla a források. Határában több kisebb község alakult ki az Árpád-kor folya-mán: ilyen volt maga Szentmárton, melytől keletre Újlak települt meg. Szentmárton nyugati határában, a furtai út és a Berettyó között két másik település emlékét is őrzik a kéziratos tér-képek. A legtávolabbi megmaradt falu Szentdienes lehetett, amitől nyugatra, Bakonszeggel átél-lenben, a Berettyó déli oldalán települt Kórógy. A régészeti kutatások feltártak az ugyancsak Berettyóújfaluhoz tartozó Szomajomi-pusztán egy nemzetségi monostort, mely létezésének

²⁴⁰ 1481: DI. 30475.

²⁴¹ GYÖRFFY 1966: 604.

²⁴² 1274: DI. 38126. (idézi: GYÖRFFY 1966: 605.)

okleveles forrásokkal való igazolására eddig nem került sor. A feltárt monostor azonban egy érdekes településtörténeti kérdést vetett fel: Vajon a vidéken (konkrétan Bolcson) e monostor építésének feltételezhető idejében már biztosan birtokos *Hontpázmányok* nemzetségi monostoráról lehet-e szó (amennyiben a Szomajomi-pusztta is Bolcs határának részét képezte az Árpád-korban)? Ha igen, akkor a még nem lokalizált Bolcs feküdhett-e ennek a szomajompusztai monostornak a közvetlen közelében? Ennek megválaszolásához azonban az írásos források szűkszávasága miatt leginkább a régészettudomány további kutatásai szolgáltathatnak majd adatokat.

A környék úthálózatát ugyancsak nagy vonalakban lehet rekonstruálni és csak a 12-13. század fordulóján már létező utak meghatározásáig terjeszthetjük ki a vizsgálatot. Ekkora már a teljes településhálózat kialakult. A legfontosabb mindenképpen az az észak-dél irányú út volt, amely Debrecen, majd Derecske felől húzódott a Berettyóig, majd Újfalun és *Bolcshida* átkelőjén áthaladva délnyugatnak fordult, Szeghalom irányába. Közvetlenül ezen út mellette feküdt (a mai berettyóújfalui határból) Dusnok és Herpály, talán Nyék is. A Berettyó mentén kelet-nyugati irányban is kellett lennie egy másik útnak, amely Bihar mezőváros felől Kékesen és Bojton keresztül jött Bolcsig, nyugat felé pedig Bakonszegnél keresztezte a Berettyót és haladt tovább Kovácsiig.

Bolcsot a 11. században adományozhatta a király a Hontpázmányoknak, ezt megelőzően e település is azokhoz a várföldekhez tartozhatott, melyekhez a szomszédos Nyék, vagy a nem túl messze fekvő Udvari, esetleg Kovácsi is. A Hontpázmányok birtoklása egészen a 13. század végéig volt zavartalan Bolcson. A századvégi egyik forrásban szereplő (Barsa nembeli) *Apa comes* – aki nem lehet azonos a Barsa nemzetség ún. Nadányi ága Karácsonyi János által közölt nemzedékrendjén feltüntetett és 1230 körül élt Apa nevű össel²⁴³, hanem annak hasonló nevű fia lehetett – azonban birtokrészt szerzett a Hontpázmány nemzetségbeli *Paznan fia Ders* Bolcs falujának önállósult részében. A váradi püspöki tizedjegyzékben is ezért tüntették fel külön elnevezéssel *Bolch Ders* és *Bolch Apa* dézsmáját.

A 13. század első feléből több adat nem is áll rendelkezésre, ahogyan a tatárjárás utáni évtizedek eseményeiről sem szólnak a források, ami mutatja a tatárdúlás roppant pusztítását is. Berettyó-vidék ugyanis a a támadás közvetlen útvonalába esett. A falvak egyszerű házai csakúgy, mint a templomok áldozatul estek a pusztításnak. Ekkor vált rommá a (még nem is olyan régen felépített) herpályi monostor, de a bolcsi nemzetségi monostor is a dúlás alatt pusztulhatott el. A népesség lassú újratelepedését bizonyítja Bolcshida 1274. évi említése, amikor is nem „villa”-nak, nem is az ekkor már elterjedőben lévő „possessió”-nak írták, hanem „terrát”-nak. Ez ugyan ebben a korban még jelenthetett falut is, de inkább csak földbir-

²⁴³ KARÁCSONYI 1900-1901: 205., 211.

tokot, népesség nélküli, vagy éppen betelepülőben lévő területet.²⁴⁴ Bolcs benépesülése, újjáépülése az 1280-as években is haladt előre és az 1290-es évek püspöki tizedjegyzékében már, mint egyházas falu szerepelt.

A 13-14. század fordulóján Bolcs–Bolchida birtoklása miatt már pert is kezdeményeztek a Hontpázmányok leszármazottai, de Apa fia Miklós is részt vett benne, mint bolcsi Ders leányának férje s ottani részbirtokos. A két peres fél két Hontpázmány nembeli család volt: Paznan fia Ders és feltehetőleg unokatestvérei, *Mikó comes* fiai és testvére, *Csépán* fiai²⁴⁵. *Paznan-i* (Panaszi) *Gergely fia István* azt állította, mint felperes, hogy Bolchidának az a része, melyet Szentmártonnak hívnak külön áll Bolchidától, s így az ő örökségéhez tartozik. A pert előbb párviadallal akarták eldönteni, de azt megelőzve a felek egyességre léptek. E szerint István két választott, szomszéd nemes, két homo regius és a váradi káptalan küldötteinnek jelenlétében a bolchidai Szent Márton egyházban esküt tett, hogy Szentmárton az ő örökségét képezi, Bolchidától határokkal van elkülönítve.²⁴⁶ A per folytatásában Mikó és társai tudomásul vették azt is, hogy már korábban a Barsa nembeliek is jogot nyertek Bolchida fele részének birtoklására (sőt a *Panasziak* is kénytelenek voltak felerészt átengedni a Berettyótól északra eső, frissen nyert birtokrészük felét). A hosszadalmas per után, mely a Hontpázmány nemzetségből leszármazott két család között folyt (és melybe Apa fia, a Hontpázmány nembeli Derzs egyik lányát, Erzsébetet nőül vevő *Miklós* is belekeveredett) végül 1323-ban született egyezés. Eszerint Bolcsnak egy része Szentmártonnal együtt Miklóssé maradt és *Kébolcs* néven (a Szent Márton és a Mindenszentek tiszteletére szentelt templomokkal) örökösei is birtokukban tartották.²⁴⁷ Ez ideig, tehát egészen a 14. század elejéig tart tehát Bolcs roppant határának egysége, ekkor kezdik a rokon családok azt egymás között birtokrészekre darabolni.

Az 1332-1337 közötti pápai tizedjegyzék – ahogy Kovácsi esetében – Bolcsnál is lehetőséget ad népességszáma közelítőleges megbecslésére. Módy György számításai szerint (Bolcs papjának 1332-ben adott 8, 1333-ban adott 4, 1335-1336-ban adott 4-4 és az 1337-ben adott 5 garasa alapján) a település ekkor 110 lelkes lehetett.

A Barsa és Hontpázmány nembeliekkel rokon családok folyton ismétlődő örökösödési osztozkodásai tovább bonyolították Bolcs birtoklását a 15. században is: 1435-ben Derzsbolcsa birtokában az *Újhelyi* családot találjuk, nem sokkal később pedig, 1447-ban a

²⁴⁴ MÓDY 1981: 87.

²⁴⁵ Ez utóbbiak közül a bihari birtokáról Királyinak nevezett *Zovárd* egyik fia, *János* (a Zovárdffy család alapítója) 1388-ban azok miatt a birtokok miatt pereskedett, melyeket nagyapja, Bolchidai Ders után örökölt, ezeket János vallomása szerint a szomszédok foglalták el (köztük Kovácsit Nadányi László), feltehetően a tényleges helyzet azonban fordított volt, a Zovárdffyak hatalmaskodtak, hogy birtokaikat kiterjeszthessék. (MÓDY 1990: 23.)

²⁴⁶ 1321: DI. 38141.

²⁴⁷ MÓDY 1981: 90-91.

Tordaiak a *Váncsodi* családdal egyetértésben jelentették be igényüket a (Barsa nemzetségbeli) Nadányiak által „elfoglalva tartott” bihari falvakra, illetve pusztabirtokokra. A követelt birtokok közül Bolcs–Bolcshida birtokra is vonatkozó pallosjogot 1452-ben nyertek Hunyadi Jánostól.²⁴⁸ Bolcs tehát a 15. században is számos további birtokrészre aprózódott. Bolcsot a század közepén keltezett okleveles források mondták (továbbra is) az Újhelyiek és a Zoárdfiak birtokának is. Utóbbi család 1455-ben bolcshidai és *Sárosbolcs* pusztai részeit zálogba adta az Ákos nembeli *Pályiaknak*. A zálogba adás dokumentuma felhívja figyelmünket arra, hogy Bolcs egyik települési része (esetleg valamilyen telepe, később megült határrésze) Sárosbolcs már ekkor elnéptelenedett.

1470-ben a váradi káptalan előtt léptek egységre a Tordai és a Pályi család tagjai, megegyezve a Bolcshidán szedett vámok, a Berettyón Bolcs és Bakonszeg közé eső révek és a Berettyón lévő malmok ügyeiben. Az egység értelmében fenntartották azokat a vámokat, melyeket Tordai András szokott szedni Bolcsban, a Pályiak pedig Szentmártonban, azoktól az utasoktól, akik bármiféle áruval és holmival Bihar mezőváros és Szilágy falu felé mentek és visszatértek Kékes felől, Bolcs falun át. Elhatározták ugyanakkor, hogy a Várad felé utazók szabadon mehessenek és térhessenek vissza, valamint azok is Szentmárton felé, akik a bócsi vásárokon vettek részt.²⁴⁹ A megegyezés azt is jelzi, hogy Bolcs (és Szentmárton) birtokosai a 15. század közepén – legalábbis térségi – gazdasági központként határozzák meg a települést. A 15. század utolsó harmadában igen erőteljes lehetett Bolcs fejlődése, mert Mátyás király 1481 nyarán engedélyezte, hogy szabad vásárt is tarthassanak a bolcsiak, minden évben, Szent Mihály arkangyal és Gergely pápa ünnepén. Ezzel Bolcs, ahol korábban csak heti vásárok tartására volt engedély, most országos vásárhely is lett.

A 15. század végéről ismét durva hatalmaskodások miatt (azok megőrzött periratai által) van adatunk a településről. Tordai András több rendbeli panaszt tett Ulászló királynál, mivel Panasz Pázmán András és fiai a Tordaiak bolcsi birtokait, annak jószágait több rendben háborították. 1493-ban (Szent Bertalan apostol ünnepe körül) a Pázmánok a bolcsi legerősebb nyáját saját, szomajomi birtokukra hajtották el. Tordai András elpanaszolta azt is, hogy egyik bolcsi jobbágyát több évvel azelőtt úgy megverték, hogy majd meghalt. Harmadik esetben egy ökröt és lovakat hajtottak el a Pázmánok szentmártoni jobbágyai, majd „egy forintért elitták azokat” és amikor a bolcsiak vissza merték követelni a jószágokat, elfogták őket és bilincsben is tartották, amíg negyven arany forint váltságdíjat ki nem fizetett értékük településük birtokosa.²⁵⁰ Az ügy kimenetelére vonatkozó adat ugyan nem maradt fenn, annyi azonban

²⁴⁸ MÓDY 1990: 25.

²⁴⁹ 1455: Dl. 30469.

²⁵⁰ 1493: Dl. 32514.

bizonyos, hogy a település (hamarosan megtorpanó) gazdasági fejlődésének, népességnövekedésének (lakosság száma ekkor csaknem elérte a 400-at) gátat biztosan nem az ilyen hatalmasodások vetettek.

Bolcs lassú elnéptelenedése – ahogyan Kovácsié is – folyamatos volt a török időkben. A vidék jobbágysága az 1540-1650-es években, ha tehetett, biztonságosabb helyre menekült. Évtizedeken keresztül még Debrecenbe is beköltöztek bolcsi jobbágyok.²⁵¹ Bolcs pusztulásának pontosítása források (és előirányzott régészeti feltárások) híján még várat magára, csak feltételezhető, hogy a véleges elnéptelenedés valamikor a 17. század közepső harmadában történhetett. Osváth Pál elsőik között örökítette meg, hogy a kórógyi puszta Berettyó-szentmárton felé eső részén (az egykori Bolcs legnyugatibb határrészén) van egy mesterségesen emelt földsánc között egy halom, melyet a nép száján *Kádár-halomnak* neveznek. Zoltai Lajos 1920. szeptember közepén megásatta a Kádár-dombot. Óskori leletek mellett, amik bizonyítják, hogy a halom nem a török hódoltság korában lett emelve, valóban megtalált több csontvázat. Egyet azon a cölöppel megjelölt helyen, ahol a néphagyomány szerint Kádár vitéz eltemették. Semmi mellékletet, koporsó-, vagy ruhamaradványt nem talált, a koponyán kétoldalt szabálytalan alakú lyuk volt, ami ütéstől vagy lövéstől származhatott. Zoltai hajlott arra, hogy a Szalárdi János siralmas magyar krónikájában és Bartha Boldizsár debreceni főbíró krónikájában is megírt Szentmárton és Bolcs határán 1658. szeptember 21-23. között megvívott csatában elesett *Kádár István vitéz* sírját lelta meg.²⁵²

A Mária Terézia féle úrbérrendezés során bakonszegi vallomás részletesen beszámol az elpusztult Bolcs határának hasznosításáról. Miután a bakonszegiek Kovácsipusztát elhagyták, a *Bócsi-pusztá* műveléséhez kezdtek (talán nem először, hanem visszatérve oda): „... [akik nem maradtak Kovácsin] ismét a méltóságos Rhédey familia engedelméből bócsi pusztának (melyet a Berettyó vize kétfelé hajt) a vizen innen lévő részét szántották és vetették. Ezen bócsi pusztát pedig ekképpen használták, hogy három kis fordulóban lévén, a pusztának túl a Berettyón való része, amely is most kérdésben forog, ember emlékezetitől valamennyit akart és valahol tetszett az uraságnak majorság földet maga számára kiszakítani, azt megtartotta minden fordulóban és ami az uraság majorföldjétől megmaradott, azt uraság engedelméből – többnyire pestistől [1738-1743-tól ?] fogva – uraság tisztjei előtt felosztották. Amellett az illetén uraság major földjétől megmaradott földeket az uraság engedelméből berettyóújfalusiak, váncsodiak, bojtjak s egyéb helységbeliek is kilencedre szántották és vetették. Ezen kilencednek megadásán kívül – amint az említett más földesuraság keze alatt lévő lakosok, úgy mi is – semmi fizetést, vagy adózást nem tettünk, hanem az uraság számára ki-

²⁵¹ ZOLTAI 1902: 30-31.

²⁵² MÓDY 1990: 35.

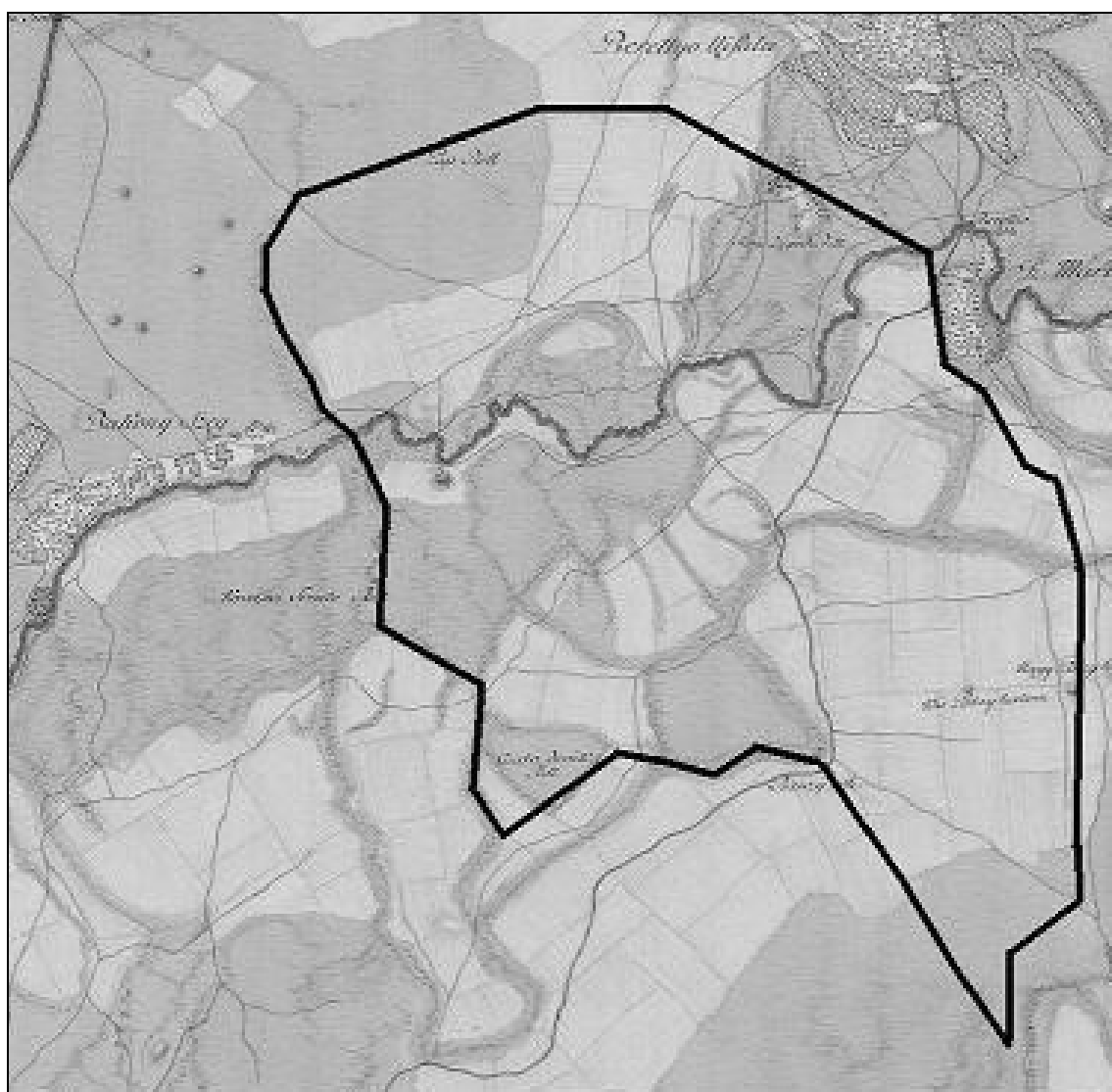
szakasztott majorföldet szántottuk, és azt fel is takartuk. Ugyanezen túl a Berettyón lévő három kis fordulóhoz tartozandó Berta, Kis Dajtér, Nagy Dajtér, Dinnyés, Bálint-ülés, Feketesziget, Nagy-sziget és Rühes-hát nevezetű és a Berettyónak helységeink felől való végén bizonyos vizesek által megkülönböztetett szigetekskéket is, hasonlóul csupán kilencednek megadásával bírtuk és használtuk. Ezen bócsi pusztának több, innet a Berettyón levő részét, amint eleinktől hallottuk félvén a lakosok attól, hogy Bócsot megülik, és így elrekesztenek azon pusztának haszonvételeitől, mint a Bakonszeghez tartozó földet, úgy fogták fel és amint eleink, úgy azok után mi is: két dézsmára, úgy mint kilencedre és tizedre bírjuk, holott nem bakonszegi, hanem helységeinktől különös fennálló határokkal (mely két határ között fekszik Kovátsi is) megkülönböztetett bócsi pusztához tartozó föld volt, melyet is amint bírtunk: az urbariális conscriptióban, aszerint feladunk. Amíg azért ezen pusztának mind túl, mind a Berettyón innét való részét a feljebb megírt móddal az Uraság engedelméből bírtuk: a legjobb gazda elvetett 36 pozsonyi mérőt. Minekutána pedig a múlt esztendőben a méltóságos Rhédey familia divisionális processusában a tekintetes királyi táblán kinek-kinek a competenciája meghatározottat volna, ahhoz képest a méltóságos familia egymás között megosztván, s maga számára major földeket kiszaggatván, a feljebb elmúlt esztendőbeli ősszel és tavaszon. Ezeken kívül a maradt a lakosokra telekszámra kiosztódván: a legjobb gazda nem vethet el többet 8 pozsonyi mérőnél, s kaszáló rétje pedig vagyon négy kaszaalja, melyen kaszálhat négy szekér szénát. Sarjút pedig nem kaszálhatunk a mostani osztály szerint, mely eset divisionális processusnak végezte után.”²⁵³

Az idézett vallomásból kiderül, hogy a bakonszegiek az 1740-es évek elején dúló pestisjárvány idején vették használatba a nagy kiterjedésű, Berettyó által kettészelt Bócsi-pusztát (19. ábra). Megkülönböztették a puszta Bakonszeghez közeli és Berettyón túli részét, de mindkettőn szántóművelést folytattak. A faluhoz közelebb eső területért kilencedet és tizedet, a távoli földekért csak kilencedet fizettek. Ez utóbbiak gyengébb minőségű, nehezen művelhető területek voltak, melyeket gyakran öntött el a Berettyó. A bakonszegiek pusztahasználata az 1770-es években szorult vissza. A puszta tulajdonosai ekkor kezdtek allodiális gazdaságuk fejlesztésébe.

Mindezt összevetve a konyári pusztahasznosítással, három fontos megállapítást tehetünk. Először is mindkét közösséget a természeti körülmények készítették pusztahasznosításra. Mivel képtelenek voltak védekezni az árvizek ellen, nem tudták kihasználni saját határuk területi nagyságát. Csak a határ egy részén gazdálkodtak, ami nem elégítette ki növekvő népességük szükségleteit. Ezért kezdték el a közeli puszták hasznosítását. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy a pusztahasznosítás végét nem a természeti környezet megszelídítése idézte elő,

²⁵³ BÁRSONY-PAPP-TAKÁCS 2001: 209-210.

hanem a pusztatulajdonosok gazdasági magatartása. Amíg Bakonszegen már az 1770-es évek elején, addig Konyáron csak az 1810-es évek után kezdődött el az allodiális gazdálkodás kiterjesztése. Az árvízmentesítés első eredményeit az uradalmi munkaszervezetek érték el. Vagyis a paraszti (mezővárosi) közösségek pusztahasznosításában nem a környezetátalakítás, hanem környezetkiélés dominált. Harmadrészt ki kell emelnünk, hogy a pusztahasznosítás módja nemcsak a környezet ökológiai adottságaitól függött, de a közösség kultúrájától is.²⁵⁴ Bár az ártéri környezet különösen kedvezett a nagyállattartás számára, ezt a lehetőséget csak a hajdú múlttal rendelkező konyáriak használták ki, Bakonszeg jobbágy közössége elsősorban a szántóterületek megszerzése miatt létesített pusztabérletet. Igazolható tehát az ökológiai antropológia által átvett posibilista tétel, miszerint a természet korlátokat szab és lehetőséget kínál, de a hasznosítás rendjét végül is a (kultúrába kódolt) emberi döntés határozza meg.

19. ábra: A Bócsi-puszta az első katonai felmérés (1783) térképszelvényére vetítve

²⁵⁴ Erre először Papp Klára hívta fel a figyelmet (vö. PAPP 2001c: 15.)

4.3.2. SPECIÁLIS HATÁRHASZNOSÍTÁS EGY SZŰKHATÁRÚ TELEPÜLÉSEN:

A SZARVASKŐI CSIGAGYŰJTŐGETÉS

A sziksógyűjtés, mint speciális határhasznosítási forma a 18. században fontos kiegészítő jövedelemforrása volt a konyári közösségnek. Adatok bizonyítják, hogy a sziksó felvevő piacát a debreceni szappanosipar képezte. Az is bizonyítható, hogy a sziksógyűjtés nem a természeti környezet változása, hanem az ipar hanyatlása miatt szűnt meg a Fejértói-pusztán. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a gyűjtőgetéssel változott a sziktavak rendszere, hiszen a gyűjtés a széles sekély, könnyen párolgó vízpartokon volt eredményes. Ezek fenntartása talán nyomot is hagyott a természeti környezeten. Nehéz azonban biztos megállapításokat tenni, mert a „sziktó-kezelés” tekintetében szűkszavúak a források. Ezért döntöttem úgy, hogy egy a sziksógyűjtéshez hasonló, speciális határhasznosítási forma recens vizsgálatával keressék analógiát a fenti jelenségekre. Hosszas kutatás után találtam meg a *szarvaskői csigagyűjtőgetés* témáját. A Bükk lábánál fekvő, szűkhatárú Szarvaskő alkalmas terepnek ígérkezett a pusztai környezet modellezésére. A csigagyűjtés pedig kiváló kutatási lehetőséget kínált a speciális határhasznosítási formák makro- és mikrogazdasági helyzetének és ökológiai viszonyrendszerének feltárásához.

A természeti környezet mindig fontos meghatározója volt a lokális közösségek gazdasági életének és táplálkozaskultúrájának, elsősorban a jövedelem és a táplálék megszerzése tekintetében. A magyar parasztság természettel való szoros együttélése, a köznép természetismereti megfigyelései az évszázadok során olyan összetett népi tudásanyagot eredményeztek,²⁵⁵ amely szükségessé tette, hogy a néprajzkutatás – elhagyva szűkebben vett tudományos térrénumát – a természettudományok felé is el irányítsa figyelmét, mintegy a paraszti tudásanyag racionalitásának természettudományos igazolása szándékával.²⁵⁶ Ennek eredményeképp a 19-20. századfordulótól a *zoológia*,²⁵⁷ a 20. század elejétől a *botanika*,²⁵⁸ a 20. század második felétől pedig a *mikológia*²⁵⁹ tudományaival alkotott közös kutatási területeket: az *etnozoológiát*, az *etnobotanikát*, és az *etnomikológiát*, melyek az élővilágnak az emberi kultúrában betöltött szerepére, az egyes élőlények felhasználásának módjára, a hozzájuk kapcsoló-

²⁵⁵ vö. VAJKAI 1948.

²⁵⁶ vö. SZABÓ 1990: 725-728.

²⁵⁷ vö. HERMAN 1901.

²⁵⁸ vö. GYÖRFFY 1921.; VAJKAI 1941.; GUNDA 1948.; Uő. 1971. (etc.) – Talán nem érdemtelen megjegyezni, hogy a vegetációt kutató botanikusok (például Borbás Vince) legalább olyan korán – ha nem korábban – felfedezték és adaptálták leírásaikhoz a tájhasználó parasztság tárgyköri ismeretanyagát, mint a néprajzkutatók a természettudományos kutatások eredményeit. Talán ezzel az érdeklődéssel is összefügg, hogy a felgyűjtött etnobotanikai adatok mennyisége többször meghaladja az etnobiológia többi ágához tartozó adatok összességét.

²⁵⁹ vö. ZSIGMOND 1994.

dó képzetekre, szokásokra, etc. terjednek ki. Mindezen részdiszciplínákat az étellel kapcsolatos népi tudást általánosan vizsgáló *ökológiai antropológia*²⁶⁰ egyesíti.

Jelen fejezet a fenti tudományterületek közül a mind a néprajztudomány, mind a biológia részéről legkevésbé kutatott etnozoológia tárgyköréhez tartozik. Azon belül pedig egy csaknem érintetlen terület bemérésére vállalkozik annyiban, amennyiben vizsgálati eredményét kívánja adni egy, a *csigafélékre* vonatkozó népi tudást, a csigák gyűjtögetését és táplálékként való fogyasztását felmérő eseti kutatásnak.²⁶¹

Ha azokat az etnozoológia adatokat, melyeket a néprajzi kutatások eddig felhalmoztak, aszerint bontjuk két részre, hogy a domesztikált, avagy a vadon élő állatokra vonatkoznak, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a *háziállatokhoz* kapcsolódó tudásanyagot lényegesen jobban ismeri a tudomány, mint a *vadállatokhoz* kötődőt. Összefüggésben a paraszti gazdálkodás többszázados néprajzi kutatásával, főként a háziállatok hasznvételi formáira és gyógyításuk módjaira vonatkozó adatok számosak. Ezzel szemben a vadállatokhoz kapcsolódó tudásanyagot aránytalanul kevésbé kutattuk, ami különösen igaz azon vadak ismeretének tekintetében, melyeket a természeti gazdálkodás ágai (a halászat, a vadászat, a méhészet és a gyűjtögetés) nem, vagy csak időszakosan érintettek.

Pedig a természetben élő ember az őt körülvevő állatokat pontosan megfigyelte, hogy saját céljaira a leginkább megfelelő módon felhasználhassa.²⁶² A vadállatok szaporodásáról, növekedéséről, életfeltételeikről, hasznos vagy káros tulajdonságaikról, ugyanúgy gyűjtötte ismereteit, mint a vegetáció vadnövényfajairól. Ugyanakkor a fajok jelentősége (hasznosíthatósága, veszélyessége, etc.) szerint, egyfajta *preferencia-sorrendbe* is rendezte ezen ismereteit. Ebben a rangsorban azon állatokat, melyek például átaludták a telet, az év egy szakában elvándoroltak, vagy általában a föld alatt tartózkodtak (etc.), alacsonyabban pozícionálta, mint a természetben állandóan jelenlévő és könnyebben megfigyelhető állatokat, mivel előbbiekről jóval kevesebb ismeretet gyűjtögetett.

A csigafélék a természetközeli lokális közösségek fajtaismereti preferenciasorrendjének kétségtelenül a legalján helyezkedtek el, mivel a csigák életmódja alapvetően

²⁶⁰ vö. VIGA 1989.; BORSOS 2004.; MOLNÁR–BARTHA–BABAI 2009: 96.

²⁶¹ A kutatás eseti jellegét azért szükséges megjegyezni, mert az *etnobióddiverzitás* szempontjából igen lényeges, hogy a tárgyköri (a csigákra vonatkozó) ismeretek milyen lokális közösségekben érvényesek? A szarvaskői időskorú magyar asszonyok és például a csigagyűjtésbe ugyancsak bekapcsolódó nyugat-dunántúli fiatal román nők tárgyköri ismeretei ugyanis egyaránt tartalmazhatnak általános (megegyező), és speciális (akár lokalitásonként is különböző) tudáselemeket. Ezek összehasonlítása egy jövőbeni, kiterjedtebb kutatás célja lehet. Továbbá itt hívom fel a figyelmet arra, hogy a *puhatestűek* törzsének egy másik osztályát, a *kagylókat* ugyancsak az etnozoológiai-etnográfiai kutatások tárgyává lehetne tenni, hiszen gyűjtögetésük ugyanúgy kiegészítő jövedelemforrást jelentett a lokális közösségek szegényebb tagjainak, mint ahogy a csigagyűjtés. A 20. század közepén ezt kosaras gereblyékkel (gereblyehálóval) a Dunából gyűjtötték, és a gyöngyházgomb-gyártás alapanyagaként értékesítették (vö. A folyók ajándéka (1958), <http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/heti/index.php?y=hir&id=1658&eid=10280>, 2011. szeptember 10.).

²⁶² vö. SZABÓ 1990: 734.

rejtőzködő. Megfigyelésüket nehezíti, hogy nyaranta csak *estefelé* bukkannak fel, amikor a levegő lehül (nappal levelek hátoldalán, résekben húzzák meg magukat a perzselő meleg elől), ősszel pedig dermedt állapotba merülnek: lomb, fakéreg, vagy kövek alá, szikla- és fahasadékokba húzódva, vagy mélyen a földbe fúrva magukat, egészen tavaszig mintegy fél évet *telelnék*.

Éppen ezért, ahogy a lokális közösségek nagytöbbsége, úgy a szarvaskői sem rendelkezett különösebb *csigaismerettel* egészen a 20. század közepéig, amíg egy *makrogazdasági*²⁶³ *változás* ezen ismeretanyag kibővítésére nem készítette. Ez a változás az *éti csiga* (*Helix pomatia*)²⁶⁴ *kereskedelmi keresletének megjelenésében* ragadható meg. Ennek gazdasági hatásait a következő oldalakon részletesen ismertetem, de magát a kereslet tényét már most ki kell emelnem, mert a csigaismeret kialakulása is egyértelműen ehhez köthető.

Ezt a keresletet ugyanis a szarvaskőiek csak úgy tudták kielégíteni, gyűjtögetésükkel úgy tudtak megfelelően nagy kínálatot biztosítani, hogy *személyes tapasztalati úton* megismerték az éti csiga *életmódját, fejlődését, szükségleteit*, és felderítették *élőhelyeit*. Ezt az ismeretanyagot, amely teljesen független a természettudomány eredményeitől (a malakológiai ismeretektől),²⁶⁵ adaptálni tudták – igen kiterjedt – hagyományos ökológiai tudásukhoz is.²⁶⁶ Empirikus csigaismeretük legfeltűnőbbben az *állatélettani–morfológiai* adatokat nélkülözi, ami jól mutatja, hogy elsősorban gyűjtögetői és nem feldolgozó–fogyasztói a csigáknak.²⁶⁷ A csigafélékre vonatkozó *etnotaxonómiájuk* is igen egyszerű: csak *házas* és *házatlan* csigát különböztetnek meg. Előbbinek ugyan fajneveit (így az éti csiga megnevezést) sem ismerik, de „jövedelemhozó”, *hasznos* állatként tartják számon.

A szarvaskőiek emlékezete szerint az éti csiga iránti kereslet előtt nem rendelkeztek különösebb ismeretekkel a csigafélékről. Leginkább talpmirigyé nyálkás váladéka miatt, általában *undorral* viszonyultak a csigához, de minthogy jelentősebb kártételt nem jelentett számukra, nem foglalkoztak irtásával. Hozzáállásukat azonban jelentősen megváltoztatta a házi

²⁶³ Makrogazdaság alatt a gazdaság működésének országos szintjét értem.

²⁶⁴ Legnagyobb szárazföldi csigafajunk. Háza gömbölyded, alapszíne világos vagy sötét barna, esetleg szürke. Zöld növényi részekkel táplálkozik, főként nedves időben. Petéit földbevéajt kis üregekbe rakja. Fás, bokros helyeken, ligetekben, kertekben él, de kedveli a nedves völgyeket, különösen pedig a hasadozott kőzeteivel mindig megfelelő búvóhelyet kínáló mészkőhegységeket (például a Bükköt). Gyakori előfordulású Észak-Magyarországon, valamint a Nyugat- és Dél-Dunántúlon, elsősorban az intenzív szántóműveléssel nem érintett területeken, mivel szervezete igen érzékeny a kemikáliákra.

²⁶⁵ A természettudományi irodalom már a 20. század elején is kiterjedt ismeretekkel rendelkezett a faj életmódjáról (vö. HORVÁTH 1915: 104-105.; SOÓS 1936: 536-539.)

²⁶⁶ Ennek rendszerét a következő oldalakon világítom meg. Azonban itt szükséges megjegyezni, hogy ennek az ökológiai tudásnak az éti csigára vonatkozó ismeretanyaga koránt sem hagyományozódott olyan mértékben a szarvaskői lokális közösség fiatalabb tagjaira, mint például a *csipkére*, *csipkegyűjtésre* vonatkozó ismeretek. A csigagyűjtögetés néhány évtizede alatt egy-egy család fiatalabb tagjai is elsajátították szüleik csigaismeretét, de közösségi szinten az átadás-átvétel nem történt meg.

²⁶⁷ A közösség középkorú és idősebb tagjai a puhatestűekre vonatkozó általánosabb ismereteknek azt a részét sem ismerik, amely ma már az általános iskolai (7. osztályos) tananyagokban is szerepel.

kerteket intenzívebben veszélyeztető házatlan csigák 20. századvégi terjedése (túlszaporodása). Jelenleg a házatlan csigák minden fajtáját *kártevőnek* tekintik és kíméletlenül pusztítják.²⁶⁸

Szarvaskőn a csigafélék közül – gazdasági hasznossága okán – kétségtelenül az *éti (étkezési) csigát* ismerik a legalaposabban. Begyűjtését a csiga életmódjának és életritmusának megfelelően időzítik.²⁶⁹ Tudják, hogy a csiga *nedvességkedvelő, meleg- és fénykerülő* állat, így csak korai hajnalokon, esetleg a levegőt lehűtő délutáni esők után keresik fel előhelyeit, leginkább az *Eger-patak ártereit* és a kisebb, *vízjárta árkok térségét*. A csiga ugyanis hidrofil állat, így különösen kedveli a *nedves réteket*, a *nyirkos partszakaszokat*. Fellelhető a melegtől és széltől védett *árnyas, hűvös erdőszéleken* is, ahol kevésbé fenyegeti teste víztartamának elvesztése. A *dús vegetációjú* erdőkben bőven talál táplálékot is magának. Az erdők talaja az esővizet is jobban tartja, tovább nyirkos, mint a mezőké, a hőt pedig nehezebben veszi fel és sugározza ki, így egyenletesen hűvös környezetet biztosít a csigáknak, melyeknek a *szeles, száraz idő* kedvez a legkevésbé. Ilyenkor általában rejtőzködnek, táplálkozni is csak estefelé merészkednek elő. Téli álmukból *áprilisban* ébrednek fel, a táplálékot adó friss vegetáció megjelenésekor, a talaj felmelegedésének hatásaképp. A szarvaskőiek szerint ez a hónap a legalkalmasabb a csigagyűjtésre, mert ekkor még könnyen észrevehetőek az állatok a *gyér aljnövényzetben*. A vegetáció kifejlődése után – főként június közepén – szinte már lehetetlen a gyűjtés.

Mindezen ismeretekből arra következtethetünk, hogy a szarvaskőiek félévszázad alatt igen sok ismeretet halmoztak fel az éti csigáról, melynek begyűjtése fontos kiegészítő jövedelemforrása volt a helyi háztartásoknak. Maga a csigagyűjtögetés jövedelemszerzési módja mindig is teljesítményalapú volt: a felvásárlók a begyűjtött csigák súlya szerint fizettek. Ahhoz pedig, hogy minél nagyobb jövedelemre lehessen szert tenni, ismerni kellett a csigák legnagyobb arányú előfordulási helyeit és idejét. Legelőbb is pedig ismerni kellett magát a csigát, annak minden jellemzőjét. Szarvaskőn hosszú évek alatt, kitartó megfigyelések eredményeképp gyűlt össze az a tapasztalati tudás, ami a szarvaskőiek csigaismeretében akumulálódott.

A következőkben a csigagyűjtés makrogazdasági hátterét ismertetem.

²⁶⁸ „Tavaly [2010-ben] volt egy lehetetlen csigafajta, abból én itt az udvaron, ha 3000-et össze nem szedtem, akkor egyet sem. Csúnya, hosszú csupaszcsigák voltak. Ezeket zacskóba tettem, bekötöttem és a patakba dobtam. Ha elástam volna úgymint előjöttek volna. A víz elvitte.” P.S. (szül. 1934. Szarvaskő)

²⁶⁹ A gyűjtögetési szezon idejének kijelölését újabban nem is elsősorban az éti csiga életritmusa, hanem az állat védelmében megalkotott jogi szabályozás (a 19/2006. (III. 31.) KvVM rendelet 1.§) határozza meg. E szerint Magyarország területén minden év *április 1. és június 15. között* lehet csigát gyűjteni. Ez az időtartam ugyanakkor megfeleltethető a csigák életritmusának is, hiszen azok valóban márciusban, április elején szakítják meg téli álmukat, és általában június közepén kezdnek el szaporodni, petét rakni, ami erősen indokolja a „gyűjtögetési tilalmat”.

A 20. század második felében folytatott csigagyűjtögetés generatív jelensége az *exportcélú kereskedelmi kereslet* volt. Erre már – a csigagyűjtögetést, mint természeti gazdálkodási formát a néprajz kutatási területéhez az 1970-es évek végén először adaptáló – *Gunda Béla* és *K. Kovács László* is felfigyelt.²⁷⁰ Tárgyköri rövid megjegyzésüket – recens adatok híján – csak megismételni tudták a témakör (zsákmányolás–gyűjtögetés) későbbi kutatói.²⁷¹ Gundáék a „kereskedelmi célú” csigagyűjtögetés kezdetét az 1970-es évek előtti néhány évtizedben jelölték meg. Valójában már a második világháború előtt megindult az éti csiga szervezett gyűjtése, felvásárlása és exportja.²⁷² A magyar csigaexport statisztikai adatai szerint a század második felében jelentősen fellendült a kivitel: amíg 1951-ben még csak 12 tonna, addig 1962-ben már 330 tonna volt az éves exportmennyiség.²⁷³ A növekedés exponenciális jellegét jól jelzi, hogy a magyar vadkereskedelem központi intézménye (MAVAD) az 1980-as évek végén már évente 7–8.000 tonna csigát szállított külföldre.²⁷⁴ Ez a mennyiség egyre komolyabban veszélyeztette az éti csiga természetes populációját, és egyben a ráépülő gazdasági ágazat fenntarthatóságát, így a rendszerváltás után alakult Csigatenyésztők és Forgalmazók Országos Szövetsége az 1990-es évek elején önkorlátozásra szánva el magát, 3.000 tonnában maximálta a gyűjthető mennyiséget,²⁷⁵ amely a 2000-es évekre tovább, 2.000 tonnára csökkent.²⁷⁶ Összességében a magyar csigaexport mindenkor a *francia* keresletnek megfelelően alakul, mivel 90-100%-a közvetlenül vagy közvetve a francia piacra irányul.²⁷⁷ Ahogy az 1970-es évek elejétől hirtelen felívelő exportnövekedés a francia importőrök kelet-európai megjelenésével hozható összefüggésbe, úgy az 1990-es évek csökkenését is (a gyűjthető mennyiség belső korlátozása mellett) a franciák Közép-Európát kikerülő dél-európai, észak-afrikai, közel- és távol-keleti beszerzései idézték elő.²⁷⁸

A szocialista gazdasági rendszerben, az exportkonjunktúra idején egyedül a *Magyar Vadkereskedelmi Szövetkezeti Vállalatnak* (MAVAD) volt exportjoga, a felvásárlás intézményhálózatát pedig az *ÁFÉSZ-ek* képezték. Az 1980-as évek második felétől az éledező ma-

²⁷⁰ GUNDA–K. KOVÁCS 1977: 499.

²⁷¹ vö. SZILÁGYI 2008: 35.

²⁷² vö. HOLDAS–KUCSÁR–PACS 1998.

²⁷³ vö. VÁSÁRHELYI 1965: 143-146.

²⁷⁴ vö. RODICS 1995: 2-3.

²⁷⁵ vö. Fehér János – Gribek Dániel: Válságban több a csigagyűjtő (2009), http://gazdakor.szie.hu/hirek/valsagban_tobb_a_csigagyujto, 2011. augusztus 28. (A szervezet döntését később természetvédelmi jogszabályok is megerősítették – vö. 2/1993. (III. 31.) KTM rendelet a védett és fokozottan védett növény- és állatfajokról)

²⁷⁶ A gyűjthető mennyiség kétharmadra való redukálása az exportérték 300 millió Ft-os, 1.2 milliárd Ft-ra való csökkenését eredményezte (vö. Éti csiga – kisebb kvóta, jobb szezon (2003), http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=4087, 2011. augusztus 25.). Az újabb korlátozást ugyancsak jogszabály erősítette meg (vö. 19/2006. (III. 31.) KvVM rendelet 1.§)

²⁷⁷ Emellett a francia konyhát ugyancsak kedvelő *Benelux államok* és *Kanada*, illetve *Svédország* és egyéb *nyugat-európai államok* importáltak kisebb mennyiségben magyar csigát.

²⁷⁸ vö. HALMÁGYI–MAJOROS–H. VALTER 1997: 49. A csökkenést jól mutatja, hogy az éti csiga értékesítési ára 2002-re az 1990-es ár harmadára esett vissza (vö. Lassú, de biztos (2002), <http://mezohir.hu/mezohir/2002/04/lassu-de-biztos/>, 2011. augusztus 25.)

gánszektor is bekapcsolódott az exportba, majd az 1990-es években a felvásárlásra is *magán-cégek* szerveződtek.²⁷⁹ Már a rendszerváltás előtt *csigafeldolgozó üzemek* is működtek az ország területén, de kapacitásuk nem volt elegendő a begyűjtött – ekkor még hatalmas – mennyiség teljes feldolgozására.

A rendszerváltás után a privatizált–átszervezett üzemek sorra leépültek, mert a nyugat-európai (elsősorban a francia) exportkereslet számára előnyösebb vámfizetési feltételeket kínáltak a nemzetközi piac görög szereplői, akik uniós tagok lévén sokkal kedvezőbb körülmények között kereskedhettek a csigahússal. Az 1990-es évek csigakereskedelmi *dekonjunktúrájához* tehát nemcsak a magyar termelés árualapjának mérséklése, hanem a *nemzetközi versenytársak* megerősödése is hozzájárult. Ebben az időszakban a magyar csigakivitelben az élőexport dominált, melynek célállomása éppen a versenytárs, Görögország lett. A csiga feldolgozása az olcsó munkaerőt kínáló köztes államokban, a volt Jugoszlávia területén történt.²⁸⁰

A csigaágazat érdekeinek jobb képviselője céljával 1994-ben a Csigatenyésztők és Forgalmazók Országos Szövetsége *Éticsiga Terméktanácsa* alakult, amelyhez a csiga forgalmazásának, felvásárlásának, feldolgozásának és kereskedelmének minden gazdasági szereplője csatlakozott.²⁸¹ A grémium legfontosabb feladata, hogy a csigapopuláció jogszabályokkal korlátozott begyűjthető mennyiségét (jelenleg 2.000 tonna) kvóták formájában szétosztssa *a felvásárló cégek* között.²⁸² Ilyen cégből a 2000-es évek elején még 20, az évtized végére már csak 10 működött az országban. A cégek többsége a felvásárlás mellett elsődleges feldolgozást és exporttevékenységet is folytat, melyhez az alapanyagot (az élőcsigát) *egyéni átvevőktől* szerzi be.²⁸³ Ezek száma 2003-ban hozzávetőleg 3.200, az évtized végén már csak 1.500-1.800 volt.²⁸⁴ A legnagyobb cégek végső feldolgozást végző (konyhai készterméket előállító) *csigafeldolgozó üzemekkel* is rendelkeznek. Az ágazati struktúra legalján az egyéni átvevőknek beszállító *gyűjtögetők* (gyűjtők, szedők) állnak. Hogy országosan mennyien is foglalkoznak csigagyűjtőgetéssel, az évenként is igen eltérő lehet, nagyban függ a *gyűjtő-idénytől*, amelyre az időjárástól a keresletig számos tényező hatással van. Pontos kimutatások

²⁷⁹ vö. HOLDAS–KULCSÁR–PACS 1998.

²⁸⁰ vö. Lassú, de biztos (2002), <http://mezohir.hu/mezohir/2002/04/lassu-de-biztos/>, 2011. augusztus 25.

²⁸¹ SZÉKELY 2003: 24.

²⁸² A cégek az ország *csigagyűjtő területének* öt zónájában, Vas és Győr-Moson-Sopron megyében, Zalában, Somogyban, Nógrádban, valamint Baranya és Tolna megyében működnek (vö. Angyal László: Finom lesz az ideai csigahús, jól teleltek, gyorsan nőttek az éti csigák (2010), http://www.vasnepe.hu/cimlapon/20100511_eticsiga_szezon, 2011. július 15.). Itt jegyzem meg, hogy a felvásárló cégekhez a terméktanács által kijelölt zónákon kívüli területekről, így Heves megye északi térségéből is rendszeresen érkezik csigaszállítmány.

²⁸³ Az egyéni átvevők csak a terméktanács által kibocsátott és a természetvédelmi hatóságok által ellenjegyzett engedéllyel (ún. *zöldkártyával*) folytathatják tevékenységüket.

²⁸⁴ Vö. Éti csiga: sok van, de nem esszük (2003), <http://eletmod.hu/tart/rcikk/j/0/42317/1>, 2011. július 15., vö. Fehér János – Gripek Dániel: Válságban több a csigagyűjtő (2009), http://gazdakor.szie.hu/hirek/valsagban_tobb_a_csigagyujto, 2011. augusztus 28.

híján a társadalom e „foglalkozási csoportjának” bemérésekor csak az igen nagy szórást mutató *becslésekre* hagyatkozhatunk, melyek a 2000-es évekre vonatkoztatva 20.000 és 500.000 fő közé teszik a gyűjtögetők számát. Egyes felvásárló cégek ugyanekkor *800 beszállító falut*²⁸⁵ is számon tartottak.²⁸⁶

Magyarország uniós csatlakozása az exportkereskedelmet ugyan megkönnyítette, de az ágazat gyors fellendülése mégis elmaradt, mivel a kivitel (végső) célterületén, Franciaországban éppen ekkor lendült fel az árucsiga-tenyésztés.²⁸⁷ Továbbá a delikateszdivat változásával valamelyest csökkent a francia csigafogyasztás is. A magyar állam pedig ugyancsak ekkor vezetett be egy új, a felvásárló cégeket sújtó illetékfajtát. Ezt a felvásárlók – a felvásárlási ár csökkentésével – a gyűjtögetőkre hárították át, ami erősen visszavetette a gyűjtögetési kedvet.²⁸⁸ Mindennek következményeképp a 2000-es évek közepére *az ágazat termelékenységére erősen visszaesett*. Több kisebb felvásárló cég, és csigafeldolgozó üzem csődbe is ment.²⁸⁹ Jellemzően a nagyobb cégek tudtak megmaradni a piacon, köztük több olyan, amely a rendszerváltás óta részben, vagy egészben *külföldi (francia) tulajdonban* van, ami nagyban megkönnyíti az exporttevékenységet. Ezek a nagyobb cégek, hozzájutva a tönkrement versenytársak erőforrásaihoz, tovább növelhették piaci részesedésüket (mennyiségi kvótájukat). Növekvő bevételüket többen feldolgozó tevékenységük fejlesztésére fordították, melyhez az Európai Unió is hozzájárult.²⁹⁰ 2010-ben a csigaexportnak már csak a fele volt élőállat, a másik felét feldolgozott csigahús képezte.²⁹¹

²⁸⁵ Ez a magyar településállomány közel egynegyede!

²⁸⁶ Márk Edina: Megmenekült a csigaüzlet (2006), http://www.zold.info/hirek/2006/04/05megmene-kult-a-csigauzlet_1144225625, 2011. augusztus 25., vö. Bálvány György: Csigavér. <http://www.mno.hu/portal/75009>, 2011. július 16.

²⁸⁷ Franciaország és Olaszország természetes éti csigapopulációja a közelmúltban csaknem egészében a csigafoogyasztás áldozatává vált. A francia és olasz csigahús-fogyasztók szükségletét így évtizedeken keresztül kizárólag a csigaimport elégítette ki. Ezt felváltandó, az olaszok az 1970-es években kifejlesztették a *nagyüzemi csigatenyésztés* rendszerét, a csigák (konkrétan a pettyes éti csiga – *Helix aspersa*) szaporítási és takarmányozási módszereit. Ezek olyannyira beváltak, hogy jelenleg az olasz fogyasztás 95%-át helyi *csigafarmok* biztosítják. E termelési rendszer meghonosítására az 1980-90-es évek folyamán Magyarországon is történtek kísérletek, ám a fajta- és éghajlatkülönbségekből adódó sikertelenség több kistenyésztő, és ezzel a honosítási program bukását okozta.

²⁸⁸ Vö. Holdas Sándor: Mi lesz veled éti csiga? (2006), <http://www.agrarkutatas.net/lapszemle/408/Mi-lesz-veled-%C3%A9ticsiga->, 2011. augusztus 25., vö. Márk Edina: Megmenekült a csigaüzlet (2006), http://www.zold.info/hirek/2006/04/05megmene-kult-a-csigauzlet_1144225625, 2011. augusztus 25.

²⁸⁹ Amíg 2004-ben még négy, a *recski*, a *vecsési*, a *zalaszentgróti* és a *vajai*, addig 2010-ben már csak két csigafeldolgozó üzem (a két utóbbi) működött az országban (vö. Éti csiga - kisebb kvóta, jobb szezon (2003)., http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=4087, 2011. augusztus 25.)

²⁹⁰ Például a *zalaszentgróti IMOFI Kft.*, amely 1992-ben a francia *Croque Bourgogne Sarl.* hazai leánycégeként jött létre, és máig francia-magyar vegyesvállalként működik (ugyancsak a francia cég leányvállalata a *kemenesszentmártoni Zöld Csiga Kft.*). A 2000-es években már 7-800 tonnát (az országosan begyűjthető élőcsiga-mennyiség 40%-át) dolgozott fel évente, és átlagosan 180–200 munkást foglalkoztatott. 2011-től egy 40 millió forintos uniós pályázattal további 100 fő foglalkoztatását tervezi biztosítani (vö. Lassú, de biztos (2002), <http://mezohir.hu/mezohir/2002/04/lassu-de-biztos/>, 2011. augusztus 25.)

²⁹¹ Vö. Éticsiga Terméktanács: évi 2.000 tonna éti csigát lehet begyűjteni (MTI, 2010) <http://www.agrotrend.hu/hirek/allattenyesztes/135971>, 2011. augusztus 24. – Az *élő csiga* akkor válik exportminőségűvé, ha testéből kiürül az aktivitásához szükséges víz és a béltartalom. Ennek időtartama 4-7 nap, ezalatt elveszíti testsúlyának

A csigagyűjtögetés makrogazdasági háttérének bemutatása után, röviden ismertetem azokat a *természetvédelmi előírásokat* is, melyek az egész csigaágazatra (így a csigagyűjtögetésre is) hatással vannak. Először is ki kell emelnem, hogy a hatályos jogszabály²⁹² szerint csigagyűjtögetés *védtett természeti területen* nem folytatható.²⁹³ A gyűjtögetők azonban nem ismerik e területek határait, így a szabály betartatása meglehetősen nehéz feladat. Másodsorban korlátok közé szorult a *gyűjtőidény* is: az éti csiga április 1. és június 15. között gyűjthető. Az időtartam kijelölését a csigák szaporodási ciklusa indokolta (a csigák nyáron rakják petéjüket). Az idény alatt azonban éppen párosodásuk előtt gyűjtik össze a kifejlődött, tenyészérett csigákat, ami erősen kihat a csigautódlás minőségére.²⁹⁴ Az idényen kívüli gyűjtögetés egyedenként 2.000 forint természetvédelmi bírsággal sújtható. A harmadik fontos szabály a gyűjthető csigák méretére vonatkozik: jelenleg nem lehet gyűjtögetni a 30 milliméternél kisebb házátmérőjű, azaz a fejletlen fiatal csigaegyedeket. Természettudományos mérések ugyanakkor alátámasztották, hogy a gyűjtögetéssel intenzíven érintett élőhelyeken az 1990-es évekre lecsökkent a nagyobb méretű csigák állománya, azaz a több évtizedes gyűjtögetés végső soron hatott a fajtulajdonságokra (testsúly, átlagos házátmérő, etc.).²⁹⁵ A megfelelő házátmérőjű csigákat csak a leggyakorlottabb gyűjtögetők tudják a csigaszedés során kiválasztani, így gyakran előfordul, hogy a kisebb csigák jelentős mennyisége (egyes megfigyelések szerint az egyénekenként gyűjtött mennyiség 20-30%-a²⁹⁶) is begyűjtésre kerül. Ezeket nem veszik át a felvásárlók, és sokszor nem gondoskodnak a természetvédelmi hatóságok által kötelezett visszatelepítésükről sem, hanem a szemételepekre, pusztá árokszélekre hordják, a beszállítások során megsérült (ugyancsak fel nem vásárolt) egyedekkel együtt.²⁹⁷ A negyedik védelmi intézkedés a már fentebb említett mennyiségi (évi 2.000 tonnás) korlátozás, amely a *túlgyűjtést* hivatott megakadályozni.

15-35%-át, és vegetatív állapotba kerül. A *csigahús* vagy nyersen (megtisztítva, tömbbe fagyasztva és vákumfóliázva), vagy abszolút konyhakészen, burgundi módon elkészítve, töltött csigaként kerül exportra. Egy kiló ehető hús 4,0-4,5 kiló élőállatból nyerhető, a ház és a belek eltávolítása után. A csiga-hústermékeket nyár-elejétől őszeig állítják elő a feldolgozó üzemek, értékesük pedig karácsony (kisebb részt húsvét) előtt lendül fel, mivel a francia csigafogyasztás hagyományosan az ünnepi étkezésekhez kötődik.

²⁹² vö. 19/2006. (III. 31.) KvVM rendelet 2.§ (2)

²⁹³ Ez egyben azt is jelenti, hogy gyűjtögetés csak a természetes populáció élőhelyeinek mindössze 5-6%-án folytatható. A tilalom egészen újszerű jelenség, korábban (a 20. század második felének csaknem egész folyamán) nem volt érvényben.

²⁹⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy az idény kijelölésére a *csigafelvásárló-csigafeldolgozó lobb* is hatással volt. Ennek érdekei azt kívánják, hogy árualapja és termékei az évkör minél korábbi szakán (de legkésőbb karácsonyra) kikerüljenek a francia piacra.

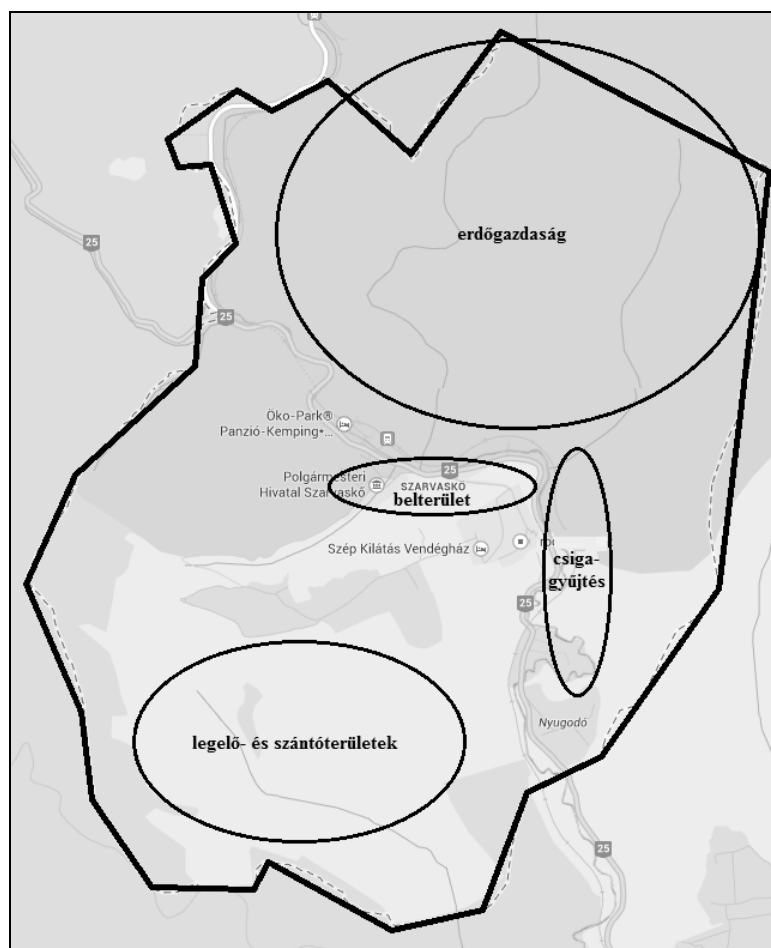
²⁹⁵ Elszaporodtak a 30 mm-nél kisebb házátmérőjű, gyűjtési tilalom alá eső egyedek – vö. HALMÁGYI-MAJOROS-H. VALTER 1997: 55-56.

²⁹⁶ vö. A csigagyűjtés sötét oldala (2011), <http://www.greenfo.hu/hirek/2011/05/20/a-csigagyujtes-sotet-oldala>, 2011. augusztus 25.

²⁹⁷ Itt köszönöm meg Varga András malakológus muzeológusnak (Mátra Múzeum), hogy a jelenségre felhívta figyelmemet.

Az ágazat (belsőleg szabályozható) makrogazdasági folyamatai összességében a természetvédelmi előírásoknak megfelelően alakulnak. Azonban az előírások csakúgy ismeretlenek a csigagyűjtőtek széles tömege előtt, ahogy a makrogazdaság működése is.

Ahhoz, hogy megértsük a makrogazdaság lokális leképeződését, meg kell ismernünk a lokális közösség ökológiai viszonyrendszerét és az ezzel összefüggő gazdasági stratégiákat. A Heves megyei Szarvaskő a Bükk-hegység lábánál, az Eger-patak szűk völgyében fekszik, Egertől 10 kilométerre, északra. Évszázadokon keresztül az egri püspök birtoka volt. Lakossága soha nem haladta meg az 500 főt, 2010-ben csak 375 fő volt.²⁹⁸ Kicsiny lakosság száma *területe alacsony népességeltartó képességéből* adódik. Szántóművelés alá vehető határa, mely a falutól délre elterülő fennsíkra esik, mindig igen szűkös volt, de védelmére – jelentőségétől jóval nagyobb – gondot kellett fordítani, ugyanis a falut környező kiterjedt erdők vadjai rendre kárt tettek benne. A művelt határon települt a falu ólaskertjének tanyabokra is, melyet csak körülményesen lehetett a távoli faluból megközelíteni (20. ábra).²⁹⁹

20. ábra: A Szarvaskő határhasznosítási formái (2011)

²⁹⁸ A falu lakossága az utóbbi két évtizedben jelentősen kicserélődött: az őshonos lakosság tagjai *Egerbe* költöztek, házaikat pedig a természetközeli szuburbiába vágó *egriek* vásárolták fel.

²⁹⁹ vö. IGAZ 1964. 114-189.

Szarvaskő hagyományos gazdaságában nem is a földművelés, hanem az állattartás dominált, amely azonban teljesen leépült a szocialista gazdaság rendszerében. A mezőgazdasági termelés gyenge adottságai miatt a szarvaskőiek már a 20. század elejétől tömegesen vállaltak munkát az iparban (például a helyi kő- és a közeli szénbányákban).³⁰⁰ Többen pedig Egerben (főként a szolgáltatói szektorban) kerestek megélhetést. A többnyire alkalmi és idenymunkák mellett a szarvaskőiek folyamatosan végeztek *jövedelemkiegészítő tevékenységeket* is, melyek mindenkor a falut környező *erdőséghez* kapcsolódtak.³⁰¹ Mindebből következik, hogy Szarvaskőn igen nagy hagyománya volt a *gyűjtögetésnek*. Főként az asszonyok gyűjtöttek *vadgyümölcsöket*,³⁰² *gyógynövényeket* és *gombákat*, saját háztartásuk ellátása, és az (egri) piacon való értékesítés céljával.³⁰³ Szarvaskő lokális közössége tehát ismerte, sőt fontos jövedelemforrásnak tekintette az erdőben való gyűjtögetés különböző formáit.

A lokális gazdaság ezen alapszituációjában jelent meg az *éti csiga iránti kereskedelmi kereslet* a csigaexport felívelése idején, az 1980-as években. Szarvaskő mellett több Heves megyei település is kihasználta a jövedelmező lehetőséget, és megkezdte az éti csiga gyűjtögetését. A Mátra és a Bükk csigapopulációja olyannyira megfelelt a kereslet kívánalmainak, hogy a csigafelvásárlás központi irányítása hamar felfigyelt a Heves megyei „gyűjtőtérsgében” rejlő lehetőségre. Így jött létre a *recski ÁFÉSZ csigafeldolgozó üzeme*, amely 1990-re már 800 tonna éti csigából állított elő konyhakész csigahúst, és burgundi módra főzött töltött csigát a francia konyha számára.³⁰⁴

Szarvaskőn a lokális közösség azon idős tagja szervezte meg a csigafelvásárlást, aki a gyűjtögetés hagyományos formáiban korábban is a legjáratasabb, legélelmesebb volt. *Guba Jánosné Bertoldi Margit* egyéni átvevőként kapcsolódott be a recski ÁFÉSZ munkájába, és közvetítette annak elvárásait a gyűjtögetők felé. Telephelyét egy garázsépületből alakította ki. A csigagyűjtögetők naponta idehordták zsákmányukat. A helyiség egyszerű felszerelését a csigák tárolására szolgáló *fa csigaládák* képezték.³⁰⁵ Ezeket az ÁFÉSZ hetente, autóval szállította Recskre.

³⁰⁰ vö. VIGA 1986. 55.

³⁰¹ Ilyenek voltak például az erdőgazdaságok kínálta alkalmi munkák, a csemetekapálást, gyérítést, etc.

³⁰² Ezek közül különösen a *csipke* gyűjtögetése vált jelentőssé, a *csipkelekvár* a szarvaskőiek keresett terméke volt az egri piacon. Ezt felelevenítendő a helyi önkormányzat 2008 óta évente rendez *Csipkebogyó Fesztivált* a településen.

³⁰³ „Régen erdei gyümölcsöket, csipkét meg somot gyűjtöttünk. A csipkéből lekvárt, a somból, kőkenyéből meg a bodzából szörpöt készítettünk. De lekvárt is lehetett mindegyikből, még a bodzából is csinálni. Gombát is gyűjtöttünk: csirkegombát, tinórut, galamb-, és szegfűgombát. Saját fogyasztásra, de ha sokat sikerült, hátiban levittük az egri piacra.” – P.S. (szül. 1934. Szarvaskő)

³⁰⁴ Vö. Töltött csiga (1990), <http://rendszervaltasi.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19900503&ni=277822&ty=1>, 2011. augusztus 25.

³⁰⁵ „A csigák a garázsba voltak bepakolva, de mindig kimáztak a ládából, és az egész fal tele volt csigával. A lánya is mondta neki, hogy »Mit foglalkozik vele, olyan piszkos!« Sok baj is volt azzal, faladában voltak, de még a láda tetejét is felnyomták, hogy kimásszanak.” – K.G. (szül. 1934. Szarvaskő)

Gubáné a rendszerváltás idejére érte el azt az életkort, melyben már nem tudta vállalni a begyűjtés koordinálását. Szerepét az ÁFÉSZ egy munkatársa, a Romániából áttelepült *Kóti Pál* vette át.³⁰⁶ Tevékenysége a csigaexportot egyre szigorúbban szabályozó, természettudatos törvényi környezetbe igazodott. Amíg korábban a csigát minden mennyiségben átvette az ÁFÉSZ, addig az 1990-es években már *csigarostával* (nagyobb méretű négyzetes fakávájú, drótrostás kézi eszközzel) válogatták át a leadott mennyiséget, és a rostán kihulló (30 milliméternél kisebb házátmérőjű) csigákért nem fizettek a gyűjtögetőknek.³⁰⁷ Az országosan begyűjthető *csigamennyiség korlátozása* (3.000 tonnára való csökkentése) ugyancsak hatással volt a szarvaskői gyűjtögetésre. A felvásárló cégek hetente jelentést tettek ugyanis a felvásárolt mennyiségről a begyűjtést központilag koordináló Éticsiga Terméktanácsnak, amely az adatok összesítése után visszajelzett, hogy folytathatják-e tevékenységüket. Amint az engedélyezett országos összmennyiség begyűjtésre került, a szervezet mindenhol beszüntette a felvásárlást. Szarvaskőn ez a gyűjtőidény korábban hosszas időtartamának, néhány hétre való lecsökkenését jelentette.

A rendszerváltás utáni privatizációk idején a recski csigafeldolgozó üzem is magánkézbe került. Új tulajdonosa, a *Pomátia Kft.*³⁰⁸ még az 1990-es évek második felében is 300 tonnás kvótával részesedett a 3.000 tonnányi országos mennyiségből. A csigafeldolgozó ekkor 80-90 munkást foglalkoztatott.³⁰⁹ Az egyre kedvezőtlenebb exportlehetőségek, és az egyre keményebb hazai szabályozások azonban lassan ellehetetlenítették a termelést. Az üzem a 2000-es évek közepén *bezárt*.

A recski csigafeldolgozó megszűnése (a felvásárlás bizonytalansága) erősen *visszafogta a környező lokális közösségek csigagyűjtögetését* is. Kevés egyéni átvevő folytatta munkáját, mivel egyre nehezebb volt tartani a kapcsolatot a távolabbi felvásárló cégekkel.³¹⁰ A gyűjtögetés megszűnésének az exportdekonjunktuurával szinkron folyamatjellegét jól jelzi, hogy Szarvaskőn már az 1990-es évek végén *befejeződött a csigagyűjtögetés*.

Az éti csiga iránti aktív kereslet idején Szarvaskőn a gyűjtögetésnek bevett gyakorlata alakult ki. Maguk a *gyűjtögetők* a helyi közösség szegényebb sorsú családjaik nőtagjai közül kerültek ki. Általában az aktív munkavégzéssel felhagyó, fölös szabadidővel rendelkező,

³⁰⁶ A Romániából való áttelepülés tényét csak azért tartottam fontosnak megjegyezni, mert adatközlőim ennek (Kóti külhoni kapcsolatainak) tulajdonították, hogy a recski csigaüzem a rendszerváltás idején Romániából (Erdélyből) származó csigát is feldolgozott.

³⁰⁷ „*Kóti már nagyon válogatta a csigát, rátette egy rostára, oszt ami azon átment, az neki nem kellett, nem vette át, mert azt mondta, hogy túl kicsi. Kis pénzt adtak érte, de az is jó volt, szegények voltunk. Istenem-istenem mit meg nem csináltunk!*” – P.S. (szül. 1934. Szarvaskő)

³⁰⁸ A cég ügyvezetője Kóti Pál lánya volt.

³⁰⁹ Vö. Júniusig tart a csigaszezon (1998), <http://www.freeweb.hu/sike/nap/1998/998/1998/04/23/03old/gd84m002.html>, 2011. szeptember 10.)

³¹⁰ Mindezek ellenére még a 2000-es évek második felében is átlagosan 50 tonna élőcsigát vásároltak fel Heves megyéből különböző csigaágazatban érdekelt cégek.

idős (60-70 éves) asszonyok vállalták a csigagyűjtögetés munkáját.³¹¹ Leginkább olyanok, akik az év többi szakában is járták az erdőt, összegyűjtve gombát, bodzavirágot, csipkét (etc.). Számuk 10-15 fő között változott attól függően, hogy hányan kényszerültek jövedelmük kiegészítésére. A gyűjtögető asszonyok éves tevékenységének sorát éppen a csigagyűjtögetés nyitotta meg, *április elején*. Mindig a tavaszi záporok után, vagy – csapadéktalan napokon – a késődélutáni és a korareggeli órákban indultak átvizsgálni a falu határát. Gyűjtögetésüket a falu közeli területeken kezdték, és csak később húzódtak a távolabbi határrészek felé. Szabadon mozogtak a különböző tulajdonú területeken, sem az önkormányzattól, sem az erdőgazdaságtól, sem a magán földtulajdonosoktól nem kértek engedélyt a gyűjtögetésre. Magányosan, vagy legfeljebb egy-két családtagjukkal (lányukkal, unokájukkal) vizsgálták át a patakparti ártereket, réteket, erdőszéleket. Falubeli gyűjtőtársaikat elkerülték, tiszteletben tartották a naponta kiválasztott gyűjtőterületet, melyet az érkezés sorrendjében foglaltak el: a hamarabb érkezőt kikerülték, néhány száz méterrel távolabb kezdtek el gyűjtögetni. Csak tárolóeszközöket, 5-20 kg csiga hazahordására alkalmas *nylon szatyrot*, vagy egy-két *műanyag vödrot* vittek magukkal. Ritkábban – távolabbi, de bőséges területekre – *biciklivel* is elmentek, a csigákat pedig nagyméretű *műanyag zsákokba* tették, és a biciklivázon átvetve, a biciklit tolva szállították a faluba. Óránként 1-5 kg (60-300 darab) csigát gyűjtögettek.³¹²

A kifejlett gyakorlat, és az eredményesség ellenére a gyűjtögetés – melyre adatközlőim örömmel emlékeztek vissza – befejeződött Szarvaskőn. Ennek oka elsősorban a kereslet gyengülésében, másodsorban a gyűjtögető asszonyok előregedésében, és a lokális közösség hagyományos gazdasági keretek között tevékenykedő tagjainak elvándorlásában és elhalásában, harmadsorban pedig a Szarvaskőn maradók életszínvonalának emelkedésében jelölhető ki.

Az éti csiga fogyasztásának igen nagy múltja van az európai kultúrában. Már az ókori görögök is ingyencséként tartották számon, de Európa-szerte ismerté a birodalomépítő *rómaiak* tették. A középkori keresztény Európában elsősorban azért kedvelték a csigahúst, mert nem esett a *böjti húsfogyasztás tilalma* alá. A szerzetesek *csigakerteket* is létrehoztak kolostoraikban, hogy tömegesen tenyészthessék az állatot. Ilyen csigakerttel a 18. század végén már a

³¹¹ Az ország csigagyűjtő településeinek többségével ellentétben Szarvaskőnek nincsen *roma lakossága*, így itt kizárólag magyarok gyűjtögettek a csigát. (Szemben az országos átlaggal, ami azt mutatja, hogy a csigagyűjtögetés etnikailag specifikált tevékenység. A romák körében az sem ritka, hogy – kimaradva az iskolából – idényben több napra a gyerekek is beállnak a gyűjtögetők közé.)

³¹² Adatközlőim az 1990-es évekbeli felvásárlói árakra nehezen emlékeztek vissza. Annyi azonban bizonyos, hogy a felvásárlói ár és az előállított késztermék (például a magyarországi bolti forgalomban is kapható töltött csiga) ára között mindig is kiemelkedően nagy (2011-ben 75-80%-os) volt az árrés.

soproni evangélikus lelkész is rendelkezett,³¹³ Berzsényi Dániel pedig somogyi birtokán rendezett be csigafarmot.³¹⁴

A jelenkori gasztronómiában a csigaételek elsősorban, mint a *francia konyha* termékei ismertek. Főként *Párizsban* és *Burgundia vidékén* van hagyománya a csigafogyasztásnak, de a nagyobb francia városok mindegyikében kedveltek a csigából készített ételek. A franciákéhoz hasonlóan a mediterrán országok (különösen Olaszország) tradicionális táplálkozáskultúrájában is jelen van a csiga, és alkalmanként több nyugat-európai országban (Németországban, Dániában, Svédországban, Svájcban, etc.) is előszeretettel fogyasztják.

A csigaételek közül a burgundi módra főzött, fűszervajjal grillezett, előételként fogyasztott *töltött csiga* (Escargots á la bourguignonne) a legismertebb.³¹⁵ A magyarországi csigafeldolgozó üzemek is ezt állítják elő, de a magyar éttermek csigaétel-kínálatában is ez szerepel a legtöbbször. Magyarországon az 1990-es évek eleje óta kiskereskedelmi forgalomban is kapható, kedvelt *delikátesze* a szűkebb elitársadalmi csoportoknak.

Szarvaskői kutatásom egy érdekes eredménye, hogy a töltött csiga eseti megjelenését is dokumentálni tudtam a lokális közösség egy tagjánál. Ez az adatközlőm a csigagyűjtögetés mellett egyéb kiegészítő munkákat, így például házvezetést is vállalt Egerben:

„Egyszer ettem csigát, Egerben egy doktornőnél. Bejártam hozzá, segíteni a háztartásban, mert kórházban dolgozott, az ideggyógyászaton. Volt egy kislánya, arra is vigyázni kellett. Egyszer, amikor ott voltam, mondta nekem, hogy nézzem meg, hogy most mit süt, de ne csak nézzem, hanem kóstoljam is meg! Hát csiga volt. Amikor elkészítette, visszatöltötte a csiga megtisztított kagylójába, utána tepsiben megsütötte. De olyan finom volt, hogy el sem lehet mondani.”³¹⁶

A lokális paraszti közösségek általános táplálkozáskultúrájában azonban az „úri konyha” csigaételeitől sokkal ismertebbek voltak (de koránt sem voltak általánosak) az *ínségeledként* fogyasztott csigaételfélék. Ebben a vonatkozásban a 20. század elejéről Gunda Béla közölt adatokat: egy „mártásszerű ételt” említ Beregből és egy „parázson sült pásztorételt” az Ormánságból.³¹⁷ Tudjuk továbbá, hogy a 20. század közepén a gulágok éheztetett foglyai

³¹³ vö. BREHM 1933.

³¹⁴ GUNDA–K. KOVÁCS 1977: 499.

³¹⁵ A következőképp készítik: a csigahúst először előfőzik, majd pihentetés után, mintegy kétórás fűszeres főzéssel igény szerint ízesítik. Ezt követően fehér borban visszahűtik, hogy jellegzetes fűzét végképp elveszítse. Az így előkészített csigahúst petrezselymes, borsos, fokhagymás ízesítésű fűszervajas körítéssel töltik vissza az időközben kifertőtlenített, steril csigaházba.

³¹⁶ K.G. (szül. 1934. Szarvaskő)

³¹⁷ GUNDA–K. KOVÁCS 1977: 499.

(például a recski internáltak) is rendszeresen fogyasztották a csigát. Jelenkori adatokkal pedig a cigányság és a városi hajléktalanok csigafogyasztását tudjuk alátámasztani.³¹⁸

Mindehhez egy recens szarvaskői adatot kívánok csatolni. Ugyan a csigagyűjtőgetők nagy többsége soha nem kényszerült csigahús-fogyasztásra, sőt a legtöbben undorodva hátrítottak el ennek még a felvetését is,³¹⁹ néhányan közülük mégis bevallották, hogy „szükségből” maguk kísérletezték ki a *csigapörkölt* elkészítését:

„Ollóval felvágtuk a csiga kagylóját. Vízben félórán át főztük, hogy a szaga, meg a rossz íze elmenjen. Közben előkészítettük a pörköltalapot. Kevés zsírban üvegesre pirítottuk a hagymát, majd pirospaprikát tettem bele. Végül rátettem a csigát. Jól megszórtam, borsoztam, kicsit felöntöttem. Így készült. Olyan lett, mint a zúzapörkölt. Jó volt, nem volt más.”³²⁰

Úgy gondolom, adatom kiváló példája annak, hogy a legnehezebb gazdasági és társadalmi körülmények nemcsak konzerválni, de esetenként megújítani is képesek a hagyományos táplálkozáskultúrát, például a csigahúsból történő pörköltkészítés által.

Összefoglalva, ebben a fejezetben a szűkhatárú Szarvaskő speciális határhasznosítását, az Eger-patak menti csigagyűjtőgetést ismertettem. Ez a tevékenység a természeti környezet függvénye volt, de gyakorlását a jövedelemszerzési igény és a kereskedelmi kereslet tette lehetővé. Így történhetett ez a Fejértói-pusztán is, ahol adott volt a szikes környezet, de a szapános ipar kereslete indította be a sziksógyűjtést. Szarvaskőn a csigagyűjtést a gyűjtőgetéssel, csipkeszedéssel, gombázással foglalkozó, az erdőket jól ismerő specialisták kezdték el. A sziksó esetében is feltételeznünk kell, hogy gyűjtői kezdetben határjáró emberek voltak, akik ismerték a puszta azon területeit is, melyeken nem lehetett gazdálkodást folytatni. Talán itt is a szegényebb, halászó, pákászó, gyűjtőgető életmódot folytató csoportok tagjai között kell keresnünk az első sziksógyűjtőket. Ahogy a csiga megjelent a szarvaskőiek táplálkozáskultúrájában, úgy a sziksó is része lett a konyáriak kultúrájának, házi szikszappan formájában. Ez végső soron higiéniai szokásaikra is hatással lehetett. Szarvaskőn a gyűjtőgetés hatásaképp csökkent a csigák házátmérője, mert a gyűjtőgetők a nagyobb példányokat rendre kiemelték a populációból. Jelentéktelennek tűnő, de mégis meglévő módosulás, melyet ember idézett elő.

³¹⁸ vö. Márk Edina: Megmenekült a csigaüzlet (2006), http://www.zold.info/hirek/2006/04/05megmene-kult-a-csigauzlet_1144225625, 2011. augusztus 25.

³¹⁹ „Mi nem ettük. Azt még elképzelni is nehéz, talán olyan lehet az íze, mint a sertésvelő. Ronda kis csúszómászó állat, nem enném meg.” – P.S. (szül. 1934. Szarvaskő)

³²⁰ H.L. (szül. 1954. Szarvaskő)

A sziksógyűjtésnek ugyancsak lehetett környezetátalakító hatása. A sziksó talajból való kivonása javíthatta a termőképességet, ami hozzájárulhatott a földművelés kiterjedéséhez.

A fentiekből kitűni, hogy a mikro- és makrogazdasági jelenségek egyetlen ökológiai rendszerben érvényesek, melyet maga az ember és annak természeti környezete alkot. E rendszerben kapcsolódik össze a természet működése, az erről összegyűjtött természetismereti tudásanyag, és az erre épülő természethasznosítási stratégia. A sziksó és az éti csiga rendszerbeli szerepe ugyan nem tűnhet jelentősnek, vizsgálatuk mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos paraszti kultúra lokális közösségei képesek voltak a természet legkisebb és legjelentéktelenebb elemeit is adaptálni hagyományos ökológiai tudásanyagukhoz.

V. AZ ÉSZAK-BIHARI SZŐLŐSKERTEK HASZNOSÍTÁSA

A 18-20. SZÁZADBAN

5.1. HOMOKI SZŐLŐSKERTKULTÚRA ÉSZAK-BIHARBAN

Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája nem ismeretlen a néprajztudomány számára. Olyan jeles kutatók, mint a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum igazgatója *Kurucz Albert*, vagy a debreceni Déri Múzeum osztályvezető muzeológusa, *Varga Gyula* már két nagyobb monográfiában és kisebb tanulmányokban is számot adtak az ebben a témában lefolytatott kutatásaikról.³²¹ Rajtuk kívül is, többen a tudomány képviselői közül, foglalkoztak bizonyos részterületeivel ennek a szerteágazó kutatási témakörnek.³²² A kutatóelődök munkáját felhasználva, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének doktoranduszaiból és hallgatóiból álló kutatócsoportunk olyan vonatkozásait igyekezett „továbbírni” az észak-bihari szőlő- és borkultúrának, amelyet eddig a tárgyköri kutatások fókusza jobbra elkerült, illetve olyan jelenségek mélystruktúráit célozta feltárni, amelyek a korábbi kutatások idejében még nem is léteztek, de legalábbis hatásukat biztosan nem éreztették.

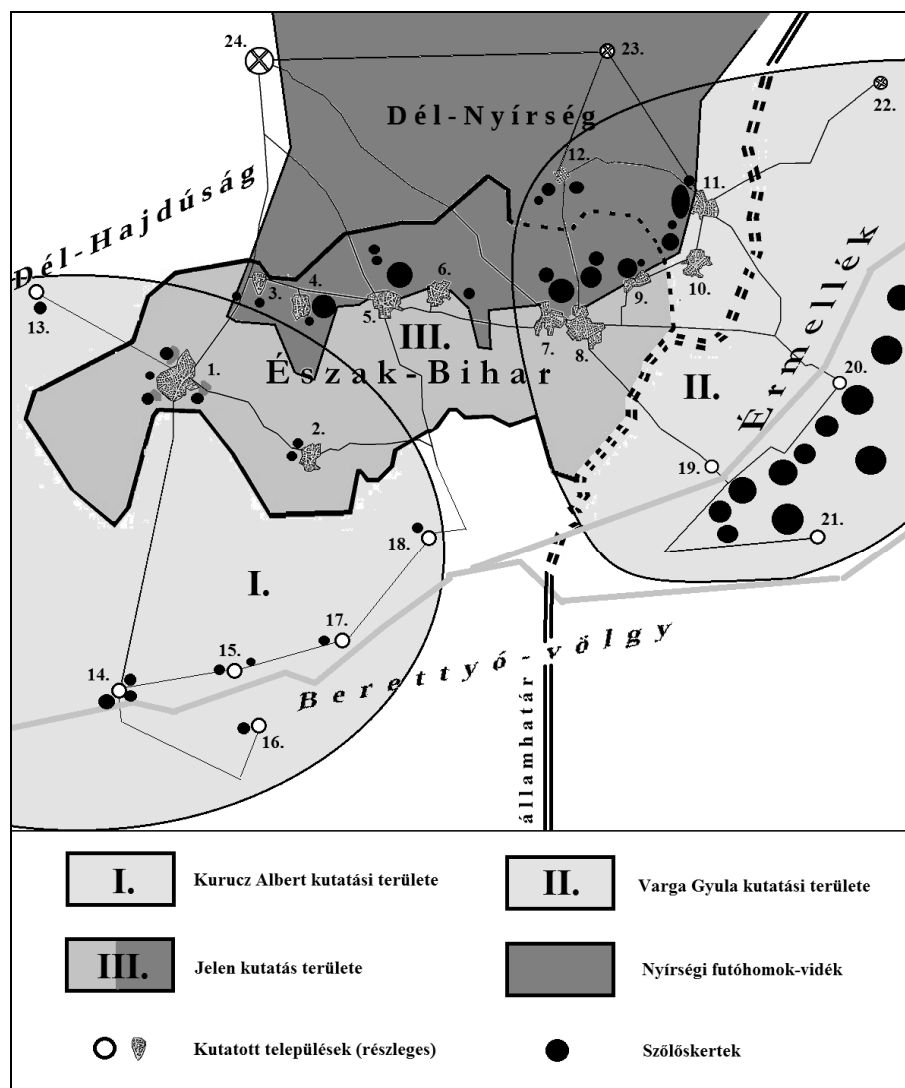
Ez utóbbi jelenségkör, amely a szőlőkultúrának az elmúlt ötven évben végbement csaknem teljes felszámolódása köré szerveződik, terepmunkáinkon mindegyre élénk türemkedett, fokozva témaérzékenységünket, és célzott megfigyelésekre, előfeltevéseink folyamatos módosítására ösztönözve bennünket. A jelenünkre részben felszámolódott, részben modernizálódott észak-bihari szőlőkultúra hagyományos rendszere leginkább Kurucz Albertnek *Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás* című munkájából ismerhető meg.

Kurucz 1960-as években folytatott kutatásától csak annyiban vonatkoztatott el kutatócsoportunk, amennyiben kutatásunk területét egyértelműen *Észak-Biharra* helyeztük. Ugyanis mind Kurucz, mind Varga olyan települési térségben kutatott, melyek egységét, összetartozását egy fontos megállapítás erősen megkérdőjelezi. Ez a megállapítás pedig az *ökológiai tényezők* és a gazdálkodáskultúra közötti összefüggésből adódik: jelesül azt állítjuk, hogy Észak-Bihar szőlőkultúrájának az egysége a kistájat alkotó települések szőlőskertjeinek a *Dél-Nyírség futóhomokjára* való telepítéséből következik! Nem is azzal vitatkozunk tehát, hogy az észak-bihari szőlők *műveléstechnikája* megegyezik az érmelléki, vagy a Berettyó-völgyi szőlőkével (mint ahogy azt helyesen Varga és Kurucz is megállapította) – sőt azt feltételezzük, hogy az a fajta technikai tudás, ami az észak-bihari szőlőművelésben jelen volt, egy sokkal

³²¹ KURUCZ 1961: 167-171.; Uő. 1964.; Uő. 1972: 60-70.; VARGA 1970: 1-3.; 1975b: 431-534.

³²² FEKETE 1934: 101-104.; BENCSIK 1975: 117-129.; DÁM 1979: 267-282.; BODNÁR 2001: 7-18.; VAJDA 2009: 153-188.; BIHARI-HORVÁTH-BODNÁR 2010: 51-74.

szélesebb térségben is általánosnak tekinthető³²³ –, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szőlőtermelést, majd később a borminőséget nagyban befolyásoló *talajadottságok* (de ide sorolhatjuk akár a klimatikai viszonyokat, vagy a szőlőterületek fekvését, tájolási adottságait is) nem egyeznek meg az Érmellék, a Berettyó-völgy és az észak-bihari szőlőterületek esetében (21. ábra).³²⁴

21. ábra: Az Észak-Biharban folytatott szőlőkultúra-kutatások területe. (A térképen feltüntetett számok a következő településeket jelölik: Észak-Bihar – 1. Derecske, 2. Konyár, 3. Sáránd, 4. Hajdúbagos, 5. Hosszúpályi, 6. Monostorpályi, 7. Vértés, 8. Nagyléta, 9. Kokad, 10. Álmosd, 11. Bagamér, 12. Újléta; Dél-Hajdúság – 13. Hajdúszovát; Berettyó-völgy – 14. Berettyóújfalu, 15. Szentpéterszeg, 16. Váncsod, 17. Hencida, 18. Esztár; Érmellék – 19. Bihardiószeg, 20. Székelyhíd, 21. Hegyközszentimre, 22. Érmihályfalva; Nyírség – 23. Vámospercs; valamint 24. Debrecen város)

³²³ További, a Hajdúságra, a Nyírségre (esetleg az egész Észak-Tiszántúlra), illetve Bihar többi bortermő területére (és a Partium teljes régiójára) kiterjedő kutatások támaszthatják alá feltevéseinket, hogy az Alföld keleti sávjának (és peremterületeinek) alapvetően hasonlóan egységes művelésű szőlőkert-régiója volt egykor, mint a Duna-Tisza közének (vö. ÉGETŐ 2006: 43-71.)

³²⁴ Itt jegyzem meg, hogy a tágabb térség (a síksági-alacsony dombsági Bihar) szőlőkultúrájában ugyan a műveléstechnika általános jellegére kevésbé hatott a térségi kistájak talaj-adottságának különbözősége, de ez koránt sem jelenti azt, hogy általában ne lenne, sőt ne lenne jelentős az ökológiai tényezők és a műveléstechnika egymásra hatása.

Az érmelléki Szalacs–Székelyhíd-dombvidék³²⁵ (és annak északi folytatásában a Tasnádi-dombvidék) nyugati lejtőinek sárga-vörös színű *kötött agyagos* talaján más borok teremnek, mint a síksági Berettyó-völgy (és az Ér-völgy) *ártéri üledékes* talaján, vagy megint mások a dél-hajdúsági *lőszhátakon*. Mindezekről pedig ismét különbözik Észak-Bihar déli fekvésű szőlőterületének talaja, amely természetföldrajzi értelemben egyértelműen hazánk második legnagyobb *futóhomok-vidékéhez*, a Nyírséghez tartozik.

Ebből következik, hogy talán nem is a legmegfelelőbb területi jelzője ennek a szőlőkultúrának az *észak-bihari* megjelölés. Földrajzi értelemben helyesebb lenne ezt a szőlővidéket *dél-nyírségi szőlőterületnek* nevezni. Azonban jelen értekezés elsősorban a néprajztudomány értelmezését követi, azaz a *táji egység* olyan komplex értelmezési keretének rendeli alá a szőlőkultúra vonatkozásait (mint egyetlen értelmezési dimenziót), amely számos értelmezési dimenzióból tevődik össze. Csak a legfontosabbat említem – rávilágítva egyben a *természetföldrajzi tényezők* és a *táji egység* közötti kapcsolatra is: Észak-Bihar településeinek jobbára csak az északi, „homokos” határrésze egyezik meg a Nyírség talajadottságával, míg a déli határrészeket a szántóművelésre kiválóan alkalmas ártéri talajféleségek, „fekete földek” alkotják. Ebből következik, hogy Észak-Bihar gabonagazdálkodása sok szempontból különbözik a homokos Nyírség gabonagazdálkodásától, ami kevésbé eredményes és a megművelhető határok egészéhez képest kisebb területen folytatható, mint Észak-Biharban. A szántóművelés a Nyírségben így kevésbé határozza meg a térség gazdaságát (és az arra épülő kulturális jelenségeket), mint azokon a tájakon, ahol jobb a szántóterület minősége, így például Észak-Biharban. Nem lehet tehát csak a szőlőkultúra területi „rokonításából” a térség egész kultúrájának „származására” következtetni. Jelen fejezetnek azonban nem is az a célja, hogy Észak-Bihar „teljes entitását” feltétlenül igazolja (ehhez még számos további kutatás lefolytatására is szükség van), hanem csak a szőlő- és borkultúra vonatkozásában keresi a választ a „hovatarozás” kérdésre.

Varga Gyula az *Érmellék* területének egy igen tág értelmezését használta monográfiájában: „Az Érmellékre jellemző szőlőkultúra tulajdonképpen már Nagyvárad környékén kezdődik s innen észak felé haladva egészen Szatmár megyéig találkozunk azokkal a dombhajlatokkal, melyek mintegy észrevétlenül olvadnak be a síkságba s amelyek végig kiváló minőségű borokat termettek.”³²⁶ Konkrét kutatási területét azonban ettől jóval szűkebbre vette. Elsősorban a „*magyarországi Érmellék*” településein, legelőbb is Nagylétán (a Mosonta-kertben), illetve Vértesen, Újlétán, Álmosdon, Kokadon és Bagaméron kutatott,

³²⁵ Az adott dombvidéket a 20. század elején még *Érmelléki hegyeknek* hívták.

³²⁶ VARGA 1975b: 431. Nemcsak Varga használja ezt a tág értelmezést, a néprajzi irodalomban meglehetősen elterjedt az Érmellék területének északon a Kraszna-síksággal, délen a Berettyó-völgygel, nyugaton a nyírségi dombvonulatok keleti sávjával, keleten pedig a Margita–Tasnád településvonallal való kijelölése.

de vonatkozásokat közölt az északon Vámpércs határáig terjedő *nyírségi*, és a nyugaton Sáránd vonaláig húzódó *bihari* településekről is. A „*határontúli Érmellék*” települései közül kiemelten foglalkozott Hegyközszentimrével, Kágyával, illetve a Biharfélegyházától Székelyhídig húzódó településsorral. Azonban Varga Érmellék-értelmezése a szőlőkultúra tekintetében – ahogy azt fentebb kifejtettem – nem indokolt. Annál is inkább nem, mert a talajadottság, mint ökológiai válaszvonal a 19. század végének nagy szőlőtermesztési kataklizmájakor, a *filoxéravész* során valóban el is különítette az Értől keletre elterülő agyagtalajú dombvidék, és az Értől nyugatra eső nyírségi homokvonulatok szőlőterületeit. A *filoxéra* (szőlőgyökértetű) ellen ugyanis éppen a rossz minőségű homoktalajok biztosítottak *immunitást*. Míg a kötött talajú Érmelléken 1884 és 1894 között szinte teljesen kipusztult a szőlőterület³²⁷, addig Észak-Biharban jelentős szőlőültetvények vészelték át a kártevő pusztítását. Még a filoxéravész után negyven évvel, 1935-ben is homoktalajon találjuk az észak-bihari szőlőterületek túlnyomó többségét, a térség keleti felében például a szőlők közel 75%-át.

talajféle:	immunis homoktalaj			másféle (kötött) talaj		
	hasznosítás (szőlőfajta):	direkt termő	másféle termő (hazai)	parlag	direkt termő	másféle termő (hazai)
Álmosd	54	257	19	1	3	1
Bagamér	19	226	1	9	32	-
Hosszúpályi	-	256	22	-	89	6
Kokad	15	111	3	11	18	-
Monostorpályi	-	46	9	-	4	8
Nagyléta	-	306	23	-	158	2
Újléta	-	184	10	-	160	25
Vértes	55	37	14	19	36	-
összesen	143	1423	101	40	500	42

A szőlőterület (szőlőskertek) megoszlása talajfélék és hasznosítás (szőlőfajták) szerint a Székelyhídi járásban 1935-ben³²⁸

Az Érmelléken az *első rekonstrukció* keretében már a századfordulón lezajlott az a hatalmas *fajtaváltás*, ami a filoxéra elleni védelmet hivatott biztosítani, de egyben gyökerestől változtatta meg a szőlőművelés eladdig hagyományos rendszerét is. Észak-Biharban ez a változás megkésve, csak a század első harmadában indult meg, nem is a filoxéra elleni védelem kényszerétől vezérelve, hanem a szőlőültetvények jelentős természeti kártételeire

³²⁷ Vö. BORBÉLY 1993: 121.

³²⁸ Vö. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények 99. Budapest, 1936.

válaszul (elsősorban a jelentős fagykárok miatt).³²⁹ 1935-ben – amint az a fenti táblázat adataiból egyértelműen kiderül – a térség keleti részében, az összes szőlőterületből csak 8,13% volt rezisztens *direkt termő* fajtájú telepítvény, míg döntő súllyal, 85,5%-os arányban még mindig a régi *hazai fajták* voltak jelen a szőlőkben.

Varga tehát – meggyőződésem szerint helytelenül – szőlőkultúrájuk tekintetében *jellegetesen észak-bihari* településeket sorolt a „magyarországi Érmellékhez”. A mindig is különböző talajadottságú Érmellék és Észak-Bihar szőlőterületeinek – a filoxéravész következtében kialakuló – műveléstechnikai különbségei (oltványozás, etc.) hosszabb-rövidebb időre akkor is megkülönböztették volna a két térség szőlőkultúráját, ha a trianoni határmegvonás 1920-ban nem választja el e térségeket egymástól. Azonban az első világháború után, az a több évszázados, szoros és gyümölcsöző kapcsolat, ami vitathatatlanul megvolt a két térség települései között – a szőlőkultúra számtalan vonatkozásában is³³⁰ –, hirtelenjében megszűnt, mára pedig még az emléke is kiveszett. Nem is csoda, hogy míg Varga arról számolhatott be, hogy nemcsak az elméleti kutatás, de a „hagyomány” is az Érmellékhez sorolja Bagamér, Álmosd, Újléta, Nagyléta községeket³³¹, addig jelen kutatásunk alkalmával éppen ezeken a településeken, a 70-80 éves szőlősgazdák között sem találtunk olyat, aki *érmelléki önazonosságtudattal* rendelkezett volna.³³² Az Érmellékről érdeklődve rendre a következő válaszokat kaptunk: „*Ez nem az Érmellék, az a határ másik oldalán van.*”³³³, vagy: „*Csak mostanában olvasom már az újságban, hogy mi az Érmellékhez tartozunk, de hogy micsoda az az Érmellék, azt nem tudom. Diószegen jártam már, de ott más a szőlő, meg a bor is, mint itt.*”³³⁴ Egy olvasott fiatal gazda pedig a következőképp nyilatkozott: „*A határhúzás teljesen elválasztotta a mi térségünket az Érmelléktől, mert itt Létán egészen a legutóbbi időkig, nem volt határátkelő. Ahhoz, hogy a szomszédos Diószegre mehessünk, Várad felé kellett kerülni.*”³³⁵ A határmegvonás tehát az egykor talán valóban

³²⁹ Észak-Bihari adatközlőink Derecskétől Bagamérig egyöntetűen állították, hogy a szőlőskertekben a direkt termő fajták nagyobb ütemű telepítését az 1929. évi katasztrófális, 80-90%-os fagykár után kezdték meg a szőlősgazdák.

³³⁰ Gondolhatunk itt például a gróf Zichy Ferenc alapította *diószegi vincellérképző-iskolára*, amely magába szívtá, majd korszerű szőlészeti szaktudással felvértezve, visszabocsátotta nemcsak Észak-Bihar, de a többi bihari térség számtalan paraszti (sokszor értelmiségi) szőlősgazdáját saját pátriájába, hogy a szőlőművelés technikáját magasabb szintre emelje. Mindeközben pedig akarva-akaratlan az érmelléki szőlőkultúra hírére is „terjesztette”. (Érdemes lenne szaktudományunknak a vincellériskola hatását behatóbban megvizsgálni!)

³³¹ Vö. VARGA 1975b: 431.

³³² Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy interjúalanyainknak észak-bihari, vagy más kistáji identitása lett volna. Mivel a térségi önazonosság kérdését az észak-bihari településeken szaktudományunk eddig nem vizsgálta, további kutatások lefolytatására van szükség ahhoz, hogy ebben a kérdésben hitelesen állást foglalhassunk. Ezt a hiányosságot azonban a közeljövőben feltétlenül pótolni kívánjuk.

³³³ K.I. újlétai adatközlő

³³⁴ N.G. nagylétai (létavértesi) adatközlő

³³⁵ Ny.Gy. nagylétai (létavértesi) adatközlő

létező, nagy valószínűséggel közigazgatási eredetű³³⁶ érmelléki identitást Észak-Bihar keleti településcsoportja körében, empirikus adataink szerint teljesen felszámolta.

Kurucz Albert kutatási területe szintén nem egyezik kutatócsoportunkéval. Kurucz Konyáron, Esztáron, Hencidán, Váncsodon, Berettyóújfaluban, Hajdúszováton, Derecskén és Szentpéterszegen folytatta gyűjtését. Ezek a települések azonban néprajzilag nehezen vonhatók egyetlen térbeli egységbe. Ezt különösebben a szőlőkultúra néprajzi vizsgálata sem indokolja. Varga kutatási területével ellentétben azonban ezen a területen nemcsak a szőlőművelés technikája egyezett meg a hagyományos paraszti közösségeknél, hanem a szőlőskertek talajadottsága is közel azonos volt az adott településeken. Ugyanis ezen a kutatási területen leginkább *ártéri üledékes talajfélére* – „fekete földre”, vagy mint Konyáron „barna homokra” – telepítették a szőlőt (ez alól csak a futóhomokbuckákra telepített derecskei és a löszösebb talajra telepített szováti szőlő képez kivételt). Kurucz térbeli vizsgálati keretét mégsem lehet egységes egésznek tekinteni, mert a talajadottság és a művelésbeli-technikai egyezés kritériumai nem elegendők ahhoz, hogy külön kistáji egységben specifikáljuk az ezekre a településekre jellemző szőlőkultúrát. Ezen az alapon nem lehet kiemelni „*Kurucz Észak-Biharját*” regionális környezetéből, hiszen az mind északnyugaton, mind dél-délnyugaton azonos szőlőkultúrájú térségekben folytatódik (a Hajdúságban és a Bihari-síkon), sőt a Tiszántúl egy igen jelentős részével mutat egyezést. Kurucz kutatási területének észak-bihari megjelölése pedig azért problematikus, mert tíz olyan bihari település is, amelyen gyűjtést Kurucz nem folytatott, északabbra esik kutatási területétől (kutatócsoportunk éppen ezt a településcsoportot tekintti Észak-Biharnak). Tulajdonképpen Kurucz zömében *Berettyó-völgyi szőlőskerteket* vizsgált, és csak kisebb arányban vonta be kutatásába a valóban észak-bihari (Derecske, Konyár) és a hajdúsági (Hajdúszovát) szőlőket.³³⁷

Minekutána kutatócsoportunk Észak-Bihar táji kultúrájának megismerésére szerveződött³³⁸, és jelen kutatással is az *Észak-Bihar Kutatási Program* területén céloztuk a szőlő- és borkultúra jelenségeit megvizsgálni, így sem Varga érmelléki, sem Kurucz berettyó-völgyi kutatási területét nem adaptálhattuk egészében saját értelmezési keretünkhöz. Bizonyos átfedések azonban vannak a három kutatás települési állományai között. Kurucz *Derecskét* és *Konyárt*, Varga pedig *Nagylétát*, *Vértest*, *Újlétát*, *Álmosdot*, *Kokadot* és *Bagamért* kutatatta az általunk vizsgált települések közül. A fenti településeken kívül a következő, a szőlő- és borkultúrájáról eddig kevésbé ismert településeken folytattuk kutatásunkat: *Sáránd*, *Hajdúbagos*,

³³⁶ Ugyanis Álmosd, Kokad, Nagy- és Újléta települések a 19. század utolsó harmadáig az Érmelléki járásba tartoztak.

³³⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy Kurucz ugyan több Berettyó-völgyi, mint észak-bihari településen gyűjtött, adatainak többsége mégis észak-bihari szülőfalujából, Konyárról származik.

³³⁸ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2010a: 10.

*Hosszúpályi, Monostorpályi.*³³⁹ Ez a tizenkét, észak-bihari település a szőlő- és borkultúra vizsgálata szempontjából – véleményünk szerint – kutatóelődeink kutatási területeitől egységesebb terület. Ezt a véleményt a már fentebb említett ökológiai tényezőkkel tudjuk ismét alátámasztani. Észak-Bihar szőlőskertjei ugyanis egységesen a *nyírségi futóhomok-vidékre* települtek³⁴⁰, melynek felszínét az utolsó jégkorszak északias szelei alakították ki, építették fel rajta a tájra jellemző 0,5-1,5 kilométer hosszú, a 18-20 méteres magasságot is elérő jellegzetes formájú, úgynevezett parabola és szegélybuckákat. Ez a változatos *homokvidék* Derecske, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Létavértes vonalában élesen kiemelkedik a Berettyó–Kálló-ér térségének sík területéből (a Bihari-sík néprajzi kistájából). A homokbuckák között részben ősi folyóvizek által hátrahagyott, részben a szél által kimélyített északkelet-délnyugat irányú mélyedések, völgyek jöttek létre. Az ilyenformán tagolódott domborzat tulajdonképpen determinálta a szőlőterületek tájolását, hiszen már a korai (17-18. századi) szőlőművelők is a dombvonulatokra igyekeztek telepíteni a szőlőket, amelyek így a dombháton *északkelet-délnyugat* irányba futottak, a dombok lejtőin pedig délkelet és északnyugat felé terjedtek ki.³⁴¹ A szőlő a 18. századtól kezdve (főként pedig a 19-20. század fordulójától) folyamatosan felváltotta az őshonos homok-pusztai vegetációt. A 19. század folyamán pedig, amikor a „vízrendezések” során a nyírvízmentesítő társulatok csatornákkal hálózta be a homokvidéket, a szőlőkultúra még inkább kiterjedhetett. Sőt az élelmes szőlősgazdák a homokbuckák közötti – korábban lefolyástalan, *nyírvízlaposoknak* nevezett – völgyeket, azaz a *szőlőaljakat* is intenzív művelés alá vonták. Itt is azokat a zöldségféléket termesztették, amelyek a 20. századra híressé tették a vidék településeit a debreceni piacokon (a monostorpályi zeller, a nagylétai tormát, a bagosi dinnyét, etc.). A „sívó homoknak” – bizonyos korokban meg lehetőségen rentábilis – hasznosítása szempontjából tehát nemcsak a szőlő, de egyes zöldségkul-

³³⁹ Ezen települések eddig nem szerepeltek tárgyköri tematikus kötetben. Sáránd kivételével azonban mindegyik település szőlőkultúráját – bizonyos vonatkozásban – tárgyalta már a néprajzi szakirodalom. Vö. BENCSEK 1975: 117-129; BIHARI-HORVÁTH–BODNÁR 2010: 51-74.; BODNÁR 2001: 7-18.

³⁴⁰ A tizenkét településből csak a legdélibb Konyár képez kivételt, mert határának területe már nem számít a nyírségi futóhomokvidékhez. Szőlőskertjei sem futóhomokra települtek (legfeljebb, ahogy mondják „barna homokra”), de térbeli pozíciója és az észak-bihari településekhez (különösen Derecskéhez) fűződő szoros társadalmi-gazdasági kapcsolatai egyértelműen észak-biharivá teszik, ezért mindenképpen rögzíteni kívántuk Konyár szőlő- és borkultúrájának az állapotát is. Derecskén is csak foltokban található futóhomok-felület, ezért ezt a települést tekinthetjük a leginkább átmenetinek Bihar homoki és kötött talajú szőlővidékei között. Határának kiemelkedései eltérő közettani felépítésűek. Gyakran egymás mellett húzódnak az iszapos-agyagos-lössös rétegekből álló és a 3-4 méter vastag futóhomok alkotta dombvonulatok. Azonban szőlőskertjei közül a legkiterjedtebbek (a Nagyszőlőskert /vagy Sáslapos/, a Zacharinakert /a Csuklyakerttel és az Istókhalom-kerttel/, valamint a Hajnalkert–Nagyjászó–Bányakertek–Kissátorkert térsége) futóhomokterületekre települtek.

³⁴¹ Érdekes megfigyelni, hogy a Bagamértől délnyugati irányba, Létavértesig húzódó, szinte egymást érő homok-vonulatokon, közel 10 km hosszúságban szinte egységes szőlőterület, szőlőskertek összefüggő rendszerre alakult ki a 20. század közepére. Ezen a „kertrendszeren” öt település (Bagamér, Álmosd, Kokad, Nagyléta és Vértes) osztozott. A kertek olyan közel estek egymáshoz, hogy ebben a mikrotérségben – empirikus adataink szerint – meglehetősen általánossá vált a *szomszédos település kertjében való szőlőbirtoklás* jelensége. Az ilyen típusú extraneus-birtoklást külön érdemes volna szaktudományunknak a jövőben vizsgálat alá vonni!

túrák esetében is azonosság mutatható ki az észak-bihari települések gazdasági stratégiái között. Ez az azonosság újabb bizonyítékát adja annak is, hogy az észak-bihari szőlőkultúra értelmezésében fontos szerepe van a szőlő-terület azon ökológiai adottságainak, melyek egyben mind az Érmelléktől, mind a Berettyó-völgytől elválasztják a térséget és a Nyírség nagyobb táji egysége felé irányítják el a további kutatásokat. Ez példázza Hosszúpályi szőlő- és borkultúrájának története, melyet a következő fejezetben ismertetek.

5.2. HOSSZÚPÁLYI SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRÁJA A 18-20. SZÁZADBAN³⁴²

5.2.1. A SZŐLŐSKERTEK KIALAKÍTÁSA ÉS FEJLESZTÉSE A 18-19. SZÁZADBAN

Hosszúpályi szőlőterületei Bihar vármegyének – a Nyírség legdélibb peremén, *Észak-Biharban* húzódó – *homoki bortermelő, szőlőskertes vidékéhez* tartoztak, melynek története a 16-17. századig nyúlik vissza.³⁴³ Hosszúpályiban is már a 17. század végén termesztettek szőlőt egy szőlőterület értébecsléséről szóló, 1695. évi keltezésű irat szerint.³⁴⁴ A 18. századi conscriptiok 1723-tól kezdődően tesznek említést a település szőlőterületeiről. Ekkor még kevesen foglalkozhattak szőlőtermesztéssel, mert 1723-ban csak 15, 1731-ben 40, 1767-ben 24 sor szőlőt említenek az összeírások. A 18. század utolsó harmadából már van adatunk arra vonatkozóan, hogy a jobbágyok a maguk üzemeltette kocsmában a *saját szőlőskertjükben* megtermelt bort árusították.³⁴⁵

A nagyobb arányú hosszúpályi szőlőtelepítésre a 18. század második felében kerülhetett sor. 1776-ban kötötték azt a contractust, ami a *szőlőskertek tulajdonképpeni megalapítását* dokumentálja.³⁴⁶ (Nagy valószínűséggel már az 1750-es években is kísérleteztek kertkialakítással egy *Mogyorós* nevű határrészen³⁴⁷, de az igazán kiterjedt szőlőművelés csak az 1776-os szerződéskötés után kezdődött el.). A 18-19. századi határtérképek, latin nyelvű források gyakran a *kert* értelmű *hortus* kifejezéssel jelölték a kisebb-nagyobb kerítéssel körülvett, tehát

³⁴² Jelen fejezet egy a Bodnár Lászlóval közösen írt tanulmányom módosított változata (vö. BIHARI-HORVÁTH – BODNÁR 2010: 51-74.)

³⁴³ Vö. KURUCZ 1964: 3., VARGA 1975:

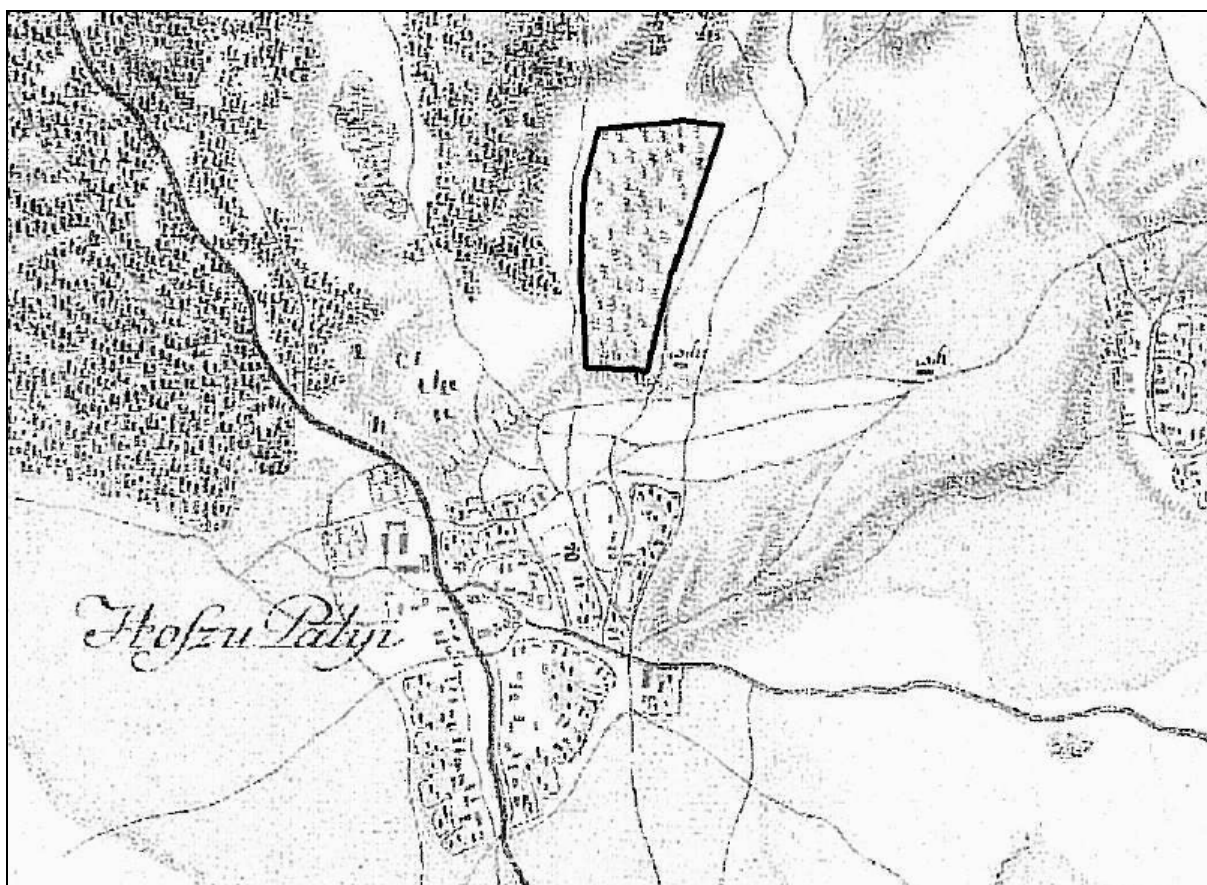
³⁴⁴ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár [a továbbiakban HBML.] V. 634/a. 1.

³⁴⁵ A „*kocsmá árultatás*” jogát a jobbágyok ekkor az év három hónapján keresztül gyakorolhatták. Később, a 19. század folyamán többször, ezen jognak a Szent Mihály napjától Szent György napig, azaz hét hónapra történő kiterjesztését kísérleték meg, mindannyiszor sikertelenül (vö. HBML. IV. A. 1/a. 74.k. 699-700.p.). Az ún. *kántor kocsmá* még 1860-ban is csak Szent Mihály napjától Karácsonyig tarthatott nyitva (HBML IV. B. 111/1860.sz.). A belső italmérés ekkor már a közbirtokosság, a külső – a *Szabó-tiszta* – még a nagybirtokos Zichy-család joga volt. A 19. század közepéig egy harmadik kocsmá is volt a településen, a szőlőskertek egyik déli bejáratánál álló *Gugyori csapszék.*, ami azonban 1860-ra már teljesen leromlott. A közbirtokosság éppen ennek okán kapott engedélyt új kocsmát építeni a *pocsaji úton*. Ennek pontos építési ideje nem ismert, 1910-ben már biztosan állt.

³⁴⁶ A contractust közli Bódi István (BÓDI 1998: 58-59.).

³⁴⁷ HBML. IV. A. 1/a. 142.k. 2747.p.

a határ többi részétől jól elkülöníthető, zárt szőlőterületeket, melyek sem az osztatlan, közös használatú legelőhöz, erdőhöz, sem a szántóművelésű területekhez nem tartoztak. A *kertbeli szőlőterület* Hosszúpályiban nem volt a jobbágytelek tartozéka; mind az adózás (bordézsmá), mind a tulajdonviszonyok szempontjából önállóan kezelték. Hiába érvényesült fölötté a földesúr tulajdonjoga, a jobbágyok szinte magántulajdonuknak tekintették: örök joggal, egyéb telki állományuktól függetlenül adták-vették.³⁴⁸

22. ábra: A „szégyenkert” (Nagy- vagy Öreg- kert) az 1783-ban készített első katonai felmérésen³⁴⁹

Az 1776-os contractus szerint Ziraky Pál és felesége Saárossy Anna földbirtokosok árendába adták a hosszúpályi jobbágyoknak egy, a településtől északra lévő területet³⁵⁰: „ad-juk tudtára, mind a mostaniaknak, mind következőbélieknek, hogy örökös tulajdonunkban lévő ... egy híján és minden lajstrom nélkül való sem telekként, sem árendába ki nem adott földün- ket, nevezetesen a homokos szégyenkertet szőlőföldnek bizonyos meghatározásunk által áren- dába adnánk ki, mely kérésüket is meghallgatván, s magunknak is arravaló előbbi és régi

³⁴⁸ VARGA 1975: 435-436.

³⁴⁹ A térképen a fekete kerettel kiemelt szőlőskert délkeleti sarkára eső, *wh* (würtzhaus=kocsma) jelölésű objek- tum azonos az egykori *Gugyori csapszékkal*.

³⁵⁰ Hosszúpályi 18-19. századi határtérképein jól kivehető a szőlőskert kerítéssel körülvevett, tehát a határ többi részétől elkülönülő zárt területe (lásd 22-23. ábra).

*szándékunk lévén, egyenlő akarattal által is bocsájtottuk árendába.*³⁵¹ A birtokosok és – a jobbágyság képviselőjében – a főbíró által aláírt szerződés 11 pontban szabályozta a szőlőskertek árendálását. Ezekben a pontokban a szerződő felek megegyeztek például az egyházi tized szőlő utáni fizetésének a kötelezettségéről: „...minden szőlősgazda Isten dicsőségére azon első termésből, kik közülük a maguk Eccléziájára egy kis cseber bort adjanak.”. Kijelöltek hat „szabad esztendő”, azaz egy hat éves telepítési periódust, amely alatt a szőlősgazdák kötelesek voltak szőlővesszőkkel és gyümölcsfákkal betelepíteni szőlőjüket. Ez idő alatt minden gazda, aki húsz sorból álló egész nyilással (körülbelül 1200 négyszögöl, azaz 4320 négyzetméter szőlőterülettel) rendelkezett soronként egy krajcárt volt köteles fizetni a birtokosnak (és ennek arányában fizettek az egész nyilastól eltérő területű szőlősgazdák is). A hat év eltelte után azonban az egész nyilással bíró gazdák már magasabb összeget, egy Rhénes forintot fizettek árendaként (a többi gazda ugyancsak arányosan ehhez képest többet, vagy kevesebbet, de minden sor után legalább egy garast). A contractus szerint a szőlőterület örökölhető lett, az öröklő, azaz „az árendában meghagyott” lehetett akár a jobbágy lánya is. Ha valamely gazda „rátáját” (vagyis egységföldjét, azaz nyilasát) el akarta adni, akkor először a földesurát kellett megkérdeznie, neki kellett felajánlania szőlőjét. Ha földesura nem volt, akkor a két „fél szomszédjának” (oldalsó telekszomszédjának) kellett a szőlőt felkínálnia megvételre, mert azok is elővételi joggal rendelkeztek. Ha azok sem tartottak rá igényt, akkor „azon jussal, amellyel ő bírta”, vagyis az árenda megváltásának értékében eladhatta. A szerződés kitért a „vidéki emberek”, tehát az idegenek, a *másfalusiak szőlővásárlására* is és számukra kötelezővé tette, hogy a kert birtokosától kérjenek engedélyt az árenda megváltására. A szőlőskertben az a szőlősgazda, aki nem munkálta szőlőjét, tulajdonától azonnal elesett (a terület visszaháramlott a kertbirtokosra), de ugyanígy járt az is, aki a beültetett szőlőföldet elhanyagolta. Az árenda fizetésének időpontja minden évben a szüretre esett.

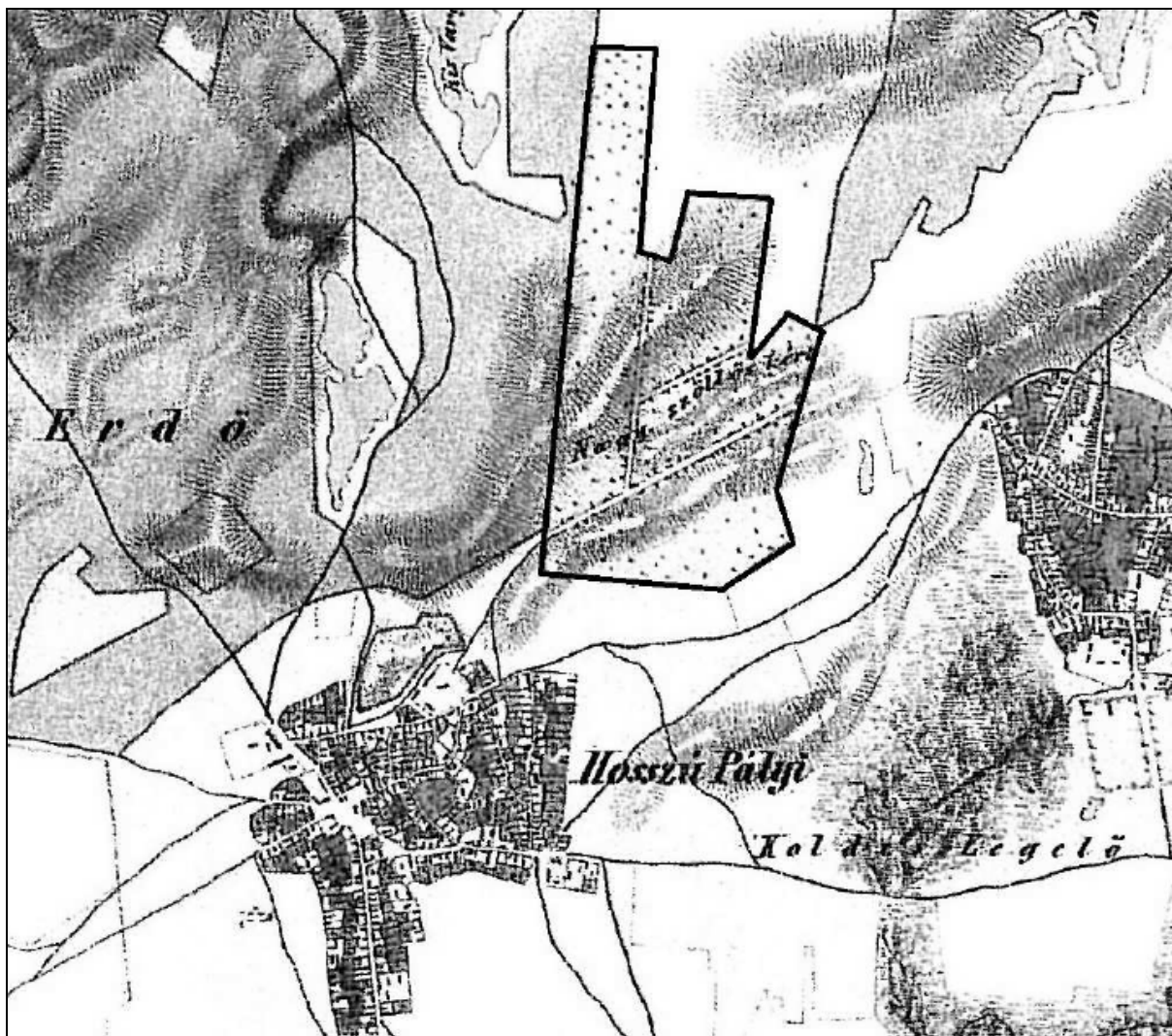
A szerződéskötés után megkezdődött a szőlőskert kialakítása. Először a *Nagy-kertet* (vagy *Öreg-kertet*) és a *Koldus-kertet*, majd a *Csobán*-³⁵² és a *Kossuth-kerteket* telepítették be. A kertség összterülete már a 19. század elején meghaladta a 300 katasztrális holdat, bár a mélyebb fekvésű részeket, az ún. *szőlőaljakat* leginkább konyhakerti vetemények termesztésére, szántóföldi termelésre használták, esetleg szénát kaszáltak rajta, így a tényleges szőlőtermő terület ettől kisebb lehetett. A szőlő közé rendszerint telepítettek gyümölcsfákat is, ezáltal tulajdonképpen *szórványgyümölcsöst* hozva létre.³⁵³ A kerteket kezdetben nyilasokra tagolták.

³⁵¹ HBML. V. 634/a. 4.

³⁵² A Csobán-kert elnevezés beszédesen a kézi borszállításra utal, ugyanis Hosszúpályiban – és általában Észak-Biharban (vö. KURUCZ 1964: 76) – csobánnak hívták a csobolyót, vagyis a dongás borhordó edényt.

³⁵³ A 19-20. században főként *vörös, besztercei és móra-bóra szilvafákat, aranyparmen és nyári fontos almafákat, kajszi- és őszibarackfákat, pirosbelű és árpával érő körtefákat, cseresznye- és meggyfákat*, valamint

Egy nyilas 20 sorból állt, soronként 230-250 vesszővel telepítették, a sortávolság átlagosan 120, a tőtávolság 100 centiméter volt.

23. ábra: A szőlőskertek az 1860-ban készített második katonai felmérésen³⁵⁴

A szőlősgazdák leginkább *fehérborszőlőt* termesztettek: a legelterjedtebb fajták kezdetben az *erdei*, a *gohér* (ennek volt vörös fajtája is), a *kövidinka*, az *ezerjő* voltak, de kevesebb tőkéje a *pozsonyi fehérnek*, a *szlankának* (szintén volt vörös fajtájú is), a *sár- és mézesfehérnek*, a *leánykának*, a *furmintnak* és a *kübelinek* is volt. A 19. század közepétől a *rajnai rizling*, a század végétől – összefüggésben a filoxéravész következtében kezdődő fajta-

pöszméte- és ribizlibokrokat telepítettek a szőlőskertbe. Kedveltek voltak a kiterjedt lombkoronájukkal árnyékot biztosító *diófák* is. *Lopótököt* kifejezetten azért ültettek a szőlő közé, hogy később *borszívót*, azaz *lopót* készíthessenek belőle. A Csobán-kert talajviszonyai különösen alkalmasak voltak a *földieper* termesztéséhez (vö. BODNÁR 1988: 168.). A szőlőaljaknak volt egy „másodvirágzása” is a 20. században: a szőlőskertek gyümölcsstermése, annak értékesítése ugyanis az 1950-es évekbeli beszolgáltatásokkor a termőterületeitől megfosztott parasztság fontos „alegális” jövedelemszerzési (sokszor csak megélhetési) forrásává vált.

³⁵⁴ A térkép csak „Nagy szőlőkertként” jelöli meg az ekkor művelés alatt álló szőlőterületet, valójában azonban nemcsak a Nagy-, hanem a Koldus- és a Csobán-kert egybeeső kertségét ábrázolja.

váltással – az *olaszrizling*, a *zöld szilváni* és a *kanadai*, a 20. század közepétől pedig a *zalagyöngye* terjedt el kisebb mennyiségben. A kevésbé jellemző *vörösborszőlők* közül a 19. században már biztosan termesztettek a *kadarkát* és az *oportót* Hosszúpályiban. A szőlősgazdák a borvidékre jellemző igényességgel külön szűrték a fehér és a „piros bort”.

A szőlőskertet *gerággya*³⁵⁵ határolta. Ennek több, jól zárható *kapuján*³⁵⁶ keresztül lehetett bejutni a kertbe. A település felőli kapuktól a kert északi határa felé széles utak húzódtak, melyeket kisebb kelet-nyugati irányú utak kereszteztek, dűlőkre osztva a kertet. A dűlőket hosszúkás, téglalap alakú (a 19. század elején – egy egész nyilas esetében – hozzávetőleg 24 méteres rövidebb oldalú és 240 méteres hosszabb oldalú) szőlőbirtokok tagolták. A birtokok hosszabb oldalukon voltak határosak egymással³⁵⁷, rövidebb oldaluk a kert valamely szélesebb útjára esett.

Az út felőli szőlővégeket a gazdák nem telepítették be: tisztás területükre építették a paraszti gazdaságok kertségi telephelyeit, a *szőlőspajtákat*.³⁵⁸ A pajtáknál helyezték el a metszéskor nyert venyigét, a tartalék szőlőkarókat, itt étkeztek, deleltek a szőlőmunkások és itt folyt a szüreti munka is. Az egymás mellett sorakozó pajtaépületek a 19. század végére már szinte faluszerű házsorokat képeztek a hosszúpályi szőlőskertben. A szőlősgazdák a pajták előkertjeit – ahogy a belterületi lakóházaknál – virágokkal ültették be.³⁵⁹

A módos gazdák *filagóriát* (fából ácsolt, kerti pihenőhelyet) is építettek a szőlőbe, míg a szegényebbek a pajták helyett csak kezdetlegesebb, felmenő fal nélküli enyhelyeket, *kunyhókat* tudtak tákolni, melyeket inkább az időjárás viszontagságai ellen, legfeljebb a kéziszer-

³⁵⁵ A *gerággya* olyan, a kertetet körülvevő – eredetileg mesterséges: vesszőkből font, tüskés gallyakkal megerősített – sövénykerítés volt, melynek tövében idővel élő cserjék (leginkább tövises *gledícsiák* és szűrős, örökzöld *liciumok*) sarjadtak, áthatolhatatlan természetes akadályt, bozótot képezve a kert és külvilága között (vö. VARGA 1975: 436). A gerággyát minden bizonyonnal Hosszúpályiban is a kertek telepítésével egy időben kezdték el építeni. A Kossuth- és a Csobán-kert Monostorpályival határos részén az egykori gerággya maradványai máig fellelhetők.

³⁵⁶ Ezek kétszárnyú deszka nagykapuból és kiskapuból álltak. Minden szőlősgazdának külön fakulcsa volt a kapuk *makkos fazárjához*. A gazdák a kapukon való átjárásra a gyümölcs- és szőlőérés időszakában különösen figyeltek, ekkor mindenki köteles volt maga után bezárni a szőlőskert kapuját.

³⁵⁷ „A szőlők nem voltak elválasztva, mindenki tudta, hogy melyik a birtoka: hogy neki nyolc sora van, annak meg tizenhat, amannak tíz. Kerítés nem kellett.” Kiss Imréné (szül. 1920), hosszúpályi lakos közlése

³⁵⁸ „Majdnem minden birtoknak volt pajtája. Amikor ősszel szüreteltünk, még hegedűsök is jöttek ide muzsikálni. A pajta előtt préseltük a szőlőt, a pajta gádorába [tornácára] volt beállítva a prés, ha nem használtuk. A gádorra sárpadka, vagy valami fapad is volt állítva, ahol estelente az öregek tanyáztak. A pajták teteje nádas, kontyos volt. Gerincét a szőlő venyigéjével fedtük be, hogy a madarak ne rugdossák le a nádat. A mi pajtánknak vertfala volt, de később már vályogból is építették. Két helyisége volt: egy a szerszamos, meg egy másik, ahol a katlan, meg a falbarakott tűzhely volt, azon főztek. Ebben a helyiségbe volt az asztal, meg a székek és az ágy is. Itt gyűltek össze az emberek, hatan-nyolcan-tízen, főleg ha rossz idő volt, kint fúj a hideg szél, esett az eső, nem tudtak metszeni, na akkor betanyáztak a pajtába, itt beszélgettek, meg borozgattak is, mert sok gazdának kint volt a bora a szőlőben. Itt tartottuk a rézgálicot is, volt aki a permetezőt sem vitte haza.” Baráth Imre (szül. 1941), hosszúpályi lakos közlése

³⁵⁹ Sarkantyúvirág, öszirózsa, pillangóvirág, dália díszítette ezeket az előkerteket. „Akkor mindenki munkálta a szőlőt, olyan szép volt a szőlőskert, hogy öröm volt benne lenni, a virágoskernél is szebb volt. Az akkori öregek oda jártak, amikor már olyan öregek voltak, hogy nem tudtak dolgozni, de azért a szőlőt még munkálták.” Kiss Imréné (szül. 1920), hosszúpályi lakos közlése

számok tárolására használtak. A kert elengedhetetlen objektuma volt a *kút* is, hiszen a szőlő telepítéséhez, a peronoszpóra elleni permetezéshez, vagy a bortároló eszközök tisztán tartásához vízre volt szükség. A nagyobb gazdák pajtájuknál saját kutat ásattak, de gyakrabban több kisebb gazda állt össze a kút ásására, fenntartására.³⁶⁰ Hosszúpályiban, mint rendszeren a belterületi portákon, úgy a kertben is *gémeskutakat* állítottak.

A 19. század elejétől már a *földbirtokos nemesség* tagjai is telepítettek szőlőt a településen. Ezeket a nagyobb, akár néhány katasztrális holdas területeket *zsellérekkel, napszámban* műveltették. Így volt ez Bihar vármegye többi szőlőtermő területén is; már a 18. század végén, éppen a nagyüzemi termelés meglehetősen (időszaki) munkaigénye miatt megyei rendelkezésben szabályozták a bihari szőlőmunkás napszámosok bérezését.³⁶¹ Aki a kiszabott bérektől többet fizetett munkásainak azt pénzbüntetéssel (jobbágyok esetében pálcabüntetéssel) sújtotta a törvény. A 19. század folyamán – a jobbágyok és nemesek mellett – bizonyos *közületek* is (leginkább az egyházközségek) rendelkeztek kisebb-nagyobb szőlőbirtokokkal.³⁶²

A szőlőskertek hasznosításában a 19. század első évtizedeiben már változás állott be. Az előző század végének gyakorlata még az volt, hogy a szőlősgazdák rendre művelés alá vonták, feltörték a szőlőtermő területeikhez tartozó, előtte hasznavehetetlen *szőlőaljakat* is. Azonban a birtokos nemesség (különösen a *Bernáth család*) elsősorban birtokjoga sérülését látta ebben a határhasznosítási formában, így – gátat akarva vetni a jobbágyok területi terjeszkedésének – rendre helyettük takarította be a szőlőaljak terményeit, helyettük kaszáltatta le annak szénáját. A napóleoni háborúk időszakának gabonakonjunktúrája következtében elsősorban gazdasági oka volt a birtokosok ezen fellépésének, hiszen (allodiális) gabonatermő területeiknek – akár az úrbéres közösség rovására is történő – növelésében igen nagy hasznot láttak a korszakban. A hosszúpályi jobbágyok *szőlőföldjeinek bekebelezése* (esetleg a jobbágyok „kibecsülésével”, azaz a termővé tétel, a hasznosíthatóság költségeinek utólagos visszatérítésével) tehát egyrészt csökkentette a szőlőterületek nagyságát, másrészt visszavetette a szőlőskert eleddig jellemző sokirányú hasznosítását. A jobbágyok (csak részben jogos) panasza azonban, ahogy a bormérés jogának kiterjesztése esetében, úgy ekkor sem talált meghall-

³⁶⁰ VARGA 1975: 464-467.

³⁶¹ A 18. század végén a szőlőnyitás, bevágás, fedés napszáma – ételből és pálinkából álló ellátás mellett – 13,5 krajcár, míg ellátás nélkül 15 krajcár volt. Ugyanennyibe került a karózás. A metszésnek 16,5 (ellátás nélkül 18), a venyige szedésnek 7 (illetve 8,5), az ültetésnek pedig 16,5 (illetve 18) krajcár volt az ára. Az első kötés után 9 (vagy 10,5), a második és harmadik után 10,5 (vagy 12) krajcárt kaptak a munkások. A keverés és kapálás 16,5 (ellátással 18) krajcárba került. A szedésért 5, a puttonyozásért 12, a taposásért 13,5 krajcárt fizettek a kötött árszabás szerint. (HBML. IV. A. 1/a. 62.k. 92.p., 1792: Szőlőművelés díjazása)

³⁶² Hosszúpályiban a közületi szőlőbirtoklás a 20. századra szorult vissza: az egyházak közül 1935-ben már csak a *római katolikus egyháznak* volt kisebb szőlőterülete (1 kat. hold). Valószínűleg ezt is, mint a legtöbb egyházi földterületet feles bérletben egy gyülekezeti tag művelhette (vö. BÖDI 1998: 59.).

gatásra sem az úriszék előtt, sem a vármegyei közigazgatás fórumain.³⁶³ A szőlővel időben be nem ültetett területek nagy részét a birtokos nemesség visszavette és majorságához csatolta.

A 19. század első felében tulajdonjogilag *földesúri* volt a szőlőskert ténylegesen szőlőtermő, szőlőműveléssel hasznosított területe is, ráadásul ez sem vált a jobbágytelki állomány részévé, hanem ugyan jobbágyi használatban, de allodiális maradt, hasznáért árendát fizettek. Ez volt az oka, hogy a jobbágyok – az úrbéres területekkel ellentétben – a szőlőskerteket a jobbágyfelszabadítás (1848) után sem vehették saját birtokukba. A *szőlőmegváltásra* csak a század utolsó harmadában kerülhetett sor és igen lassan ment végbe.³⁶⁴ Hat birtokos osztozott a szőlőskert egész területén még az 1863-as tagosításkor is. Szőlőbirtokukat „helyben szerzett” munkaerővel kisebb részben maguk műveltették (8%), nagyobb részt pedig *dézs más területként* árendáltatták (92 %).³⁶⁵

Tulajdonosok 1863-ban	Majorsági terület (kat. holdban)	Dézs más terület (kat. holdban)
Tihanyi család	-	76,2
Bernáth család	25,1	114
Szátóry család ³⁶⁶	2,1	57,1
Farkas család	2	53,1
Horváth család	0,2	-
Jankó János	0,2	24,1
Összesen	29,6	324,5

5.2.2. A SZŐLŐSKERT IGAZGATÁSA ÉS ŐRZÉSE

A szőlőbirtok nemcsak a jobbágy gazdaságnak volt sajátos szerkezeti eleme, de jellegzetes *autonóm területe* volt a falunak is. A szőlőskert belső ügyeit a birtokosok (nem is feltétlenül a tulajdonosok, mint inkább a kerthasználók) közössége, azaz a *hegyközség* intézte, mégpedig a *hegybíró* (vagy – 20. századi megnevezése szerint – a *hegyelnök*) intézményén keresztül. A

³⁶³ vö. HBML. IV. A. 1/a. 142.k., 166.k.

³⁶⁴ 1848-ban a jobbágyok megkapták azokat az úrbéres földeket, amelyek az 1837-es összeírás szerint a nevükön voltak, azonban a birtokos nemesség 1857-ben pert indított az úrbéres közösség ellen, követelve, hogy az 1772-es úrbéri lajstrom szerinti határhasználati állapotok rendeződjenek vissza, azaz csökkenjen az újbirtokos parasztság kezén lévő földterületek kiterjedése. Ennek a pernek az 1860-as ítélete rögzítette – mellékesen –, hogy az ítélet hatályba lépésétől kezdve a „szerződéssel használt” szőlőbirtokokat is *meg lehet váltani*. (HBML IV. B. 111/1860.sz.)

³⁶⁵ HBML VII. 5/b. 3.4., 1863: Hosszúpályi Tagosítási Telekkönyv

³⁶⁶ A Szátóry család birtokában lévő szőlőterület műveltetése a századfordulóra sem igen változott (csak elhanyagolhatóan növekedett a majorsági művelésű szőlőbirtok területe – az 1863-as 2 holdról 4,5 holdra). A szőlőbirtok hasznosítása tehát a 19. század egész folyamán viszonylagos állandóságot mutat: a földbirtokosoknak jövedelmezőbb volt *árendába kiadni* a szőlőt, mint saját művelésbe venni.

szőlősgazdák társulását, öngazgató közösségét, szerveződésük alapegységét tehát Hosszúpályiban is – a hegy- és dombvidéki szőlőtermő területekről származó a szomszédos Érmellékre is jellemző³⁶⁷ kifejezéssel – *hegyközségnek* nevezték. A gazdák közgyűlése által választott *hegybíró* a hegyközség legfőbb irányítója, a szőlőskert rendtartásának felügyelője volt. Ha pedig egy kertbeli szabálytalanság ügyében a hegybíró sem tudott dönteni, akkor a *finálio decisiót* (azaz a végleges megoldását) a *földesúrtól* lehetett várni.³⁶⁸ A hegyközség legfontosabb két szerve az összes gazdát tömörítő *közgyűlés* és egy szűkebb, a hegybíró irányítása alatt álló, választott testület, a *tisztikar* volt. A tisztikar határozta meg például a kertségi szüret kezdetét és végét. Tevékenységéről beszámolási kötelezettsége volt a közgyűlés felé.³⁶⁹

A szőlőbirtokos közösség tehát függött ugyan a földesúri (később a polgári) joghatóságtól, mégis a legtöbb kérdésben önálló intézkedési joggal rendelkezett, önálló szervezeti életet élt. Megszervezte például a szőlőtermesztésre nem alkalmas kertségi területeknek a hasznosítását³⁷⁰, a gerággyák-utak-kutak rendben tartását³⁷¹ és a szőlőskert őrzését. Utóbbi feladatot a *csősz*, vagy a *kerülő* (rendszerint egy öregember) látta el. A csősz – aki az adott kertben szőlőbirtokkal nem rendelkezhetett – egy évre fogadták fel, szolgálatait pedig kezdetben terménnyel, a 20. század elejétől mindinkább pénzzel fizették meg.³⁷² A Hosszúpályi szőlőskert rendkívüli kiterjedése miatt gyakran több csősz is vigyázott a kertre, ilyenkor minden csősznek meg volt a maga *járása* (örizendő területe). Járások szerint mindegyik csősznek külön szállása volt, külön pajtákát bocsátottak a rendelkezésükre. Szőlőérés idején minden éjszakát ezekben kellett tölteniük.

A hosszúpályi szőlősgazdák önszerveződése minden bizonnyal a formális – *Vén-, Koldus- és Csobánkert Egyesült Hegyközség* néven történt – megalakulástól (1897) régebbi múltra tekint vissza. A gazdák már a hegyközség *szabályrendeletének* a Bihar vármegye Törvényhatósága általi jóváhagyása előtt is közösen szervezték meg a kert egészét érintő feladatok ellátását. Társulásuk hagyományait nagyban megerősítette a szabályrendelet kiadá-

³⁶⁷ vö. VARGA 1975: 436.

³⁶⁸ VARGA 1975: 479.

³⁶⁹ vö. VARGA 1975: 477-483.; VAJDA 2009: 157-165.

³⁷⁰ Az ilyen dűlőrészeket – bérbe adva – kaszáltatták.

³⁷¹ A gerággyák évenkénti felújítását, gondozását minden szőlősgazdának – még azoknak is, akiknek különben földjük végében, vagy oldalán nem futott gerággya – el kellett látnia: mindenkire külön gerággya-szakasz jutott. Az egyes kutakat közösen használó gazdacsoportok, azokat együttesen kotorták ki. (A kutak favedrei Hosszúpályiban a hegyközség közös tulajdonát képezték, így a csőszök gondoskodtak tavaszi kihelyezésükről és – a fagykárt megelőzve – őszi elraktározásukról.). Az egyéb – esetleg nem várt kártétel utáni – karbantartási munkálatok költségigényét a hegyközség a szőlősgazdáktól beszedett *reperációs pénzből* igyekezett fedezni.

³⁷² „A szőlőcsősz a kapukat reggel nyitotta, este zárta. Én, ha mentem például, mert apám kint volt a szőlőben permetezni és vittem neki a reggelit, a kapunál megkérdezte: »Hova mégy?« – mondtam, hogy hova megyek, »Ki fia vagy?« – azt is megmondtam, »Jaj tudom, apád locsolja a szőlőt!« – mehettem tovább az úton. De akinek nem volt keresni valója, azt nem engedte be a kertbe. Onnan el nem veszhett egy fürt szőlő, egy karó, de még egy szem dió sem.” Baráth Imre (szül. 1941), hosszúpályi lakos közlése

sa. Tulajdonképpen ez rögzítette először a kertbeli rendtartást meghatározó – a kert telepítése óta formálódó – szokásjogot. Így az idők folyamán többször módosított rendelet szabályozta például a hegyközségen való áthaladás rendjét: „A hegyen keresztüljárni idegeneknek nem szabad. A Fáy-rész³⁷³ birtokosoknak azonban az adott év október 1-től április 1-ig szabad átjárás engedtetik csakis reggel 2.00 órától este 8.00 óráig. A bejáróra záros kaput tartoznak csináltatni³⁷⁴, amelyet úgy a ki, mint a bejáratkor mindenki bezárni köteles. Csikót, vagy borjút a szekér után szabadon eresztetni tilos.”³⁷⁵. Továbbá meghatározta a gyepű³⁷⁶ rendben tartásának a követelményeit: „...aki a kimért gyepűt (kerítést, gerágyát) a hegyközségi előljárásnak háromszori dobszó útján közölt felhívása után sem javítja ki ... kihágást követ el ... A gyepű külső oldalán a fákat tőből minden tag a neki kiosztott részen kivágni, a belső oldalán a gyepű magasságában levágni köteles.”. Végül pedig felhívta a figyelmet a hegyközség irányításának felelősségére is: „Aki a hegyközség tisztikarába beválasztatik és a tisztséget nem fogadja el, 24.000 korona bírságot fizessen a hegyközség pénztárába.”.

5.2.3. BORKÉSZÍTÉS, BORFOGYASZTÁS

Mivel Hosszúpályiban a szőlőtermő területen nem voltak bortároló építmények (a szőlőspajtákban csak ritkán, kisebb mennyiségben tároltak bort), ezért a szüret utáni szőlőfeldolgozásra általában a belterületi portán, a *kamara* (boroskamra) előtt került sor. A szőlőt közvetlenül szedés után, esetleg részben *megettörve* (ritkábban pedig már magát a mustot) szekéren szállították a kamarához. A fürtöket előbb egy husánggal, a *csömöszőlő fával* törték össze a *szedő*, vagy *szállítókádban*, majd beleöntötték a ritka szövésű *borzsákba*, amit közvetlen emberi erővel, lábbal *tapostak* meg a nagyméretű *taposókádban*. Ebből a *csaplyukon* keresztül a kád alá helyezett rövid dongás edénybe, a *dézsába* folyt a *must*. A 20. század elejétől a taposást egyre inkább egy mechanikus eszköz, a *daráló* használata váltotta fel. A szőlő megtörését a *sajtolás* követte, amit *közép-facsavaros*, később *vasorsós gyári présben* végeztek. Az így nyert tiszta mustot *sajtolének* nevezték, ebből már szívesen is kóstolgattak.

A kipréselt szőlő héját és kocsányát *törköznek* (törkölynek) nevezték. A törkö jóval jelentősebb mennyiségben állt a pályiak rendelkezésére, mint a fogyasztásra már nem alkalmas gyümölcs, így a hosszúpályi pálinka hagyományosan leginkább törkölypálinka volt, kád-

³⁷³ Hosszúpályi északkeleti határrésze, amely a legrövidebben a szőlőskerteken keresztül volt megközelíthető.

³⁷⁴ A kapukban olyan zárok voltak, melyekhez minden gazdának volt kulcsa.

³⁷⁵ HBML. IV. B. 404.a. – Hegyközség szabályrendeletének módosítása.

³⁷⁶ A kert gyepűjét a gerágya és annak közvetlen környezete: a kerten kívül futó árok és a kerten belüli – a gerágya szemmel tartását, azaz a kert mezsgyéjének átláthatóságát segítő – tisztás, füves sáv alkotta.

ban érlelt törköből készült. 1920-ban a községi képviselő-testület nem hiába kérvényezte a pénzügyminisztériumtól (ami utóbb engedélyezte is) egy *szeszfőzde* felállítását, hogy a nagy mennyiségű törköly kifőzéséhez megfelelő infrastruktúrát biztosíthasson.³⁷⁷

A préselés után, a dézsából kimert mustot egy fából, vagy lopótökből készített tölcseren, a *lihun* keresztül *boroshordókba* öntötték. A korábban kimosott hordók a bortároló helyiségben (a kamarában, vagy a 20. század első harmadától már inkább a lakóház alá épített *borospincében*) a fal mellé helyezett vastag talpgerendákon, az *ászokfákon* sorakoztak. A hordót nem öntötték tele, hogy a forrásban lévő must ki ne fusson. Általában a hordó úrmértékének egytizedét *hagyták rá* a mustra (azaz tized részben hagyták üresen a hordót). A forrás egy-két hétig tartott, addig a mustból *murci*³⁷⁸ lett. Amikor teljesen *letisztult* a bor, a hordókat teletöltötték és bedugaszolták. Karácsony körül *az új bort lehúzták a seprőről*, azaz a tiszta bort lefejtették a leülepedett szennyeződésekről: előbb faedényekbe eresztették, majd az előre megtisztított hordókba töltötték át. Úgy tartották, hogy ezután a bor másodjára, sőt többször is forr (és többször tisztul), de ezek a források már sokkal gyengébbek, mint az első. A fejtéskor kimosott seprőt gyakran az erre a célra készült kis méretű présben újra kipréselték. Az így készült másodbort *seprőbornak* nevezték. Szegényebb családokban szokás volt a seprőből *seprőciberét*, egyfajta gyümölcslevest készíteni.

Hosszúpályiban a bort leginkább *saját fogyasztásra* készítették.³⁷⁹ A gazdák ősszel és télen, kora reggeltől estig naponta egy-két litert ittak meg. Azok is, akiknek nem termett boruk, el-eljárogattak a *boros komákhoz*, hogy megkínáltassák magukat. Úgy is illet: ha valakihez vendég érkezett, azt *borral kellett kínálni*. De a bálokban, a *kocsmában is inkább bort fogyasztottak*, mint mást, még akkor is, ha odahaza borral volt tele a kamra. Családi ünnepeken, munkaalkalmakon (keresztelőn, lakodalomban, halotti toron, a házépítő kaláka alkalmával, disznótoron, etc.) is rendre a *hazait* fogyasztották. Az *új bor* közös megkóstolása, első fogyasztása általában szertartásosan ment végbe, *Karácsony körül* került rá sor. Erre kiváltképpen december 26. és 27., Szent István vértanú és Szent János evangélista napja adott alkalmat, mert az *Istvánok*, *Jánosok* ekkor tartották névnapjukat.³⁸⁰ Sokszor olyanok is felköszöntötték őket – hogy a gazda újborát megkóstolhassák –, akik nem tartoztak a család tágabb köréhez. Például a következő *névnap* *köszöntőkkel*, egyszerű (és viszonylag általánosan, országszerte elterjedt) rigmusokkal kívántak jót a gazdának, majd itták meg vele az *áldomást*:

³⁷⁷ BÓDI 1998: 165.

³⁷⁸ A *murci* félig kierjedt, zavaros, tejszerű, szénsavas, édes szőlőlé, átmenet a must és bor között.

³⁷⁹ Vö. VARGA 1975: 434-435.

³⁸⁰ „Magyar nagyapám János volt, a fia is az volt, de még engem is Jánosnak béráltak 60 évvel ezelőtt Hosszúpályiban. János-estén, nagyapámat mindhárom veje saját termésű borával köszöntötte meg. Ezeket sorban végigkóstoltattak, mustrálták, összehasonlították. Szóba is került a bort adó szőlő metszémódja, termőhelye, fajtajellege, stb. A beszélgetés vége persze mindig a politika lett.” Bodnár László közlése

„Felmegyek a Pártus hegyére,
Bokrétát kötök a János fejére,
Jánost az Isten éltesse,
Minden jóban részeltesse,
Ahány csillag égen ragyog,
Annyi áldás szálljon a fejére!
Szívemből kívánom!”³⁸¹

„Én kis gyenge tubarózsa,
Nem jártam én iskolába,
Mégis tudom azt az egyet,
Hogy a Jézus ma született,
Ma van István napja,
Nyugodjék meg rajta,
Mint egy piros alma.
Szívemből kívánom,
A garast elvárom,
Ha nem adnak egy garast,
Leütöm a kakast!”³⁸²

6.2.4. CSEMEGESZŐLŐ-ÉRTÉKESÍTÉS

Hosszúpályi paraszti szőlőkultúrája kezdetben az *önellátó természetből* adódó házi borfogyasztás elterjedése miatt (azaz a népi táplálkozásra, a fogyasztáskultúrára gyakorolt hatása miatt) volt meghatározó, később – a szőlőskerti területek bővülése következtében – pedig már egy *kiegészítő jövedelemforrást* is biztosított a pályai parasztságnak.³⁸³ Ugyan a termesztett szőlő túlnyomó részéből a szőlősgazdák általában bort készítettek, de kisebb mennyiségben, családi fogyasztásra *csemegeként* mindig is raktak el szőlőt: szüretkor a *szépszőlőt* a borszőlő közül *állószőlőnek* kiválogatták.³⁸⁴ A nemesített csemegeaszőlő-fajtáknak a 19. század végi elterjedésekor a *gyümölcsként fogyasztható étkezési szőlők* iránt a vásárlói kereslet is megnö-

³⁸¹ Bakk Sándor (szül. 1948) közlése, gyűjtötte: Bódi István 1962-ben.

³⁸² Erdei István (szül. 1949) közlése, gyűjtötte: Bódi István 1962-ben

³⁸³ A 19. század első felétől a jobbágygazdaságok számára – telki állományuk korábbi súlyának elvesztése, állandó aprózódása miatt is – a szőlőbirtokok alkalmasak voltak arra, hogy kiegészítő üzemgávvá váljanak (vö. ÉGETŐ 2001: 538.).

³⁸⁴ Az állószőlő elrakása a gyümölcstartósítás egy formája.

vekedett. Ezt használták ki a hosszúpályiak, amikor szőlőjüket *Debrecen gyümölcs piacán* kezdték el értékesíteni.³⁸⁵

Hosszúpályiban leginkább a következő – többnyire fehér – csemege szőlő-fajtákat termesztették: a 19. század végén a *juhsecset*, a *tökszőlőt*³⁸⁶ és a *mazsolaszőlőt*; a 19-20. század fordulójától (a már kifejezetten gyümölcsfogyasztásra nemesített fajták közül) az *Ezeréves Magyarország emlékét*, az *Erzsébet királyné emlékét*; a 20. század első felében a *szőlőskertek királynője muskotályt*, a *Szóter Gusztáv muskotályt*, a *Kossuth-szőlőt*, az *Afuz Alit*, a *Napoleonont*, a *hungáriát* (ami valószínűleg a *Gloria Hungariae*-val azonos); a 20. század közepétől a *Pannónia kincsét* és az 1970-es évektől az *Olimpiát*. A csemege szőlő-fajták mellett Hosszúpályiban több kettős hasznosítású (borszőlőként is termesztett) fajtát is csemegeként értékesítettek. Ilyen volt a 19. század második felétől termesztett *fehér, piros* és *szagos sasza*, a 20. század elejétől a *Csabagyöngye*, az 1930-as évek után a *Kocsis Irma* és az *Irsai Olivér*. A kifejezetten borszőlők közül is többeket csemegeként termesztettek a hosszúpályiak: a 19. század végén a *fehér és fekete gohért*, a 20. század elejétől a különböző *muskotály fajtákat*, vagy a *Medoc noirt*.

A bor kereskedelme kevésbé volt jellemző, mint a csemege szőlőé. Egyrészt azért, mert a 19. században a jobbágyok bormérési joga még az év egy igen rövid idejére – a Szent Mihály naptól Karácsonyig terjedő időszakra³⁸⁷ – korlátozódott, másrészt mert az érmelléki borok mellett a helyi boroknak még a település szűkebb térségében sem volt piaca. Előfordult azonban, hogy a *borszőlőt* szüretkor a saját szőlőterülettel nem rendelkező *városi felvásárlók* (elsősorban a debreceni polgárok) vették meg.

6.2.5. SZŐLŐTELEPEK, NAGYÜZEMI SZŐLŐTERMESZTÉS

Az 19. század utolsó harmadában a település legnagyobb birtokosai, az érmelléki bortermelést felfejlesztő – Diószegen például vincellérképző iskolát alapító³⁸⁸ – *Zichyek* egy nagyobb sző-

³⁸⁵ „Még az 1950-es években is vonaton, kosarakkal hordták piacra a szőlőt a hosszúpályiak. A Hosszúpályi–Debrecen menettérti vonatjegy ára 11 forint 20 fillér volt. A gyümölcs piac az 1970-es évek elejéig a Nyomtató utcában volt. A vonatról villamosra kellett átszállni. 50 filléres szakaszjeggyel egészen az Egymalom utcáig lehetett utazni, ott kellett leszállni a piachoz.” Bodnár László közlése

³⁸⁶ Konyáron ezt a fajtát *töklevelűnek* nevezték (vö. KURUCZ 1964: 24.)

³⁸⁷ Mivel a szüret szintén erre az időszakra esett (általában október 15. körül szüreteltek), így legfeljebb november végére forrt ki a bor, ezután kezdhették meg árusítását. Az értékesítés valójában csak néhány hetes időszaka tehát meglehetősen rövidnek bizonyult.

³⁸⁸ A vincellérek iránti igény a 19. század második felére olyan nagy lett, hogy 1870-ben a Földművelésügyi Minisztérium állította fel *Diószegen* a „*vincellér képezdét*” (vö. VARGA 1975: 434.). Észak-Biharban, de főként az Érmelléken ugyanis a nagyobb, 10-20 holdas szőlővel rendelkező ún. *távol lakó gazdák* területükre hozzáértő és helyben lakó szakembert, vincellért igyekeztek fogadni a szőlészet irányítására. A diószegi vincellériskola óriási hatást fejtett ki, hiszen a környéken alig volt olyan falu, ahonnan legalább néhányan ne ta-

lőterület telepítéséhez fogtak. Az *Új szőlőnek* nevezett, a településtől 4 kilométerre észak-északnyugatra lévő határrészen a majorsági telepítvény összterülete elérte az 50 katasztrális holdat. Hosszúpályi határában ezáltal meglehetősen kiterjedt a szőlőterület, talán meg is haladta a 400 katasztrális holdat. A nagyüzemi termelés szükségessé tette a bortárolási kapacitás bővítését is; az Új szőlőben (a szőlőterület közepén) megépült tehát a hosszúpályiak által a „Tiszántúl legnagyobbjának” mondott, valóban tekintélyes alapterületű, 3000 hektoliter befogadására alkalmas *borospince* (24. ábra). A Zichy-féle szőlőbirtok megműveléséhez szükséges állandó és ideiglenes munkaerő megszervezéséhez és letelepítéséhez a birtokosok kvázi „majorságépítésbe” kezdtek, létrehozva az *Olga-telepet* (ma Olga kert), majd a *László-telepet*.³⁸⁹

24. ábra: A Zichy-féle uradalmi pincéje és prэшháza

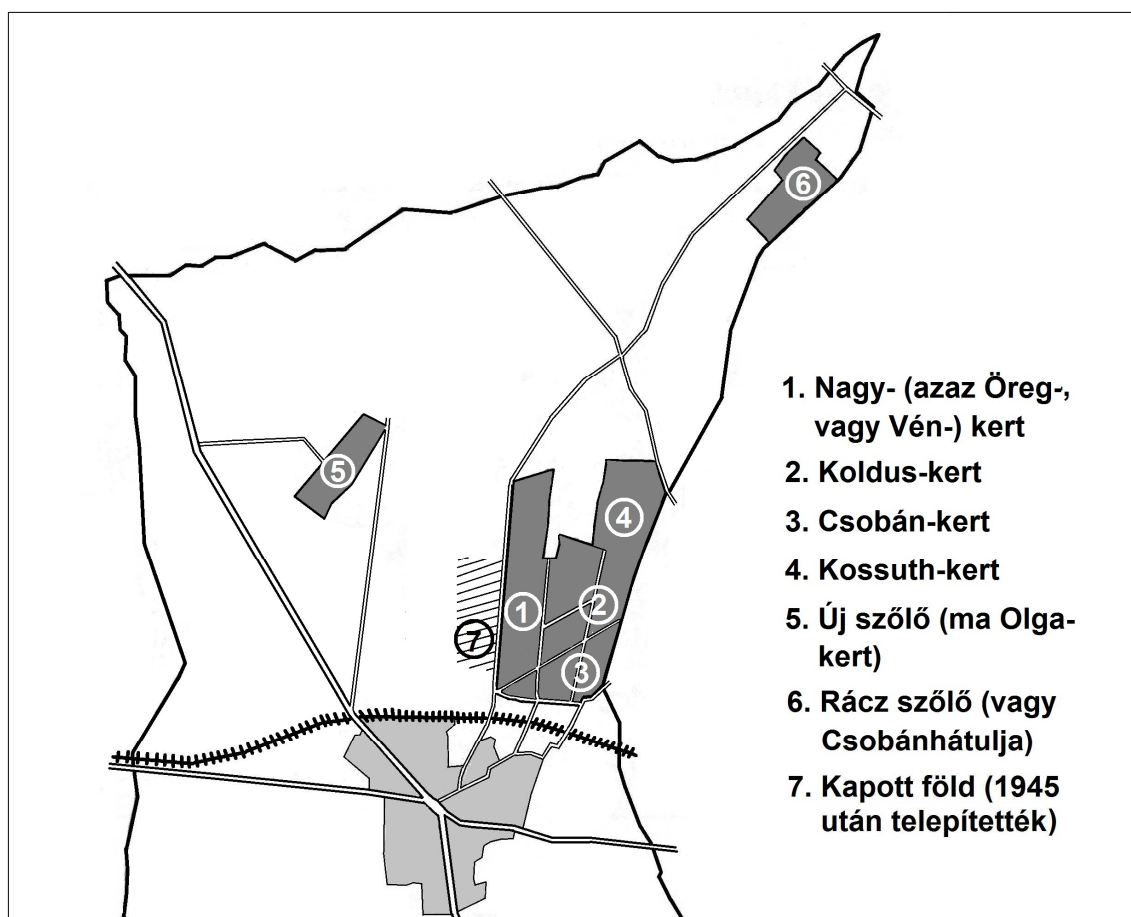
A 19. század végén az eladásra került Zichy-féle birtok legnagyobb részét Brüll Alfréd vette meg. A közel 6800 holdas területből ekkor már csak 28 holdon műveltek szőlőt. A szőlőművelés munkafolyamatában a szőlő nyitását, fedését, kapálását, karózását *szakmányban* végezték. A szakmány bérezése természetben történt (leginkább gabonával). A metszéssel

nultak volna itt, s az itt megismert technikai újítások az egész térség paraszti szőlőskertjeiben meghonosultak. A filoxéra elleni védekezés elterjesztése céljával az 1890-es években például megyei rendeletre minden faluból Diószegre hívták azokat a tanítókat, akik falujukban a mezőgazdasági ismereteket tanították, hogy a szőlőtelepítés új technikájával megismertessék őket. A „*tangazdaságot*” – egész szőlőterületét felajánlva – Zichy Ferenc gróf (aki azonban nem azonos a hosszúpályi majorságok nagy építkezéseit szervező Zichy Ferencel, hanem annak a fia) bocsátotta az iskola rendelkezésére.

³⁸⁹ BÓDI 1998: 306.

hozzáértő napszámosok foglalkoztak, de a szüretelést is napszámba adták ki. A szőlő nyári permetezésére *hónaposokat* (kizárólag férfiakat) szegődttettek. A 20. század elején már a szőlő nyitását, fedését, kapálását is napszámosok végezték. Egy katasztrális hold szőlő nyitásáért és fedéséért 8-8 koronát, egyszeri kapálásáért 8-10 koronát kaptak a munkások. A szőlőoltásért – minden sikerült darab után – 4 fillért fizettek.³⁹⁰ Ez utóbbira a terjedő filoxéra (szőlőgyökértetű) elleni védekezésképpen volt szükség: az amerikai eredetű vadvesszőbe (mint a föld alá kerülő, a gyökértetűnek ellenálló alanyba) oltották a hazai és európai nemes termőhajtásokat.

A századforduló táján (1890 és 1917 között³⁹¹) újabb szőlőterület telepítésére került sor a *Csobán hátulján*, a település legészakkeletibb határrészén. A birtokosa után *Ráczszőlőnek* is nevezett terület ültetvénye az 1920-as évek elejére meghaladta a 35 katasztrális hold kiterjedést. Így a '20-as évek végén még mindig jelentős mennyiségben, összesen 373 kat. holdon természetettek szőlőt a településen³⁹² (lásd 25. ábra).

25. ábra: Hosszúpályi szőlőterületei 1920 körül

³⁹⁰ BÓDI 1998: 114.

³⁹¹ Bár a telepítés pontos dátuma – archivális forrásból – nem ismert, hozzávetőlegesen megállapítható két kéziratot a térkép segítségével. A harmadik katonai felvételen ugyanis még nem, egy 1917-es erdősítési tervhez készült térképen viszont már szerepel a határ északkeleti csücskébe telepített szőlőterület.

³⁹² BÓDI 1998: 156.

Az 1930-as évektől (a századforduló időszakában többször gazdát cserélő) Zichy-féle nagybirtok a *Lichtschein család* kezén értékelődött fel ismét.³⁹³ Az intenzív termelési módokat hasznosító mezőgazdasági nagyüzemben a szőlőtermesztési ágazat újból megerősödött. Lichtschein Sámuel birtokán az 1930-as években egyre jelentősebb lett a jó minőségű borszőlő termesztése.³⁹⁴ A szőlő összterülete a korábbi 50, majd 28 katasztrális holdról 89-re növekedett. Ebből 7 kat. hold a „*régi szőlőskertekben*”, 47 kat. hold az Olga-telepen, 36 kat. hold pedig az újabb telepítésű László-telepen terült el.

A szőlőtábláknak (és egyben a birtok kiterjedt gyümölcsösének) a permetezését 1940 körül például 37 hónapos munkás, egyéb munkáit pedig 99 szakmányos végezte,³⁹⁵ de a munkaerő állandó biztosítása sokszor nehézséget jelentett a gazdaság irányítóinak. Így például a második világháború alatt is, amikor az Szociáldemokrata Párt hosszúpályi szervezete és a Földmunkás szakszervezet közös szervezésében *sztrájkra* került sor. A szőlőmunkások 1943 tavaszán ugyanis kevésnek találták a Bihar megyei alispán által meghatározott béreket, így nem is jelentkeztek napszámra a szokott időben, sőt a dobszó útján közzétett figyelmeztetésre is – a korábbi éveknek a birtok munkaigényét kiszolgáló tömeges (120 fős) jelentkezési gyakorlatával ellentétben – csak 14 munkás jelent meg. A harmadszori felhívásra – az alacsony béreket kiegészítendő egy-egy munkásingre tett ígéretnek köszönhetően – már 49 szőlőmunkás állt munkába, bár így is hetvennel kevesebb, mint az előző években. A munkások a sztrájkot felülvizsgáló csendőri eljárás során panaszolták el, hogy a szabott munkabér nincsen arányban az élelmezési és ruházati cikkek magas árával.³⁹⁶

5.2.6. A SZŐLŐTERÜLET BŐVÜLÉSE ÉS VISSZASZORULÁSA A 20. SZÁZADBAN

Ökológiai szempontból Hosszúpályi szőlőterületei nagyobb részt a *nyírségi homoktalajra telepített szőlők* területéhez tartoztak. Már a 18. században, magának a szőlőskert kialakításának is az egyik oka az volt, hogy a kert területe mezőgazdaságilag – elsősorban a szántóművelés által – nem, vagy kevésbé volt hasznosítható. A homoki szőlőtermesztésnek azonban a 19. század utolsó harmadában különös jelentősége lett, ugyanis az 1875-től terjedő *filoxéra* (szőlőgyökértetű) ellen éppen a rossz minőségű, de 75%-nál magasabb kvarctartalmú homoktalajok biztosítottak *immunitást* (míg a kötött talajon honos szőlők szinte teljesen elpusztultak

³⁹³ Vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 20-21.

³⁹⁴ A telepek termesztett borszőlőfajtái a *piros- és fehér szlanka, a rizling, oportó, erdei, kövidinka és ezerjő* voltak, kevesebb mennyiségben csemegeszőlőként *saszlát* is termesztettek.

³⁹⁵ Lénárt (Lichtschein) László: A Lichtschein Samu és gyermekei Hosszúpályi birtokának leírása. Kézirat. (Közli: BÓDI 1998: 158.)

³⁹⁶ A sztrájk szervezőit a későbbiekben eltiltották a szőlőmunkától (vö. BÓDI 1998: 196.).

Magyarországon a század utolsó negyedében).³⁹⁷ A filoxéravész (1875–1890) következményeként tehát egyre inkább kiterjedtek az alföldi borvidék homoki termőterületei.³⁹⁸ Ez a gazdasági változás nagy valószínűséggel hatással volt Hosszúpályi szőlőkultúrájára is, noha nem a – leginkább házi fogyasztáshoz termelő – paraszti szőlőgazdaságoknak, hanem a Lichtschein-féle szőlészetnek a fejlődésére: a hirtelen növekvő borkereslet miatt ugyanis bővíteni kezdték a szőlőtelepeket. Ez a fejlődés azonban megtorpant az első világháborút háborút lezáró trianoni béke határmegvonása után, melynek következtében a környék nagyüzemi szőlészetei jelentős piacoktól estek el. Ugyan a termelés a Lichtschein-birtokon is folytatódott, de az értékesítés rendszerét újra kellett szervezni.

Az önellátó egyéni szőlősgazdákat a 19. század végének gazdasági és a 20. század elejének jelentős országterületi-politikai változásai nem érintették. A szőlőskerti szőlőtermesztés fejlődése, kiterjedése ebben az időszakban is folyamatos maradt. A településen ekkorra már nemigen volt a paraszttársadalomnak olyan szegény tagja – tartotta a közvélekedés –, akinek *legalább néhány sor szőlője ne lett volna*. A két világháború között készített birtokszéírások, felmérések is erről tanúskodnak: 1939-ben egy hegyközségi törvény végrehajtásával összefüggésben végzett felmérés szerint 342,6 kat. hold beültetett szőlőterület 570 birtokos kezén oszlott meg.³⁹⁹ Ekkor már – a nagybirtokos család mellett – több parasztszármazású szőlősgazda is nagy kiterjedésű szőlőterületet birtokolt:

A legnagyobb szőlőbirtokosok 1939-ben⁴⁰⁰	A birtokos beültetett szőlőterülete
1. Lichtschein család:	91,3 kat. hold
2. Engel család:	19,5 kat. hold
3. Zara József:	3,9 kat. hold
4. vitéz Toókos Gyula:	3,2 kat. hold

Ezeket a szőlőterületeket (a legnagyobb szőlőbirtokokat, összesen 118 kat. holdat) nem számítva a szőlőskerti szőlőbirtoklásra vonatkozóan megállapítható, hogy átlagosan egy birtokos szőlősgazda jelentős méretű, hozzávetőleg 635 négyszögöl (0,4 kat. hold) területű szőlőbirtokkal rendelkezett. Feltételezve, hogy a Hosszúpályiban birtokos szőlősgazdák

³⁹⁷ Egy 1935-ben készített statisztikai felmérés szerint Hosszúpályi 367 kat. holdas szőlőterületének több mint háromnegyede (278 kat. hold) immúnis homoktalajra esett (vö. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények 99. Budapest, 1936.). A szőlőskert területe teljes egészében homoktalajú volt, a szőlőtelepek azonban részben kötött talajon terültek el. Ez egyben megmagyarázza azt is, hogy a pályai szőlőskertben miért csak kismértékben terjedtek el a *direktermő szőlőfajták* (a piros és fehér delevár, az otelló, a noha, a piros és fekete izabella, a ferri és az elvira).

³⁹⁸ ÉGETŐ 2007: 48.

³⁹⁹ HBML. IX. 301. 2.

⁴⁰⁰ Az adatokat Bódi István közli (BÓDI 1998: 163.).

mindegyike hosszúpályi lakos volt,⁴⁰¹ megállapítható továbbá az is, hogy 1939-ben minden kilencedik hosszúpályi lakos birtokolt szőlőterületet. A szőlőterületek átlagosan nagy mérete⁴⁰² a kisüzemi művelésen belül is a családi művelést teszi valószínűvé,⁴⁰³ ami egyben magyarázatát adja annak is, hogy a falu közvéleménye miatt tartotta a valós tulajdonviszonyoktól kiterjedtebbnek a szőlőbirtoklást: ugyanis ha nem is minden lakosnak, de minden második családfőnek biztosan volt szőlője a hosszúpályi szőlőskertben. A birtoklásnál tehát elterjedtebb volt „a művelésben való részvétel” szerinti kötődés a szőlőhöz.⁴⁰⁴ Ez a kötődés pedig mindenképpen mélyült az 1940-es években is, hiszen bár a szőlőbirtokok átlagos mérete csökkent (635 négyszögölről hozzávetőleg 575-re), de a birtokosok száma – a szőlők soronkénti, öröklés útján való aprózódása következtében⁴⁰⁵ – jelentősen megnőtt: 1948-ban már 655 birtokos osztozott a 354,8 kat. holdas települési szőlőterületen.⁴⁰⁶

A háború után, 1945 tavaszán a Hosszúpályi Földigénylő Bizottság 97,9 kat. hold területű szőlőbirtokot és gyümölcsöst jelölt ki *elkobzásra* (és részben *megváltásra*), azelőtte valamely nagybirtok részét képező földvagyonból (elsősorban a Lichtschein-féle szőlőtelepek területéből).⁴⁰⁷ A földosztás során a szőlőbirtokos parasztság köre ismét szélesedett: a szőlőtáblákat felparcellázták és kisüzemi művelés alá vonták. Ugyanekkor – a számos igénylés miatt – új határrészekkel is bővült a pályi szőlőtermő terület. Ekkor telepítették be szőlővel például a régi szőlőskertek nyugati szomszédságában lévő *Kapott föld* nevű határrészt (lásd 25. ábra). Az 1949-től alakult termelészövetkezetek is telepítő munkát folytattak birtokukon (a *tsz-szőlőkben*) nemsokára a gépi művelés is lehetségessé vált.

⁴⁰¹ A kérdést, hogy a szőlőbirtokosok milyen arányban voltak hosszúpályiak és milyenben *extraneusok* (idegenek), további kutatásunk célja lesz megválaszolni. Annyi feltételezhető, hogy Hosszúpályiban a szőlőskerttel nem rendelkező, monostorpályiak jelentősebb számban birtokoltak szőlőt, mint a távolabbi települések lakosai (vö. BODNÁR 1988: 197.).

⁴⁰² A szőlőbirtokok méretének viszonylagosságát jelzi, hogy bár a művelés munkaigénye szempontjából egy 635 négyszögölös birtok nagynak, de a megtermelt szőlő és az előállított bor mennyisége tekintetében kis kiterjedésűnek számított. Az ekkora méretű szőlőbirtokon folytatott bor-előállítás kereskedelmi célra kevésbé, inkább a házi fogyasztás kielégítésére volt elegendő.

⁴⁰³ Itt fontos megjegyezni, hogy általánosan elterjedt volt a *családok – gazdaságirányításról lemondó – idős tagjainak a kihúzóddása* a szőlőskertbe. Azaz a szőlőművelés halasztható-elhúzható mindennapi munkáit, főként amelyek nem nagy erőfeszítésbe kerültek (metszést, kacsolást, kötözést, etc.), gyakorta csak a *kintlakó öregek* végezték, míg a nehéz, vagy nagyobb szervezettséget igénylő munkákba (trágyázás, karózás, szüretelés, etc.) rendre besegítettek a család más tagjai is. „Magyar nagyapám a Csobán-kertben 86 éves koráig, 1975-ig művelte szőlőjét. 1954-ben, mikor betöltötte a 65. életévét, földjeit négy gyermeke között szétosztotta. A 14 katasztrális holdból csak kettőt hagyott meg. Ezek között volt a Csobán-kerti szőlő. A szőlőjét mindvégig jó karban tartotta.” Bodnár László közlése

⁴⁰⁴ Amíg nagy valószínűséggel csak minden kilencedik hosszúpályi lakos birtokolt szőlőterületet, addig minden második művelte rendszeresen a maga, vagy időközönként a családja valamely tagjának a tulajdonában lévő szőlőt.

⁴⁰⁵ Az eredetileg 20-24 soros szőlőbirtokra épített szőlőspajtát (és annak felszereléseit, a szőlőművelés nagyobb eszközeit, a darálókat, préseket) gyakran nem csak az egyik örökös birtokolta el, hanem az összes örökös, megosztva használhatta azokat, így az örökhagyás után minden leszármazó család külön kulcsot készíttetett a pajtaépülethez.

⁴⁰⁶ HBML. IX. 301. 1-2.

⁴⁰⁷ HBML. IV. B. 101.b. – Földosztás előkészítésének iratai.

A második világháború utáni politikai fordulat (a kommunista hatalomátvétel) egyértelműen negatívan befolyásolta Magyarország agrártermelését. A nehézipari fejlesztéseket erősen preferáló Rákosi-korszakban, a szőlőművelés országos kiterjedésű csökkenése miatt – az ország történetében valószínűleg először – szükségből a *bor importjára* kényszerültünk. Az 1950-es évek *beszolgáltatói rendszerének* a szőlőtermesztésre is kiható ártalmas jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy az akkori egyik tanácstagot, Borók Józsefet éppen a *bordézsma* eltörlése tárgyában tett felszólalása miatt váltották le – fegyelmi eljárás keretében – tanácselnökhelyettesi tisztéből.⁴⁰⁸ Tulajdonképpen az '50-es évek káros gazdaságpolitikája, megszorító gazdasági környezete⁴⁰⁹ törte meg a hosszúpályi szőlőtermesztés lendületét.⁴¹⁰

A beszolgáltató rendszer bukása után a szőlőkultúra rövid időre revitalizálódott. Az egykori szőlőtelepekkel együtt a tsz-művelésen kívül eső, zárt szőlőskerti szőlőterületek 1960-ra érték el a 474 kat. holdas legnagyobb kiterjedésüket.⁴¹¹ Az 1960-as évek elején azonban a paraszti gazdaságok szőlőskerti üzemegységét is utolérte a kollektivizálás „mindenáron szövetkezetesítő” agrárpolitikája: az egyéni szőlőterület birtoklására ezt követően csak a *háztáji gazdaság* keretei között volt lehetősége a termelősövetkezeti tagoknak. Mivel azonban a művelés alá vonható háztáji terület korlátozott (néhány száz négyszögölös) kiterjedésű volt, ezért a legtöbben preferencia sorrendet állítottak fel a „háztáji” hasznosítási lehetőségei között. Sokan inkább a szántóterületre kérték kiosztani a háztájit, hogy legalább megmaradt állatállományuk takarmányozását biztosíthassák, nem pedig a szőlőterületre, mert a szőlőtermesztés-borelőállítás kevésbé volt a létfenntartás szempontjából szükségszerű, vagy az áru-termelés szempontjából jövedelmező, mint a gabona-, esetleg zöldségtermesztés. A szőlőskert hanyatlásának gyors ütemét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a '60-as évek első felében máris 50 kat. hold kerti szőlőföldet hagytak el az egykori szőlősgazdák.⁴¹²

A szőlőkből tehát kivonultak a birtokosok; a régi szőlőskertet a (több száz éve használó, közel száz éve pedig már birtokló) *gazdák* csakúgy elhagyták szőlőiket, mint az egykori nagybirtokon „megörökölt” területeket az új (leginkább *cselédszármazású*) „kisgazdák”. Utóbbiak például a termelősövetkezetnek ajánlották fel elhagyott parcelláikat, azonban a tsz sem tudott gondoskodni azok műveltetéséről. Ennek okán csakhamar teljesen elvadult az ko-

⁴⁰⁸ BÓDI 1998: 228.

⁴⁰⁹ A beszolgáltatások miatt a Rákosi-korszakban a hosszúpályiak kiegészítő jövedelemforrásokat kerestek. Így kezdték el például gyűjtögetni a gyógyászatiilag hasznosítható *ökörfarkkóró sárga virágát*, amit előbb megszártottak, majd egy Németiné nevű hosszúpályi felvásárlónak adtak el, aki azt a közeli városok patikáiban értékesítette.

⁴¹⁰ Hasonló megállapításra jutott Konyár szőlőkultúrája kapcsán Kurucz Albert (vö. KURUCZ 1964: 7.)

⁴¹¹ BÓDI 1998: 239.

⁴¹² A szőlőskertben 1966-ban már csak 424 katasztrális holdon műveltek szőlőt (vö. Szőlőtermelés. Statisztikai Időszaki Közlemények 111. Budapest, 1967.)

rábban virágzó kertkultúra.⁴¹³ Az 1970-es években a helyi tanács végül úgy döntött, hogy a hasznavehetetlennek ítélt területet felparcellázza és *üdültelkekként* értékesíti. Az *Olgakert* néven „újraalapított”, jelenleg is hétvégi házas *külterületi lakotthelynek* a szőlőtermesztéssel összefonódó történetét mára csak a legöregebbek emlékezete őrzi.

A század utolsó harmadában kezdődő lassú leépülés folyamatát, a *régi szőlőskertek* hanyatlását a rendszerváltozás időszakára zárta le. A szőlők megmunkálásában a *mezőgazdasági tevékenységektől elszokó*, egyre inkább a közeli város, Debrecen kínálta megélhetési formákat kereső, nagy arányban migráló nagyközségi lakosság (összefüggésben a táplálkozáskultúra változásaival is) mára tulajdonképpen teljesen elveszítette érdekeltségét a szőlőskertek fenntartásában. A kert felszámolódásával pedig lassan maga a szőlőtermesztés és (legalábbis a házi-) borfogyasztás is kivész a közösség hétköznapi életmódkultúrájából.

5.3. ÉSZAK-BIHAR SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRÁJA A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Az előző fejezet 20. századra vonatkozó megállapításai szükségessé teszik, hogy a szőlőskerti határhasznosítás visszaszorulásának kérdését alaposabban megvizsgáljuk. Főként a század második felében bekövetkezett változások voltak jelentős hatással a szőlőskertek alakulására. Ezeket a változásokat egy egész Észak-Biharra kiterjedő kutatás során vizsgáltam.⁴¹⁴ Kutatóutamon felkerestem a térség településeinek szőlőskertjeit, melyeket a jelen időmetszetében több száz fényképpel is dokumentáltam, azzal a céllal, hogy e néprajzi felvételek a jövőben további összehasonlítások alapját képezhessék.⁴¹⁵ Már a megfigyelés etnográfiai módszere is fontos következtetésekhez segítette kutatásomat, de a kertek talán utolsó szőlősgazdátársaságait, néhány esetben pedig a több szempontból valóban utolsó, magányos gazdáit is sikerült megtalálnom, és interjút készítenem velük. Beszélgetéseinket rendre azzal a kérdéssel kezdtem, hogy hová is tűnt a számunkra, kutatók számára még nem is olyan régen Kurucz Albert, majd Varga Gyula által ismertetett⁴¹⁶, virágzó szőlőskertkultúra? Kérdésem válaszai az „*aranykor*” forráspontjából kiindulva a „*hanyatlás*” hosszú (de legalábbis beszélgetőtársa-

⁴¹³ A szőlőskert elvadásása, mint az a 1970-es évekre jellemző jelenség, érzékletesen sejlik fel a szomszédos Hajdúbagos szőlőkultúráját ismertető Bencsik János tanulmányában is (BENCSIK 1975: 123-129.)

⁴¹⁴ A kutatást 2010 nyarán, több intenzív terepmunka alkalmával folytattam Észak-Bihar következő településein: *Konyár, Derecske, Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Létavértes (Nagyléta és Vértes), Újléta, Kokad, Álmosd, Bagamér.*

⁴¹⁵ A későbbi összehasonlító – úgy a szőlőkultúra, mint egyéb néprajzi jelenségek tárgyában lefolytatott – kutatásokat az *Észak-Bihar Archívum* létrehozásával céloim megkönnyíteni. Ez a gyűjtemény tárhelyként szolgálna minden olyan adatsor számára, amely a térség néprajzára vonatkozik. Első tételként a jelen kutatás során, kutatócsoportunk által gyűjtött adatcsoportot (több száz fényképet, több tíz órás hangfelvételeket) vételeztem be.

⁴¹⁶ KURUCZ 1964., VARGA 1975.

im számára élethossznyi), napjainkban is tartó korszakának leírásával olyan folyammá duzzadtak, amely – érzékenyen hol a változások társadalmi, hol gazdasági tényezői felé kanyarogva el – végül a kutatási téma igen széles társadalmi-történeti kontextusára terjedt ki.

Az „aranykor” diskurzusa egyértelműen a század közepén végbement változások előtti, az emlékezet által még visszaidézhető időszakot, elsősorban az 1930-40-es éveket mutatta be. Számtalan változatban rögzítettem olyan narratívákat, amelyek érzékletes képi világgal illusztrálták az egykor szemet gyönyörködtető szőlőskerteket: az ültetvények vitalitását, a művelés biztosította rendezettségét, a jó karban tartott kertbeli építmények feszes sorait, a kertben dolgozó gazdák baráti társaságait, az egyéni és társas munka- és szórakozási alkalmak élénk hangulatát. Beszélgetőtársaim a legtöbbször üde *virágoskerthez* hasonlították a szőlőskerteket, nem egyszer túlzóan elragadtatva magukat: *„Ez a szőlőskert olyan volt, mint egy gyönyörű virágoskert, öröm volt benne lenni. Gyönyörűséges volt, mint egy kalocsai abroszterítő, öröm volt még ránézni is!”*⁴¹⁷ A szőlőskertek múltbéli épségét leggyakrabban a falusi társadalom mára megváltozott, *egykori normarendszerével* hozták összefüggésbe. Ennek a normarendszernek a kirajzolásához pedig elbeszéléseikben éppen devalválódó jelenük képezett kontrasztot. Az „aranykor” szőlősgazda-társadalmát (és egészében a lokális közösséget is) határozott jellemvonásokkal ruházták fel: saját szőlőjüket rendben tartó és eredményesen művelő, de mások tulajdonát is megbecsülő, a közösség érdekeit pedig erélyesen védelmező „szőlősgazda-elődöket” tiszteltek bennük.

Nem is csoda, hogy a 20. század második felének nagy változásai között a megváltozott normarend, mint társadalmi jelenségkör az elbeszélésekben mindig összekapcsolódott a *generációváltás* problémájával. Nem volt interjú, amiben ne hangzott volna el valamely parafrázisában, hogy: *„A szőlőskert azért ment tönkre, mert az elődeink kiöregedtek, kihaltak belőle.”*⁴¹⁸ Ez a megállapítás tekinthető a „hanyatlás-diskurzus” egyik legállandóbb társadalmi összetevőjének. A hanyatlás másik állandó társadalmi okaként a *tulajdontisztelet* normájának leértékelődését, az egyre romló közbiztonságot jelölték meg beszélgetőtársaim: *„Most már mindent visznek. Körülkerítettük a parcellát, hogy ne lopjanak, de felszedték a drótkerítést, azt is elvitték. Erről a kis kulipintyóról [szőlőspajtáról] az ajtót is elvitték tokostól. Szerszámot már nem tarthatunk benne, legfeljebb arra jó, hogy alá álljunk, ha esik az eső. De hamarosan úgyis elviszik a tetőt is.”*⁴¹⁹

A hanyatlás gazdasági okaira vonatkozóan is értékes adatokat közöltek az egykori-jelenlegi szőlősgazdák. Az 1945 és 1970 közötti negyed évszázadban jelölték meg azt a tá-

⁴¹⁷ N.G. Létavértes

⁴¹⁸ B.B. Álmosd

⁴¹⁹ O.A. Hosszúpályi

gabb időszakot, amelyben konkrét gazdaságpolitikai döntések végrehajtásával, „külső erők” elkezdtek felszámolni a szőlőskertek virágzó kultúráját. Alapvetően három fontos momentumot emeltek ki a „hanyatlás” hosszú folyamatának gazdasági okai közül. Időrendben első helyre az ötvenes évek *beszolgáltatói-rendszerét* és *boradó-politikáját* tették (1949-1953). Az időrendben második, de a „hanyatlás okai” között, az elbeszélésekben mindig a leghangsúlyosabban szereplő „szőlőelhagyási periódus” a *földmagántulajdon felszámolásával* (1961) kezdődött, majd a *háztáji gazdálkodás árutermelő kiterjedésével* (1968) kapott óriási lendületet és a rendszerváltozásig tartott. Beszélgetőtársaim a szőlőskertek elvadulását rendre a gazdasági környezetnek a fenti két időszakban bekövetkezett nagy változásaitól eredeztették, betetőzését pedig egyértelműen a rendszerváltás utáni évtizedekhez kötötték, amikor is a *zártkert-minősítésnek* (mint jogi értelmű határhasznosítási formának) a *megszűntetése* és ennek hatásjelenségei mentek/mennek végbe (1994-től napjainkig).

Ebben a fejezetben a hanyatlás diskurzusa által felsorolt tényezőket, a *szőlőskertek pusztulásának okait* igyekszem feltárni. Mélyinterjúim adatait összevetem a korszak társadalmi-gazdasági folyamatainak általános értelmezésével, áttekintve egy – csak nagyobb részt kivesző, de a térség szigetszerű kertterületein, kisebb részt továbbra is dinamikusan változó-fejlődő – gazdasági kultúra, a kertségi szőlőtermesztés legutóbbi, bő fél évszázadát (1945-2010).

5.3.1. GAZDASÁGTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Ökológiai szempontból Észak-Bihar szőlőterülete a *nyírségi futóhomok-vidékhez* tartozott.⁴²⁰ Valódi régiségét a történelemtudomány még nem tárta fel.⁴²¹ A 18-19. században már minden település határában voltak *szőlőskertek*. Ezek kisebb-nagyobb, általában mezőgazdaságilag – elsősorban a szántóművelés által – nem, vagy kevéssé hasznosítható, *homoki területekre*, leginkább a települési határok északi (dél-nyírségi) részére települtek.

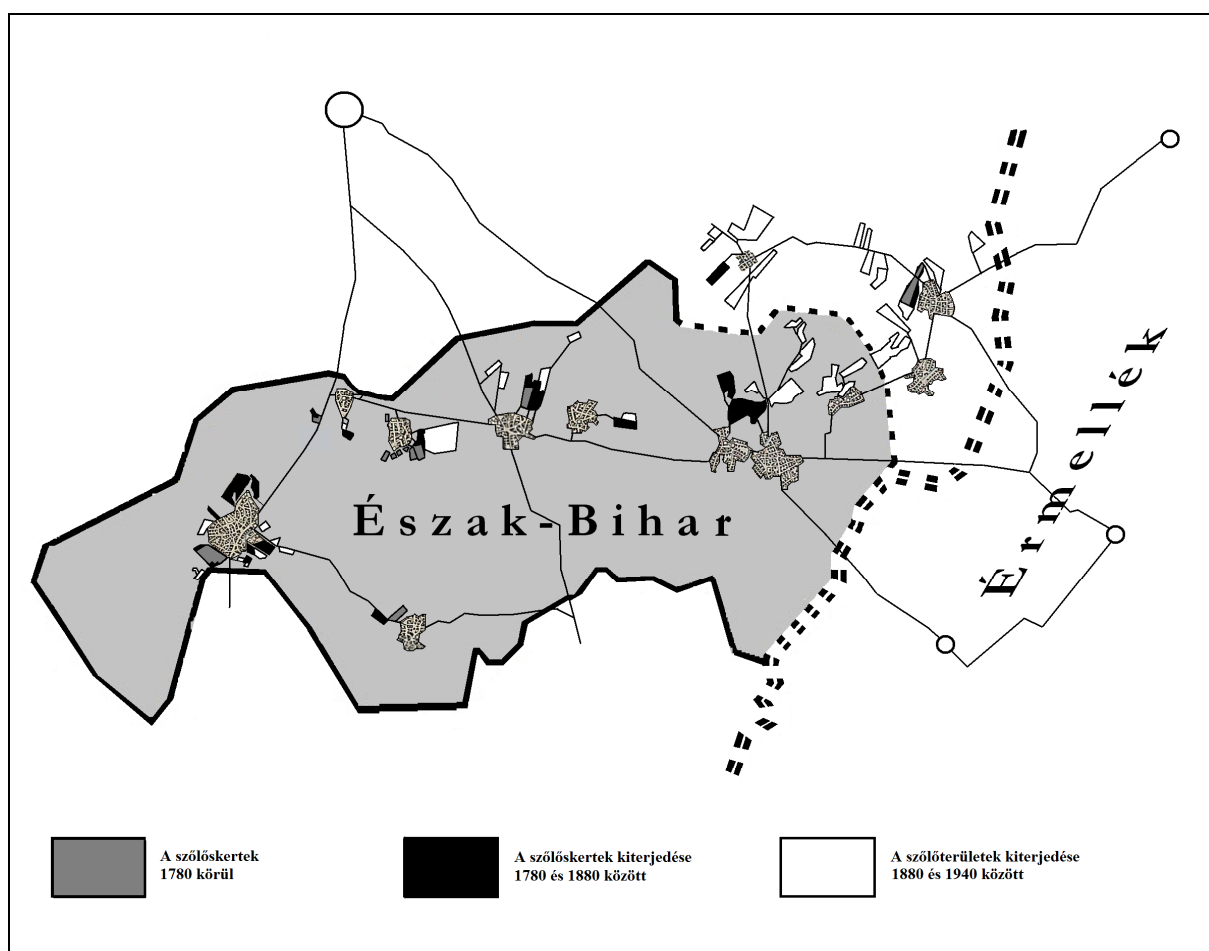
A homoki szőlőtermesztésnek a 19. század utolsó harmadában lett különös jelentősége, amikor a *filoxéra* (szőlőgyökértetű) futótűzként terjedt el a történelmi borvidékeken, szinte teljesen elpusztítva a kötött talajra telepített szőlőket. A filoxéravész (1875–1890) következményeként értékelték fel a homoki szőlők, melyeknek talaja ugyan rosszminőségű volt, de

⁴²⁰ Vö. jelen jelen értekezés 5.1. fejezetével.

⁴²¹ Hőgye István például Fekete Lajos egy adatára (In: Debrecen város török oklevelei. Levéltári Közlemények IV. 1926. – 92.sz. oklevél) hivatkozva állítja, hogy Hajdúbagos vidékén már a török (a váradi pasa) is szedett szőlőrész-vámot és szőlőpénzt (Vö. HÖGYE 1975: 27-28.).

a kártevővel szemben immunitást biztosított (75%-nál magasabb kvarctartalom esetén).⁴²² A növekvő borkereslet okán is, de elsősorban a filoxéravész miatt, a századfordulón egyfajta *táji konjunktúra* zajlott le: egyre inkább kiterjedtek az alföldi szőlők homoki termőterületei. Az *első rekonstrukció*, ami a filoxéra pusztítását hivatott kompenzálni, Észak-Biharban nem volt jelentős. A régi hazai szőlőfajták tovább meg is maradtak az észak-bihari szőlőskertekben, mint például a szomszédos Érmelléken. *Fajtaváltásra* Észak-Biharban csak az 1930-as évektől került sor, mivel a térséget több természeti csapás, elsősorban fagykárok érték ebben az időben.

A két világháború között folytatódott a szőlőskertek századelőre jellemző nagyütemű növekedése: a mezőgazdasági termőterületen belül ekkor országosan megduplázódott a szőlőterület aránya (26. ábra).

26. ábra: Észak-Bihar szőlőterületei 1780 és 1940 között

⁴²² ÉGETŐ 2006: 48.

A szőlőtermelés túlnyomórészt *kisüzemekben* folyt. 1935-ben a mintegy 200.000 hektárnyi országos szőlőterületnek több mint 80%-át 3 hektárnál kisebb szőlőbirtokon, csaknem félmillió gazdaságban művelték.⁴²³ Észak-Biharban is kisparcellákon folyt a művelés, ritka volt az egy katasztrális holdnál nagyobb szőlőbirtok. Az átlagos birtokméret 300-650 négyszögöl közé tehető,⁴²⁴ de ezt is gyakran több „tagban”, egymástól távol eső kertrészekben művelték.

A szőlő és bor iránti kereslet mértékét jól jelzi, hogy a szőlőskertek területén kívül is nagyarányú szőlőtelepítésbe kezdtek az észak-bihari gazdák. „Elszórt telepeket” hoztak létre a települési határok homokdombos, homokosabb részein.⁴²⁵ Ezek a „külső szőlők”⁴²⁶ koránt sem jelentik valamiféle kertkultúras tanyavilág kibomlását. Az észak-bihari szőlőkultúra fejlődése ebben a vonatkozásban nem érte el a Duna–Tisza közti szőlőkultúra szintjét. Nem monokultúrális „szőlős tanyák” jöttek létre, csak a külterületi szőlőtermesztésnek – a 19-20. századi tagosítások utáni, kezdeti tanyásodásból következő – *melléküzemági megjelenése* történt meg. Olyanformán, hogy a *tanyák közelébe eső* hasznosíthatatlan birtokrészeket (500-1000 négyszögölös területen) szőlővel telepítették be. Ritkábban akár két katasztrális holdon is szőlőt telepítettek,⁴²⁷ ami azért a kertkultúras tanyai fejlődésnek, ha nem is a tendenciájára, de legalábbis a lehetőségére rámutat.

A második világháború előtt az észak-bihari nagybirtokok is (főként a térség korábban sem szabadalmas, keleti településein) *szőlőtelepeket* létesítettek, meglehetősen nagy, 50-100 holdas területeken.⁴²⁸ Az 1940-es évekre ezeknek a telepeknek a története már több mint fél-évszázadra terjedt ki. Az első szőlőtelepeket még az érmelléki bortermelést is felfejlesztő – Diószegen például vincellérképző iskolát alapító – *Zichyek* hozták létre a térségben. A szőlőtermesztés a filoxéra okozta táji konjunktúra alatt a nagybirtok gazdasági struktúrájában is meglehetősen jövedelmező üzemágot képezett.

⁴²³ Az adatot közli DONÁTH 1977: 17.

⁴²⁴ Vö. BIHARI-HORVÁTH–BODNÁR 2010: 70.

⁴²⁵ Erre először Kurucz Albert figyelt fel (vö. KURUCZ 1964: 6.)

⁴²⁶ „A szőlőskertektől függetlenül is kialakultak a határban szőlőterületek. Ezeket a külső szőlőket inkább ott telepítették, ahol földje volt az embereknek, a szántó mellett. Olyan helyre telepítették a szőlőt, ahol a gazdának nagyobb területe volt egyben. Ilyenje volt a Fajzi doktornak a tépei út mellett, a Gyapáros domb közelében, azt még a háború előtt telepítették. De édesapámnak is, a Hencida felé vezető út mellett elég nagydarab szőlője volt. Szűk egy kilométerre esett a falutól, egy magasabb partos részen, a Csuszlik nevű vízesebb terület mellett volt. Ilyen kisebb szőlőterületek több helyen voltak a határban, az Esztárra vezető út mellett, meg a Pályi részen is sok szőlő volt.” M.I. Konyár

⁴²⁷ „Nekünk a szőlő a határban volt. A Pályi-határban, a Konyári-tagnál – Bagos felé 4 kilométerre a falutól – egy homokparton volt, ott ahol a földünk is, meg a tanyánk volt. Más gazdának is volt ezen a részen szőlője, de nem úgy mint a szőlőskertben, egy tagban, hanem mindegyik gazdának a saját földje (szántója) mellett. A miénk eredetileg két hold volt a nagyapám idejében, de mire az enyém lett, már csak 800 kvadrát volt.” T.S. Konyár

⁴²⁸ Erre Hosszúpályiból (vö. BIHARI-HORVÁTH–BODNÁR 2010: 65-68), Álmosdról és Újlétáról ismerünk példákat.

A szőlőskertkultúra virágkora mindenképpen a 20. század első felére esik, ekkor fejlődtek a legdinamikusabban az észak-bihari szőlőskertek, melyeknek tehát alapvetően három típusát különböztethetjük meg a korszakban: a *szőlőskertet*, a tanyai „*külső szőlőt*”, és a nagybirtokhoz tartozó *szőlőtelepet*.

5.3.2. A SZŐLŐTELEPEK FELSZÁMOLÓDÁSA (1945-1948)

A második világháború utáni államhatalom a *földreform* (a 1945. évi VI. tv. végrehajtása) során, a nagybirtokrendszer felszámolásakor, a nagyüzemi művelésű *szőlőtelepeket* a szántóterületektől ötször értékesebb területeknek minősítette. Ennek megfelelően a törvény által megszabott (gyakorlatilag 100 kat. holdban maximált) meghagyható szántóművelésű nagybirtok ötödrészában, azaz *20 holdig* engedte megtartani a szőlőművelésű nagybirtokrészt.⁴²⁹ A szőlőterületek mellett más művelésű területekkel (szántóval, réttel, legelővel, etc.) is rendelkező nagybirtokosok eldönthették, hogy meghagyott birtokukon milyen legyen a művelési ágak aránya. Észak-Biharban inkább az értékes szántóterületeket, mint a kevésbé jövedelmező szőlőtelepeket kívánták megtartani az egykori nagybirtokosok. Ezért a világháború előtt nagyüzemileg művelt észak-bihari szőlőtelepek szinte egészében *felosztásra kerültek* a földreform során.⁴³⁰

A szőlőtelepek 20 holdat meghaladó birtokrészét az állam akkor is *kisajátította*, ha a korábbi tulajdonosok a szőlőterület megtartása mellett döntöttek. A kisajátításra ítélt birtokokat, birtokrészeket legfeljebb 3 (ritkán 5),⁴³¹ de általában negyedholdas, vagy annál kisebb parcellák formájában szétosztották az igénylők között. A kiosztandó parcellákra azonban a legtöbb településen nem érkezett kimagaslóan sok igénylés. Nem is az igénylések magas száma miatt volt a megengedettnél jóval kisebb a kiosztott szőlők területe, hanem mert egyrészt már egy kisebb, negyedholdas szőlőben is meg lehetett termelni egy átlagos család

⁴²⁹ A törvény III. fejezete (18. §) kimondja: „Megváltás ellenében igénybeveendő minden szőlőbirtoknak és gyümölcsösöknek 20 kat. holdat meghaladó része azzal, hogy mind a megváltott, mind a megmaradó ingatlanrészek továbbra is szőlőműveléssel, illetve gyümölcsstermeléssel hasznosítandók. Indokolt esetben a Földművelésügyi Miniszter engedélyezheti a művelési ág megváltoztatását.”

⁴³⁰ „1945 után teljesen felosztották az Olga-telepet parcellákra, kaptak az igénylők 20-20 sort, 160-180 kvadrátot. Nagyon sokan kaptak akkor a szőlőkből. Kijártak Hosszúpályiból minden nap, nem volt ez messze a falutól, két és fél kilométerre esett. Pajtákat, mint a szőlőskertben, ide már nem építettek az új gazdák.” N.I. Hosszúpályi; „A háborúig voltak Álmosdon nagyobb szőlőterületek, mint például az Ilona-telep, vagy a Doksa-féle szőlő, vagy amiből Apám vett egy kataszterit, a Stájer Lili-féle. Stájer, akkor adta el a birtokát, amikor hazajött a deportálásból, mert zsidó származású ember volt, de az Ilonát például '46-ban osztotta szét kis parcellákra az akkori rezsim.” P.S. Álmosd

⁴³¹ 5 holdat abban az esetben kaphatott az igénylő, ha a világháborúban a németek ellen fordult, részt vett az ellenálló mozgalomban, etc. (vö. 1945. évi VI. tv. i.m. VI. fejezet, 36.§., 1. pont).

éves botfogyasztásához szükséges szőlőt, másrészt pedig mert az egységnyi szőlőterület *megváltási ára* ötszöröse volt az ugyanakkora szántóterület árának.⁴³²

A földigénylők között felosztott szőlőtelepekre is érvényes volt a törvény azon rendelkezése, amely a felparcellázott birtokon már 1944-ben gazdálkodó kishaszonbérletet (de gyakran a szegődött szőlőmunkásokat is) *előnyben* részesítette más igénylőkkel szemben.⁴³³ Az egykori szőlőtelepek kiosztott szőlőparcelláinak új tulajdonosai azonban – nagy arányban – egyáltalán *nem értettek a szőlőműveléshez*. Ugyanis sokan igényeltek, majd kaptak szőlőt azok közül is, akik korábban az uraságnál cselédkedtek-dolgoztak ugyan, de egészen más ágazatban (főként a gabonatermesztésben, állattenyésztésben).⁴³⁴ A „hanyatlás diskurzus” szerint a vállalkozó cselédek kezén, „ha egyáltalán fel is fogták, hamar tönkre ment a szőlő”.⁴³⁵ (Ez nemcsak az 1945-ben kiosztott telepi szőlőkről, de a tsz-szervezések idején „felfogott”, vagy kisbérletben – később pedig a háztájiban – továbbhasznosított kertéségi szőlőterületekről is elmondható.) Adatközlőim ezt Hosszúpályiban azzal indokolták, hogy a korábban egy külterületi gazdaságban (például a Messzelátó-majorban) dolgozó, nemegyszer sokadik generációs cselédcsalád nem tudta megművelni az „osztott szőlőt”, mert 1945 előtt sem a faluban élt, hanem az attól 10-12 km-re eső gazdasági telephelyen (cselédházsorokban), ahonnan nem lehetett a faluszéli szőlőskertbe naponta eljárni „babramunkára”. Miután pedig az urasági cselédeknek nem volt szőlőművelési tapasztalata, később sem ragaszkodtak a szőlőhöz úgy, mint a birtokos gazdatársadalom.

Ezeket a szőlőket tehát tulajdonosaik hamarabb elhagyták. A *szőlőtelepek eróziója* így még jóval a szőlőskertek megbomlása előtt, tulajdonképpen felosztásukkor megkezdődött. Gondos művelésüket hátráltatta, hogy az összterület nagyságához képest kevés volt a művelés több munkafázisához feltétlenül szükséges kút, illetve a telep területén nem volt olyan épület-állomány, amelyben a szőlőműveléshez szükséges eszközöket az egyes parcellák tulajdonosai tarthatták volna. Ezért a korábban nagyüzemileg művelt telepi szőlőket kisüzemileg megmű-

⁴³² Itt kell megjegyezni, hogy a megváltás kezdetben így sem rótt elviselhetetlenül nagy terhet a földigénylő parasztságra, hiszen a szőlőterület korabeli forgalmi értékének átlagban csak negyedrészt kellett megfizetniük, azt is 10-20 éven keresztül, részletekben törlesztve. Később, az ötvenes évek első felében, az erőszakos kollektívizálás során azonban éppen az elhúzódó törlesztést használta ki az akkori államhatalom arra, hogy a megváltási ár hátralékának behajtásával gazdasági nyomást gyakoroljon az egyéni gazdálkodókra (vö. DONÁTH 1977: 85.).

⁴³³ Vö: 1945. évi VI. tv., VI. fejezet 36. §

⁴³⁴ Hogy pontosan milyen arányban voltak jelen a „szőlőműveléshez nem értők”, a „szőlőigénylők” tágabb csoportjában, későbbi kutatás célja lesz megállapítani. Az empirikus adatok a szőlőtulajdonosok számához képest magas arányt valószínűsítene, de a cseléd-társadalom egészéhez viszonyítva feltételezhetően már sokkal kisebb ez az arány.

⁴³⁵ „A kiosztott szőlők új gazdái olyanok voltak, hogy előtte még nem is láttak szőlőt. Nem is törődtek vele, leszedték, ha termett, aztán meg hagyták kipusztulni.” P.S. Álmosd; „A háború után az Olga-telepi urasági szőlőt szétosztották, elsősorban az urasági cselédeknek. Olyanoknak, akiknek előtte nem volt földjük. Kaptak egy negyedhold szőlőt. Mire a tsz megalakult '60-ra, addigra ezeknek a szőlőknek a fele tönkrement. Olyan embereknek adták oda, akik nem is értettek hozzá. Azok minél hamarabb el is akarták adni, mert belátták, hogy nem tudják művelni.” P.S. Hosszúpályi

velni ugyanúgy nehéz volt, mint ahogy később a tsz-eknek is nehéz lett volna a szőlőskertek nagyüzemesítését végrehajtani (a tsz-ek ezt jobbra fel is ismerték, nem erőltették a szőlőskertek „tagosítását”).

5.3.3. A MÓDOS PARASZTSÁG SZŐLŐLEADÁSA (1949-1953)

1948-ban Rákosi Mátyás meghirdette a mezőgazdasági termelés szervezeti rendjének gyökeres átalakítását, a *szövetkezesítés* programját. A kommunista párt elkezdte a paraszti magántulajdon felszámolását, majd a *termelőszövetkezetek* megszervezését. A *kuláknak* nyilvánított módos parasztnak a 25 katasztrális holdon felül eső birtokrészüktől meg kellett válniuk. Így ezeket a – viszonylagosan kevésbé értékes – területeket előbb áron alul voltak kénytelenek értékesíteni, ha pedig ez nem sikerült, (gyakorlatilag bárminemű ellenszolgáltatás nélkül) fel kellett ajánlaniuk az államnak, később a szövetkezeteknek.⁴³⁶ Valószínűsíthető, hogy az ekkor felajánlott, vagy elhagyott birtokrészekben nem volt jelentős a kertségi szőlőterület aránya, hiszen Észak-Biharban a módos gazdák általában nem a borelőállítással kapcsolódtak be az árutermelésbe, kertségi szőlőterületük legfeljebb néhány száz négyszögöllel volt nagyobb a kiscgazdák szőlőitől, néhány tíz hektoliterrel termeltek több bort, mint szegényebb gazdatársaik. Ezeket a (nagy- és közép-) gazdabirtokok egészéhez képest jelentéktelen kertségi szőlőket leginkább tehát továbbra is megtartották a „kulákgazdák”, a család *házi borforgasztásának* a kielégítésére.

Kevésbé volt jellemző, de mégis számolhatunk azzal is, hogy a leadott-elhagyott „kulákföldek” között szőlők is voltak. Ez esetben azonban rögzítenünk kell, hogy a korszakban egyébként is súlyos problémákkal (igaerő- és géphiány, alacsony termelékenység, etc.) küszködő *szövetkezetek nem tudták hasznosítani* a szőlőskertekben „foltokban” hátramaradt, sakk-tábla-szerűen hol művelt, hol parlagon hagyott szőlőket, mert azok a legkevésbé sem voltak alkalmasak a nagyüzemi művelésre.⁴³⁷ Miután a kertek vegyes fajtaösszetétele a *tagosítást sem tette lehetővé*, így a szövetkezetek gyakrabban *kisbérletekben* osztották ki vállalkozó tag-ságuknak ezeket a parlagon maradt, szőlős „darabföldeket”.

⁴³⁶ Vö. DONÁTH 1977: 139.

⁴³⁷ Itt jegyzem meg azonban, hogy ez alól elméletileg országosan kivételt képeztek a már a szövetkezesítés előtt is nagyüzemileg művelt szőlőtelepek, melyek 1945 után kisparcellás, de összefüggő szőlőterületté (régi telepítésű, de kvázi *újalapítású szőlőskertekké*) alakultak át. Ezek közül ugyanis a 20 kat. holdat meghaladó méretű „szőlőskertek” több tíz (esetleg száz) újjgazdáját már a '40-es évek második felében kötelezhette a földművelésügyi miniszter, hogy bizonyos munkatevékenységek (például a növényvédelem) elvégzésére *szövetkezetbe tömörüljenek*, és ezzel mintegy újból megvessék a nagyüzemi művelés alapjait (vö: DONÁTH 1977: 94.). Észak-Biharból azonban erre a hasznosításra nem tudok példát hozni, ilyesfajta korai *szakszövetkezet* vidékünkön nem alakult ki.

Azok a *módos gazdák*, akik a kötelező földleadás után sem akartak (vagy a tsz-tagság tiltakozása miatt nem is tudtak) belépni a szövetkezetekbe, az 1950-es évek elejének elnyomó gazdasági környezetében (a magas földadók, beszolgáltatások, etc. miatt) sokszor kénytelenek voltak végleg *elhagyni a mezőgazdaságot* és az iparban, bányászatban vállalni munkát, hogy családjuk megélhetését valahogy mégis biztosítani tudják. Ezeknek a gazdáknak a szőlői is arra a sorsra jutottak, mint a 25 holdon felül eső, kényszerből már korábban leadott szőlős birtokrészek: bérletben a tsz-tagok folytatták művelésüket, vagy miután nem akadt művelőjük, területük hamarosan elvadult.

Az 1950-es évek helytelen gazdaságpolitikája miatt – amely különösen a szőlőtermelőket sújtotta – *átmeneti visszaesés* következett be a szőlőtelepítésben, csökkent a szőlőterület kiterjedése. A Rákosi-korszakban sokan az elviselhetetlenül magas adóterhek miatt hagyták el szőlőjüket: „*A szőlőket a boradó miatt hagyták el. Ez még Rákosi alatt kezdődött. Addig is volt boradó, de ekkor, a '40-es évek vége felé, 5 forint lett literenként az ára, és nem is lehetett eladni többért, tehát annyi volt az adó, mint amennyiért értékesítettük. Ami hasznunk volt, mindet leadóztuk. Apámnak a konyárin kívül még a derecskei Nagyszőlőben is volt szőlője, 800 kvadrát – borban nem volt hiány soha –, amit '49-ben, a beszolgáltatáskor adott el. Akkor egy hold szőlő után annyit kellett fizetni beszolgáltatásban, mint öt hold szántó után.*”⁴³⁸

A szőlőskertek *gazdaszervezeteinek* (a hegyközségeknek) a feloszlata, önigazgatásuk megszüntetése is a Rákosi-korszakra tehető. Álmosdon például ez azzal kezdődött, hogy a falu politikai vezetői nem engedték a szőlősgazdáknak, hogy egy jómódú gazdatársukat válasszák meg hegybírónak, helyette azt az egykori urasági prádés kocsis választották meg, akinek előtte szőlője soha nem is volt. A gazdák mondogatták is: „*Elhisszük, hogy Zs. L. ért a lúho', hisz kocsis volt, de a szőlőnek legfeljebb a levihe' ért.*”⁴³⁹ Majd 1950-ben a hegyközségi közgyűlésen a hegyelnök bejelentette a hegyközség felszámolását. A *kerülőt* (új nevén *mezőört*), aki a legfontosabb feladatot, a szőlők őrzését látta el, ezután nem a szőlősgazdák közgyűlése, hanem a *szövetkezet választotta*, és fizetéséről is a tsz gondoskodott.

⁴³⁸ T.S. Konyár; Vö. KURUCZ 1964: 7.; A Rákosi-korszakbeli súlyos boradó még mindig igen élénken él az észak-bihari szőlősgazdák emlékezetében: „*Ezt a szőlőskertet a kommunizmusban húzták le! Akkor adóztaták meg nagyon, azért ment tönkre.*” N.G. Létavértes

⁴³⁹ Vö. VAJDA 2009: 161.; Vö. P.S. hosszúpályi szőlősgazda adatközlésével: „*A háború után számolták fel a szőlőskert nagy részét. Akkor már megszűntek a kapuk, meg lassan minden. Hogy miért, erre nem tudnék egy határozott választ adni. Ahogy az emberek kezdtek odahagyni a szőlőket, úgy szűntek meg ezek a dolgok is. Kiöregedtek, meg kihaltak az idős gazdák. '60-tól kezdve pedig abszolút felgyorsult az egész.*”

5.3.4. SZŐLŐSKERTI STAGNÁLÁS AZ ÖNELLÁTÓ HÁZTÁJI GAZDASÁG IDŐSZAKÁBAN (1953-1967)

A szövetkezesítés kezdetétől a szövetkezeti csoportokba belépő parasztok egy szűkebb rétegének lehetősége volt, hogy felajánlott birtokából egy kisebb (legfeljebb egy katasztrális holdnyi) területet visszatartson az ún. *háztáji gazdasága* számára. Az ebben a gazdaságban termelt termények összetételéről, mennyiségéről, a tenyésztett állatok számáról, értékesítéséről a törvényekben, rendeletekben megszabott korlátok figyelembe vételével a művelőhasználó család döntött. Ennek a kvázi magángazdasági formának igazán csak a Rákosi-rendszer bukása után lett létjogosultsága. Nagy Imre miniszterelnök 1953-ban meghirdetette ugyanis az *új szakasz* politikáját, amely türelmes volt a magángazdasággal szemben. Rövid időre leállt a termelőszövetkezetek erőszakos szervezése, sőt lehetővé vált a tagság kilépése a szövetkezetekből. Ezzel egyidejűleg csökkentek a magánparaszti gazdaságok beszolgáltatási (így a borbeadási) kötelezettségei, és megszűnt a szőlő területének ötszörös számbavétele is, ami a szőlőelhagyások-eladások folyamatát sikeresen lefékezte.

Ennek a reformnak az egyik meghatározó vonása volt, hogy az állami tulajdont magánműveléssel kombinálta. Tulajdonképpen ilyen vegyes formaként került előtérbe a (leginkább szántóművelésű) *háztáji gazdaság*, amely szövetkezeti tulajdonban volt ugyan,⁴⁴⁰ de a tagok „használatra” visszakaphatták és egyénileg művelhették. A háztáji ugyanúgy a *második gazdaság*⁴⁴¹ azaz a nagyüzemi termelés mellett folytatott *kisüzemi, családi gazdálkodás* része volt, mint a magántulajdonban maradt *szőlőskerti szőlőterület*.

Az 1953-tól 1968-ig terjedő szűk két évtizedben a *háztáji gazdaságot* a szövetkezeti tagok kizárólag *önellátásuk* biztosítására használhatták. Ez a szabályozás pedig sajátos módon *konzerválta* a szőlőskertek hasznosítását is. Egyfajta *egyensúlyi állapot* jött létre ugyanis a második gazdaság struktúrájában: a tsz-tagok nemcsak például szántóra kértek kiadni a háztájit, hanem részben a szőlőt is megtartották, hiszen a családi borfogyasztást ugyanúgy ki kellett elégíteniük,⁴⁴² mint például a kenyérgabona-szükségletet. A háztáji kikérhető legnagyobb (1600 négyszögölös) területétől ezért a legtöbbször csak kisebbet igényeltek, hogy lehetőségük legyen részben szőlőjüket is megtartani (ugyanis a háztáji gazdaság és a magántulajdon-

⁴⁴⁰ A szövetkezesítés egyik alapelve 1948-tól a magántulajdon megszüntetése volt. 1959-ben ezt az alapelvet kismértékben módosította az adott évi IV. tv. (PTK) 92. §-a, amely lehetővé tette korlátozott mennyiségű termőföldnek a háztáji gazdaság keretében történő „személyi tulajdonlását” (azaz a korlátozott földmagántulajdont).

⁴⁴¹ BALI 2005: 157.

⁴⁴² Megjegyzem, hogy a 20. század közepén a vidéki lakosság vezeték ivóvízellátása még koránt sem épült ki annyira, illetve az italfogyasztás szokásrendje sem változott meg olyan mértékben, hogy a borfogyasztást kizárólag élvezeti célú tevékenységnek kelljen tekintenünk. A borfogyasztás a korszakban még a folyadékbevitel egy fontos formájának tekintendő.

ban lévő szőlőterület együttes mérete sem haladhatta meg az 1600 négyszögölt).⁴⁴³ Nem a megörökölt 400-800, de legalább egy 200-400 négyszögölös nagyságú szőlőt rendre meghagytak tehát maguknak. Így a *szőlőleadás* a szövetkezetesítéssel szinkron fokozódott ugyan, az egyénenkénti szőlőbirtoklás mértéke pedig jelentősen lecsökkent, de ez még nem vezetett a szőlőterületek teljes elhagyásához: a szőlőparcellák ekkor még inkább aprózódtak, mint elvadtak.

A háztáji gazdálkodás kezdetén a szövetkezeti tagok családjai csak egyetlen háztájit igényelhettek. Később azonban a család minden, a szövetkezetben dolgozó tagja külön háztáji gazdasághoz juthatott, ami jelentősen megváltoztatta egy-egy család „szőlőbirtoklási stratégiáját” is. A gazdaságirányító családfő ugyanis, saját háztáji gazdasága „terhelése” helyett, a nyugdíjas kort közelítő szüleinél „hagyta” (azaz visszatartotta saját öröklésétől), esetleg a munkaképes kort éppen elérő gyermekeire íratta a szőlőt, attól is függetlenül, hogy azt ki művelte meg.⁴⁴⁴ De a gazda akár úgy is birtokosa maradhatott saját szőlőjének, hogy egyáltalán nem is vett részt a szőlő művelésében (mert egyéb jövedelemszerzési tevékenységgel volt elfoglalva), hanem azt az öregebb, esetenként fiatalabb családtagjaira bízta. A felgyűjtött adatokból az tűnik ki, hogy a gazdaságirányító, már jelentős gazdálkodási tapasztalattal rendelkező, de még ereje teljében is lévő középkorú gazdaggeneráció, ha módja volt rá, akkor inkább családtagjaira „testálta át” a szőlőt, amit velük is műveltetett meg. Az atomira zsugorodott egyéni gazdaság struktúrájában a szántóművelés-állattenyésztés üzemágai ekkor is jelentősebbek voltak ugyanis, mint a szőlőművelés. A létfenntartás minimumát biztosító ágazatok irányítását a felelős családfő nehezen adta ki a kezéből. Ugyanakkor adataim szerint a „szőlőbirtoklás stratégiáit” emocionális tényezők is befolyásolták. Olyan is előfordult például, hogy a gazdák a szövetkezetben belüli, kollektív munkatevékenységüket is „magánszőlőjük” műveléséhez igazították: egy konyári tsz-tag például szándékosan abban az üzemegegységben vállalt munkát, melynek telephelye a régi családi szőlőhöz a legközelebb esett: *„1960-ban, amikor beléptem a tsz-be előbb kocsis voltam, mert a lovaimat sajnáltam leadni. De kevés volt a pénz, ezért átmentem a tehenészetre. Ebben az is közre játszott, hogy a tehenészet volt a legközelebb*

⁴⁴³ „A hiba ott kezdődött, hogy annak idején a szőlőt beszámították háztájinak. Volt olyan, aki semmit nem kapott volna, mert kétszer annyi szőlője volt, mint amekkora a háztáji lehetett. Aztán csak az lett a vége, hogy a szőlőt itt kellett hagynia. Így kezdődött el a szőlők pusztulása.” Sz.S. Létavértes

⁴⁴⁴ „A szőlőt a feleségem nevére vettem, hogy a háztájimat ne háborgassák.” N.J. Derecske; Vö. „Nagyapám rám hagyta a szőlőjét. Amikor megnősültem, 1959-ben. Apám a nevemre is íratta, mert így legalább megmenekült a tsz-től, nem vonták le a szőlő 300 kvadrátját a háztájijából. Egy fiatalember akkor nem mondhatta a szüleinek, hogy »én nem megyek, azt nem csinálom!« Mentem és csináltam.” P.S. Hosszúpályi; „A háztájiból levonták a szőlőt, például a mi esetünkben 400 négyszögölt, de úgy, hogy tőlem is, meg a feleségemtől is csak a szőlőterület felét-felét vonták le, 200-200 négyszögölt, mert kettőnk nevén volt a szőlő. Volt, aki meg is variálta, és átírta a felesége nevére az egészet, mert akkor neki megmaradt a teljes háztáji, tudott rajta gazdálkodni.” M.S. Létavértes

a szőlőföldünkhöz. Így könnyebben is tudtam segíteni apámnak, mert akkor már ő művelte a szőlőt.”⁴⁴⁵

Bonyolult, a család háztáji gazdaságaitól koránt sem független rendszere jött tehát létre az – egyébként legális – szőlőbirtoklásnak, amely inkább megszilárdította, mintsem tönkretette a szőlőskerteket. Nem is csoda, hogy adatközlőim rendre megállapították, hogy „az ’50-60-as évekig még jól álltak a szőlőskertek, foghij nélkül voltak.”⁴⁴⁶ A gazdasági statisztika adatai is ezt támasztják alá. Sőt az egyes időmetszetek adatsorinak összehasonlításából nem is következtethetnénk a szőlőskertekben ezidőben végbement strukturális változásokra. Ha csak a szőlőskerteknek a különböző korszakokban felmért határbeli területeit vetjük össze, akkor az 1960-as évekre nem egy végletesen szétaprózódott, gazdaszervezetében megbomlott és elöregedett, kellően nem őrzött szőlőskert képe rajzolódik ki előttünk, hanem a valaha volt legkiterjedtebb kertterület. Ez is mutatja, hogy a háztáji gazdaság önellátó típusa intenzív „inkubáló hatást” gyakorolt az észak-bihari szőlőskertekre.

	1935	1948	1966
Hosszúpályi	345	355	424
Kokad	155	113	203
Monostorpályi	50	137	349
Vértes	147	128	237

Az Észak-bihari települések szőlőterületeinek kiterjedése a 20. század közepső harmadában (katasztrális holdban)⁴⁴⁷

Ugyanakkor már ebben az időszakban érezhető volt, hogy a stagnálás hosszútávon nem tartható fenn. Nemcsak a szőlőművelésre volt kihatással, hogy a vidék újabb nemzedékei egyre kevésbé voltak már „parasztgenerációk”. Az 1960-as évektől a termelőségvetkezeti munkánál sokkal nagyobb perspektívát jelentett számukra az iparban dolgozni: „Az ’50-es években 60 év körüli öregek kihalása után lett elhagyottá a kert. Volt akkor egy riadalom a fiatalság körében: inkább elmentek tanulni szakmunkásnak, ha már a földet elvették, mint hogy a tsz-ben dolgozzanak. Egyenesen vonzó is volt, hogy lehetett továbbtanulni, mert előtte

⁴⁴⁵ T.S. Konyár

⁴⁴⁶ M.I. Konyár

⁴⁴⁷ A táblázat adatait statisztikai felvételekből kölcsönöztem. Az 1935-ös adatok nem foglalják magukba a kiirtott, vagy parlag, de korábban szőlővel hasznosított (többnyire szőlőskerti) szőlőföldeket. Az 1966-os adatok már magukba foglalják a termelő szövetkezetek szőlőterületeinek adatait is. Ezek viszonylagosan jelentéktelen (néhány tíz holdas) mérete a szőlőskertekre vonatkozó legfőbb következtetés levonását nem befolyásolja. Továbbá itt tartom fontosnak megjegyezni, hogy az 1966-os adatokkal közel azonos időben 1962-67-ben készült kataszteri (zártkerti) térképek a jövőben fontos adalékot szolgáltathatnak a szőlőskerteken belüli szőlőterületek korabeli kiterjedésének vonatkozásában is, de ezeket csak további részletező kutatások lefolytatása után lehet majd elemezni.

csak a hat osztályt végezhetette el egy parasztyerek. Korábban még a szülők is azt mondták, hogy »maradjál itthon fiam, mert szükség van rád a gazdaságban!«⁴⁴⁸

5.3.5. A TSZ-SZŐLŐK

Ugyan a térség néhány településén az első termelőszövetkezetek már az 1950-es években művelés alá vontak 5-10 holdas, egy tagba eső szőlőterületeket (leginkább a leadott-elhagyott ún. „külső szőlőket”, a tanyák melletti kisebb szőlőtelepeket),⁴⁴⁹ de igazán kiterjedt szövetkezeti szőlőtermesztésre csak az 1960-as években került sor.

1962-ben, a *második rekonstrukció* keretében kezdődött meg a *tsz-ek nagyüzemi szőlőtelepítése*. A tsz-ültetvényeket országosan azért is hozták létre, hogy a – még a filoxéravész alatt meghonosodott és jelentősen elterjedt – direkt termő szőlőfajtákat, *nemesebb, minőségi bort adó fajtákkal* cseréljék fel. Észak-Biharban ez a termelési előirányzat azért nem volt releváns, mert itt a filoxéra utáni első fajtaváltás is csak igen megkésve, tulajdonképpen a 20. század középső harmadában ment végbe.⁴⁵⁰ A direkt termő fajta telepítvények fiatalok és meglehetősen népszerűek voltak a szanáláshoz. A szövetkezetek ennek ellenére szőlőültetvényeket kezdtek telepíteni, hogy *állami támogatáshoz* jussanak. A tsz-szőlők területe a települések többségében legfeljebb néhány tíz katasztrális holdra terjedt ki, fajtaösszetételük többnyire arányosan oszlott meg a minőségi borszőlők és a csemegeszőlők között.⁴⁵¹ A telepítést szakszerű talajvizsgálat és gondos fajtakiválasztás előzte meg.⁴⁵² A telepítési beruházások mellett az állam a *szakember-ellátottságot* is támogatta.⁴⁵³ A művelés a szövetkezeti tagság kézi munkaerején nyugodott.⁴⁵⁴ A gépi művelés nem volt jellemző, azonban itt alkalmazták

⁴⁴⁸ M.I.-né Konyár

⁴⁴⁹ Például a monostorpályi Dózsa- és Béke-tsz a Bortnyák- és Pap-tanyán, vö. BODNÁR 2001: 11.; Álmosdon is a módos gazdák egykori összefüggő szőlőterületein alakított ki először tsz-telepet a szövetkezet: „Amelyik szőlő a tsz-é lett, azt úgy örökölte. Vagy inkább elvette, ahogy például az én szomszédomtól, Bihari Józsi bácsitól is, akinek 4 kataszteri hold szőlője volt. Na azt ők elvették és használták.” P.S. Álmosd

⁴⁵⁰ Vö. az értekezés 5.1. fejezetével.

⁴⁵¹ A tsz-szőlőkben meghonosított fajták hamar megjelentek a szőlőskertek magángazdaságaiban is. Bizonyos „bevált tsz-fajtáknak”, mint például a Biankának, a ma is meglévő telepei egészen nagy területet foglalnak el a kertekben. Ezeket a fajtákat a tsz-szőlők metszésekor szerezték be a gazdák úgy, hogy – még távolabbi településekre is (Konyárról például Monostorpályiba) – eljártak a metszésben segíteni, majd a lemetszett veszőket százasával hazahordták és elültették.

⁴⁵² KURUCZ 1964: 26.

⁴⁵³ „A tsz-ben agronómus foglalkozott a szőlővel. De lehet, hogy inkább csak mezőgazdasági technikumot végzett. Nem pályai származású volt, úgy jártak ki azok Debrecenből. A tsz-nek még borásza is volt, Kovács Jenőnek hívták, az olgakerti borházban volt egy irodája.” P.S. Hosszúpályi

⁴⁵⁴ Gyakran a helyi, vagy távolabbi iskolák tanulócsoportjai is besegítettek a nagyobb kampánymunkákba, leginkább a szüretbe „1956-ban a debreceni Kossuth Gimnázium tanulójaként voltunk kint szüretelni Hosszúpályiban. De ezelőtt a konyári gyerekeket is kivitték szüretelni a tsz szőlőjébe.” M.I.-né, Konyár

először általánosan a szőlőterületeknek az ekekapával való *meghúztatását*, amit korábban a szőlőskertben – az igásállat kártételétől félve – sokáig tilalmazták (27. ábra).⁴⁵⁵

27. ábra: Húztatás ekekapás (Létavértes, 2010)

A szövetkezetek telepítési lendülete, lelkesedése azonban a támogatások elmaradása miatt megtört az 1960-as évek közepén. Ekkora – a tsz-telepeknek köszönhetően – jelentősen kiterjedt Észak-Bihar szőlőtermő összterülete, de a *szőlőértékesítés* megszervezése egyre nehezebbé vált a térségben. A hiányos technológia felszereltség és a fegyelmetlen munkaszervezet miatt, ráadásul a tsz-szőlők nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A megfelelő termésátlagok sorra elmaradtak a tsz-szőlőkben.

Az 1970-es évek közepén a nagyarányú szőlőkivágás megfékezése, újbóli telepítések kieszközlése céljával a kormány *újabb támogatási rendszert* vezetett be. Egyes észak-bihari települések (Hajdúbagos, Monostorpályi) szövetkezetei ezt a lehetőséget is kihasználták, és immár jelentős, 100-200 hektáros szőlőültetvényeket hoztak létre. Az 1970-80-as években végzett észak-bihari telepítéseket az *Eger-Mátravidék Borgazdaság Kombinát* segítette, amiért cserébe részesedést kért a gazdaságokból (azoknak mintegy részvényese lett). Újból bővült a szakember-ellátottság: Monostorpályi 230 hektáros szőlészetében például a '80-as évek közepén, egymás mellett két ágazatvezetőnek is jutott munka. A szőlészetek kézi munkaerőigényét a szövetkezeti tagság szakosodott *munkabrigádjai* elégítették ki (a kisebb tsz-szőlőtelepeket pedig kettős munkatevékenységű, a gyümölcsstermesztési ágazatban is dolgozó

⁴⁵⁵ KURUCZ 1964: 40. A meghúztatás napjainkban már a szőlőskertekben is általános.

brigádok gondozták). Ezek a brigádok művelték a szőlőskertekben hátrahagyott-leadott szőlőparcellákat is, azonban ennek eredményessége meglehetősen alacsony szintű maradt.⁴⁵⁶

Mivel a szőlőskerti szőlőparcellák közül mindig inkább a települési belterülethez közelebb esőket művelték a gazdák (falu közeli szőlőket igyekeztek szerezni, azokat a szőlőket adták le a tsz-nek, melyek távolabb estek a falutól), a távolabbi szőlőskert-részek „üresedtek ki” a leghamarabb. Az 1970-80-as években ezeket a felbomlott-elvadult területeket – az utolsó szőlősgazdák szőlőit is (kárpótlás mellett) kisajátítva – *betagosította* a szövetkezet.⁴⁵⁷

Általánosnak mondható a megállapítás, hogy a kisebb (5-30 holdas) tsz-szőlőkből a szövetkezeteknek tulajdonképpen jelentéktelen haszna volt. A *szőlőértékesítést* nagyban meghatározták a szövetkezetek „külső kapcsolatai”. Nem egy észak-bihari szövetkezet (Hajdúbagos, Konyár) például Miskolcra, az ottani állami gazdaságoknak, szövetkezeteknek hordta eladni szőlőjét. Túlzás lenne azt állítani, hogy az észak-bihari csemegeszőlőnek területileg kiterjedt felvevőpiaca lett volna, inkább valamiféle „szövetkezetközi” gazdasági kapcsolat (esetleg csere), mint a kereslet indokolta a távoli értékesítést.⁴⁵⁸ Az 1960-as évektől a *Mezőker* kereskedelmi vállalat folytatott kiterjedt felvásárlást a térség keleti felében (nemcsak szőlőt, egyéb gyümölcs- és zöldségfélét is felvásárolt).

A szőlőt több településen fel is dolgozták a szövetkezetek. A bort leginkább az adott településen értékesítették,⁴⁵⁹ illetve a tagság fogyasztotta el különböző társasági összejöveteleken.⁴⁶⁰ Nem volt kivételes azonban a *borfelvásárolás* sem: a hosszúpályi Olgakert egykori uradalmi pincéjét az 1950-es években a *Borforgalmi Vállalat* hasznosította, s így a tsz által készített bort is átvette. Az *újlétai pincegazdaság* is kereskedett a borral, felvásárolta a mustot is (a préselt levét nem vették át, csak a darált szőlő levét).

⁴⁵⁶ „A tsz-ben volt kertészeti brigád, egy időben azok művelték azokat a nagyobb darab szőlőket is, amiket a tsz-tagok leadtak, mert a háztájiba nem számolhatták bele. De a tsz-tag tudja milyen volt? Mint az urasági cseléd! Az egyik lelkiismeretesebb, a másik nem. De inkább nem voltak lelkiismeretesesek. Volt olyan, aki akkor is jól dolgozott, ha nem ellenőrizték, meg volt olyan, aki akkor sem dolgozott jól, ha ellenőrizték. Ez meglátszott a szőlőn is.” P.S. Hosszúpályi

⁴⁵⁷ „1982-ben olyan nagy fagy volt, hogy semmi nem termett, így '82 tavaszán tőből le kellett metszeni a szőlőt. Abban az évben nem volt semmi, így a másik esztendőben (1983-ban) kiszántották az ottani, külső szőlőket. A tsz tagosítani kezdett a területen. Akkor kellett nekem is otthagynom az enyémet, vettem egy darab pusztaföldet helyette a szőlőskertben.” T.S. Konyár; Vö. „A szüleimnek 600 négyszögöl szőlője volt, de azt a tsz megsemmisítette. Elvették 1984-ben, mert azt mondták, hogy az egri borgazdaság akar itt szőlőt telepíteni, de aztán nem lett belőle semmi. Utána azt mondta a tsz, hogy betelepíti erdővel, de abból sem lett semmi, ott hagyták parlagon. Mi meg kaptunk helyette másikat, de az üres föld volt, nekem kellett betelepítenem.” B.S. Kókád

⁴⁵⁸ Ezeket a kapcsolatokat a későbbi kutatásoknak érdemes lenne alaposabb vizsgálat alá vonni!

⁴⁵⁹ Olyan adatot is gyűjtöttünk azonban, amely cáfolja a fenti megállapítást: „A borral nem nagyon foglalkozott a tsz, mert Létán nem lehetett a bort értékesíteni, mindenkinek volt saját bora.” M.S. Létavértes. Időrendbe helyezve az adatokat feloldódik az ellentmondás: a szőlőskertek és az egyéni borelőállítás visszaszorulásával párhuzamosan, egyre inkább mutatkozhatott helyben is kereslet a „tsz-borokra” (további kutatás szükséges ennek a résztermének a kibontásához is).

⁴⁶⁰ „Az olgakerti borház a tsz-é lett, a tsz szőlőjét oda hordták be, ott dolgozták fel. Aztán a bort a tagság is fogyasztotta a bankettekén, amit a szövetkezet szervezett.” P.S. Hosszúpályi

A tsz-szőlők, az árukereslet hiánya miatt, igazán a rendszerváltás előtt sem voltak életképesek (állami támogatások nélkül talán nem is lett volna rentábilis a fenntartásuk).⁴⁶¹ Ezért is omlottak hirtelenjében össze, amint a piacgazdaság újból utat tört magának Magyarországon. A szőlőkultúra krízisévében, 1990-ben a „borforgalmi” már nem tudott fizetni a leszedett szőlőért, 1991-ben pedig át sem vette a leszüretelt szőlőt. Az egész térségben folyt a must, nem volt elég a szövetkezetek tárolókapacitása. Ezekben az években végleg felbomlottak a szövetkezetek szőlészetei. A nagyobb szőlőterületeket ugyanolyan *kisparcellákra osztották fel*, mint amilyenekre a nagybirtokosok szőlőtelepeit 1945-ben. Az újjgazdák pedig többnyire ugyanolyan érdektelenül, szervezetlenül zsákmányolták ki az ültetvények maradékát, mint az uradalmi cselédek félszáz évvel ezelőtt.

5.3.6. A SZŐLŐSKERTEK ELHAGYÁSA AZ ÁRUTERMELŐ HÁZTÁJI GAZDASÁG IDŐSZAKÁBAN (1967-1990)

Az 1967. évi III. törvény lehetővé tette az *árutermelő tevékenység* folytatását a háztáji gazdaságban,⁴⁶² ami alapján változtatta meg a szövetkezeti tagok gazdaságszervezési stratégiáját.⁴⁶³ Ugyan a háztáji gazdaság területe továbbra is korlátozott maradt (nem haladhatta meg az 1600 négyszögölt), de a háztájiban végzett gazdasági tevékenység intenzívebb formákat ölthetett. A szövetkezeti tagok a jövedelmezőbb tevékenységeket preferálták, melyek hasznából jelentősen növelhették életszínvonaluk minőségét. Ez a perspektíva pedig elég kedvező volt ahhoz, hogy a tagság túllépjen az önellátás hagyományos gazdasági keretén.⁴⁶⁴ *A második gazdaság struktúrája megbomlott.* Míg 1967 előtt a háztájit valóban az önellátás szükségleteinek rendelték alá, és így számos termelési ágazat (állattenyésztés, gabonatermesztés, etc.) számára biztosítottak benne helyet, illetve a második gazdaság is egyéb gazdaságtípusokkal egészült ki (így például a magántulajdonú szőlővel), addig 1967 után – legalábbis Észak-Biharban⁴⁶⁵ – egyre inkább csak a háztáji *monokultúras hasznosítását* látták jövedelmezőnek. Ez a folyamat egyértelműen kihatott a szőlőskerti szőlőtermesztésre. A szövetkezeti tag szőlősgazdák a '60-as évek végétől ugyanis szőlők helyett is háztáji területet igényeltek. A tag-

⁴⁶¹ A tsz-tagság gyakorta értetlenül fogadta egy-egy veszteséges szövetkezeti szőlőtelep felszámolását: „Azért kellett kiirtani a tsz-szőlőt, mert a vezetőségnek az volt a jó, ha minél kevesebb helyre osztják szét a prémiumot. Így több jutott nekik is. Ezért kezdték el a kézimunka-igényes ágazatokat leépíteni. A szőlő is ilyen volt, mert hiába volt a talajművelés, meg a vegyszerezés gépi, szüretelni, stb. csak kézzel kellett. Így hát kivágták a sok szőlőt.” T.S. Konyár

⁴⁶² Vö. 1967. évi III. tv., IX. fejezet 69§ (2)

⁴⁶³ Vö. BALI 2005: 153-154.

⁴⁶⁴ Vö. LOVAS KISS 2006: 56-60.

⁴⁶⁵ Nógrádi kutatásainak eredményeit közölve a második gazdaság egy másik „szerkezeti változatát” mutatta be Bali János (vö. BALI 2005.)

ság számára az egyénileg hasznosítható földterület (1600 négyszögöl) immár kizárólag a háztáji gazdaságban koncentrálódott.⁴⁶⁶

A háztáji-gazdálkodással szoros összefüggésben, már az 1950-es évek második felében megjelent, majd 1967-ben a jogi szabályozás által megszilárdult,⁴⁶⁷ a *zártkert* fogalma, amellyel a korabeli agrárpolitika a nagyüzemi területektől kívánta megkülönböztetni a kerteszerűen művelt kisparcellás területek összefüggő nagyobb egységeit (például a szőlőskertet). A zártkerti hasznosítási forma a szőlőskerteknek már csak a művelési kötöttségét konzerválta, arra nem volt alkalmas, hogy magát a műveltetést is biztosítsa. A jog szerinti művelés, azaz a szőlő- és gyümölcsstermesztéssel való hasznosítás, a gazdasági környezet fentebb említett jelentős változása miatt, egyáltalán nem volt vonzó a tsz-parasztságnak, ezért zártkerti-szőlőskerti parcelláikat leadogatták a szövetkezetnek. A gazdasági környezet változása maga után vonta a gazdaságszervezés „hagyományos modelljének” az átalakulását: *„Édesapám a '80-as évek elején mondta nekem, hogy most már nem nagyon bírja a szőlő munkálását. Engem nem akart terhelni, hogy a tsz-ben rossz szemmel nézzenek rám, mert jól gazdálkodtam a háztájin is, oszt azt mondta, hogy eladja a szőlőt. Fel is ajánlotta a tsz-nek, mert annak a szőlője ott volt őmellette, de a tsz-nek nem kellett, akkor felajánlotta az önkormányzatnak, az természetesen elfogadta, úgyhogy oda is lett. Az önkormányzat hagyta elvadulni.”*⁴⁶⁸

Mindez pedig az újgenerációs paraszttársadalom vidékről való kiáramlásának a legintenzívebb kezdeti szakaszára esett. A falusi társadalmak jelentős csoportjai a városokban, térségünk esetében Debrecenben (sőt külföldön, a szocialista blokk országaiban) vállaltak munkát, az otthonmaradók pedig árutermelésre „állították be” háztáji gazdaságukat, amelyben a szőlőtermesztésnek egyre kevesebb helye maradt. Empirikus adatgyűjtéseim során érdekes változatait gyűjtöttem fel a szőlőleadás-szőlőelhagyás narratíváinak: *„Én a szőlőmet akkor adtam el, amikor kimentem az NDK-ba dolgozni, mert itthon már nem volt kőművesmunka.”*⁴⁶⁹; *„A feleségem dolgozott, a gyermek akkor még kisebb volt, vele is felváltva foglalkoztunk, segítség meg nem volt a szőlőhöz. Pedig mindennapos munka lett volna vele. Ezért inkább leadtam.”*⁴⁷⁰; *„Én elmentem katonának, majd meg elkerültem a háztól, Debrecenben dolgoztam. Ott maradt hát a szőlő parlagon.”*⁴⁷¹

⁴⁶⁶ „A háztájiba belevették volna a szőlőt is, osztán ezért is ment tönkre a kert! Mert egy kataszteri kukoricát jobban meg tudott termelni, nagyobb ára volt, mint a szőlőnek.” P.S. Álmosd; Másik parafrázis: „A szőlőt a tsz-világban lefoglalták a háztájiból ezért az emberek inkább ott hagyták a tengeriért, mert akkor még a jószág-tartás ment, abban volt a haszon, annak kellett a takarmány.” B.S. Kokad

⁴⁶⁷ Vö. 1967. évi IV. tv. III-IV. fejezet

⁴⁶⁸ P.S. Álmosd

⁴⁶⁹ B.J. Hosszúpályi

⁴⁷⁰ K.B. Derecske

⁴⁷¹ B.B. Álmosd

A szőlőskertek ekkor veszítették el hagyományos szőlőskerti jellegüket. Az „elvadulást” azonban sokáig késleltette a zártkert *művelési kötöttsége*. A tsz-paraszság a szőlő mellett (kiirtása esetén a szőlő helyén) *zöldségkultúrákkal* is intenzíven hasznosította a szőlőparcellák területét (28. ábra).

28. ábra: Tormával hasznosított szőlőalj (egykor szőlőparcella). A háttérben – ugyancsak szőlőt felváltó – nyárfás húzódik. (Létavértes, 2010)

A térség északkeleti településein főként a *torma* és a *zeller* iránti kereslet lassította le a parlagosodás folyamatát: „A '80-as évek végére szűnt itt meg minden. Előtte lehetett az aljasabb részen *zöldséget termelni, volt felvásárlás. Volt olyan, aki a házát felépítette egy évi zellertermésből.*”⁴⁷²

A szőlőskertek korábbi rendezettsége ebben az időszakban bomlott meg végképp. A szőlőspajta-sorok néhány évtized alatt felszámolódtak (29. ábra). A 20. század utolsó harmadában az északi-bihari szőlőterületek csaknem 80%-a kipusztult.

⁴⁷² O.A. Hosszúpályi; Vö. „Az én korosztályom, amikor kezdte az életet (1970 körül) az elhagyott földeket, meg az aljasabb részeket még csinálgatta. Igyekeztünk felfogni minden használható földet, tettünk bele tormát, tettünk bele dohányt, mindent, hogy ne maradjon pallagon.” M.S. Létavértes

29. ábra: Elhagyott, bedőlt pajta (Hosszúpályi, 2010)

	1966	2001
Derecske	152	35
Hajdúbajos	288	43
Hosszúpályi	244	15
Kokad	117	10
Konyár	71	8
Monostorpályi	201	27
Nagyléta	273	169 (Vértessel együtt)
Sáránd	50	14
Vértes	136	169 (Létával együtt)

Észak-bihari települések szőlőterületeinek visszaszorulása a 20. század utolsó harmadában (hektárban)

A Kádár-korszakban a szőlőskertek elhagyásának következményeként a belterületi porták házikertjeiben egyre növekedett a szőlőterület aránya.⁴⁷³ A házikerti szőlők telepítése – leginkább ott, ahol más növényi kultúra termesztéséhez nem voltak megfelelőek az ökológiai adottságok, tehát a homokosabb településrészekben – egyfajta kompenzációs gazdasági műveltenek tekinthető, amely elsősorban a háztájizás miatt elmaradó bortermést hivatott pótolni.⁴⁷⁴

⁴⁷³ „A ház mellett, a kertben akkor kezdtek el szőlőt telepíteni, amikor a tsz rákényszerítette a népet, hogy a háztájit inkább a szántóra kérje. A benti kert maradhatott a szőlőnek.” T.S. Konyár

⁴⁷⁴ Itt jegyzem meg, hogy a szőlőskertet máig művelő gazdáknak is van kisebb házikertjük, egy-két sor szőlőjük, vagy udvari lugasuk a belterületi portán, hogy az unokáknak lehessen csemegét adni, és hogy „szemmel tart-

5.3.7. A SZŐLŐSKERTEK VÉGSŐ FELBOMLÁSA (1990-TŐL NAPJAINKIG)

Az 1994. évi LV. törvény eltörölte a zárt kerti földhasználat jogi kategóriáját. A szőlőskertek ezt követően *külterületnek* minősültek. A külterületi státusz pedig jelentősen enyhített az előző időszak művelési kötöttségein. Immár nemcsak szőlőt és gyümölcsöt (vagy egyéb kerti kultúrát) lehetett termeszteni az egykori zártkertekben, hanem tulajdonképpen bármit.

A mai, főképp a fiatalabb szőlősgazdák „hanyatlás diskurzusának” ezért hangsúlyos témája az *erdősítés* problémaköre.⁴⁷⁵ Sok szőlőparcella-tulajdonos ugyanis, hosszú évtizedek után az 1990-es évek második felében vonta ismét művelés alá korábban leadott-elhagyott szőlőföldjét. A megváltozott gazdasági-társadalmi környezet és a régi-új tulajdonosok megváltozott életmódja ugyanakkor nem tette lehetővé a szőlőföldek „eredeti” hasznosításának visszaállítását. A szőlőskertek rossz, homoki talaján az *erdőművelés* mutatkozott a legjövedelmezőbb – és a legkevésbé munkaigényes – hasznosítási formának. Hogy mennyire nem szigetszerű, és hogy gazdaságilag mennyire következetes az erdősítés jelensége, azt jól tükrözi, hogy a térség több településén, egymástól függetlenül a *szőlőskerti erdőtulajdonosok* szűkebb (egyébként mezőgazdasági nagyvállalkozó) csoportjai kifejezetten azzal a céllal kezdték el a szőlőparcellákat felvásárolni, hogy nagyobb (az állami támogatások igényléséhez szükséges méretű) erdőterületeket hozzanak létre. Ezt az „új” gazdasági stratégiát a hagyományos szőlősgazda-társadalom erős ellenszenvvel fogadta. Azonban érdemes megjegyezni, hogy az erdőművelés koránt sem új hasznosítási forma a szőlőskertek területén. Sőt, a 18-19. századi katonai felmérések térképes adatai arra világítanak rá, hogy a filoxeravész következtében, a 20. század első felében „előretörő” észak-bihari szőlőskertek éppen az erdőktől hódítottak el területet. Érdekes pulzálása ez a hasznosítási formáknak. Hasonló figyelhető meg a *szőlőaljak* hasznosításában is. A szőlő csak addig foglalta el a zöldségkultúrák helyét, amíg jövedelmezőbb művelési ágak számított (a 20. század első felében).

Az erdőtelepítés mellett a szőlőskertek felbomlásának a '90-es években jelentkező újabb tényezőit a *tulajdon ellen elkövetet bűncselekmények* képezték. A „hanyatlás diskurzus” erősen hajlamos *etno-specifikálni*, a települések roma lakosságához kötni ezeket a bűncselekményeket.⁴⁷⁶ Hosszúpályiban például a szőlőskertek felbomlásának egyfajta „gyorsító körü-

hassák” a szőlőt: „A monitoring miatt is muszáj, mert azon látszik egyből, hogy hoppá ki kell menni a szőlőbe, mert baj van!” Ny.Gy. Létavértes

⁴⁷⁵ „Az a baj, hogy sok földet felvásárolt már Sz.L. A mellettünk lévő területen is szőlő volt, és most mi van benne? Nyárfa. Én is attól félek, hogy mellém is azt ültet, mert a fa elszívja az erősséget, és eltakarja fényt. De ilyen ez a Sz.L. mindent beültet, még az utat is felszántja!” Sz.I. Hajdúbagos

⁴⁷⁶ „Itt nem tudják a kert őrzését megszervezni, azért ment tönkre minden. Itt arrébb van egy szőlő, azt is most hagyták ott, mert mire szüreteltek volna, kijöttek a cigányok és elvitték a szőlőt. De még a karót is elvitték eltüzelni.” O.A. Hosszúpályi; Vö. „A gerággya is úgy romlott le, hogy a régi tanácselnök odaadta a cigányok-

ményeként” tartják számon, hogy a helyi romákat 1945 után arra a településrésze, faluszélre telepítették le, amely a szőlőskerthez a legközelebb esett.⁴⁷⁷ A bűnözésnek a viszonylag fejlett, szervezett formái is megjelentek a szőlőskertekben: „A kert bejáratánál van egy vonulat, azon is szőlő volt valamikor, most illegálisan homokbányának használják. Ha a cigányok lopni akarják a veteményt, oda mindig állítanak egy őrszemet, az onnan belátja a kertet. Ha valaki jönne, még ha a mezőőr is, az őrszem mobilon értesíti a többit, és elsurranak. Így működik.”⁴⁷⁸

A szőlőskertek őrzését 1945 után a mezőőrök látták el. A mezőőröket kezdetben a tsz, majd a községi tanács (önkormányzat) foglalkoztatta. Alkalmasságuk megállapítása sem a szőlősgazdák közösségének a feladata volt már, mint a hegyközségek idejében a kerülő kiválasztásakor. Jelenleg a mezőőrök mellett, több településen a rendőrség lovasjárőr-szolgálat és a polgárőrség is felügyeli a megmaradt szőlőskerteket. Ennek ellenére sem érzik biztonságban magukat a gazdák, ezért szüretkor maguk között gyakran őrszolgálatot szerveznek.

Preventív védekező mechanizmusok is kialakultak az utóbbi évtizedekben: Sárándon például többen szőlőérés előtt szüretelnek, és inkább a bort javítják fel, semhogy megvárják amíg ellopják a termést. Konyáron vízhatlan fóliába csomagolt figyelmeztető papírlapokat helyeztek el a szőlőskert fontosabb pontjain, feliratuk „*mérgeskígyó-veszélyre*” hívja fel a figyelmet. Sárándon a pajták falára ragasztott „*Vigyázat áram!*” felirattal igyekeznek elriasztani a tolvajt, a létavértesi mezőőrök pedig egy alkalommal csak annyit írtak egy rendre megdezsmált veteményes előtti pajta ajtajára, hogy „*Figyelünk, bazdmeg!*”

Az 1990-es évektől egyre több hasznosítatlan pajtát *üdülőházként* újíttak fel, sőt a kifejezetten *hétvégi háznak* épült objektumok is megjelentek a szőlőskertekben (30. ábra). Az épületállomány jelentős változása miatt a kertek elvesztették korábbi hagyományos arculatukat (a vértesi Mosonta- és a létai Kossuth-kert bizonyos részei tekinthetők a térség népi építészeti reliktum-területének).

Összegezve, a 20. század második felének gazdasági-társadalmi változásai csaknem egészen felszámolták a szőlőskertkultúrát. Egykori méreteihez képest atominak tűnik a szőlőskertek jelenleg is szőlőműveléssel hasznosított területe.⁴⁷⁹ A térség települései közül már csak Létavértesen folytatnak számottevő szőlőművelést. Hosszúpályi 200 hektáros szőlőskertjéből (1966) mára körülbelül 16 sor maradt. A szőlőskertek jelenleg is pusztulnak, területük

nak, hogy abból hordjanak maguknak tüzelőt. Na azok el is hordták teljesen. De elviszik a szőlőből is a karót, még abból is, amit jelenleg is művelnek.” K.J. Hajdúbagos

⁴⁷⁷ „Nagyon közel van a cigánytelep a hosszúpályi szőlőhöz, oda telepítették őket a szőlő szomszédságába, így nem lehetett nekik gátat vetni. ... Őcsém csinált sokáig 13 sor szőlőt, de mindig meglopták. Azt mondta aztán, a '90-es évek végén, hogy ő másnak nem csinálja, és inkább otthagya.” P.S. Hosszúpályi

⁴⁷⁸ O.A. Hosszúpályi

⁴⁷⁹ „Jobb oldalt is kiirtották a szőlőt mellőlem, bal oldalt is. Egyik oldalt lucerna, a másikon tök van. Az irtás folyamatos. Minden évben eggyel, kettővel, akárhánnyal csökken a szőlők száma.” M.I. Konyár

most is csökken. A szőlőskerti határhasznosítás visszaszorulása nem azonos a pusztásodás folyamatával. A szőlőskertek homoki területe nem vadult el, még ha nem is mutatja azt a rendezettséget, amit a dűlőutak, szőlőspajták és parcellák rendszere mutatott. A kertek homoki területén újabban erdők jönnek létre. Nem véletlenül, hisz a talajadottságok kedveznek az erdők telepítésének. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a természeti adottságok koránt sem determinálják a hasznosítás formáját. Az sokkalta inkább függ a hasznosító közösség érdekeitől, gazdasági stratégiáitól. Ennek megfelelően azonos ökológiai feltételek között is koronként eltérhet a hasznosítás formája. Ezt bizonyítja az észak-bihari szőlőskertek létrejötte és pusztulása.

30. ábra: Újépítésű szőlőskertbeli üdülőház (Kokad, 2010)

VI. INTENZÍV HATÁRHASZNOSÍTÁS, TANYÁS GAZDÁLKODÁS

A 18-20. SZÁZADBAN

6.1. LÉTAVÉRTES KÜLTERÜLETEI – A CSEREKERTI MAJORSÁG ÉS A LIGETI TANYAVILÁG

Létavértes külterületein 2011 februárjában folytattam néhány hetes felderítő kutatást azzal a céllal, hogy felmérjem Létavértes egykor igen kiterjedt tanyavilágának jelenkori maradványait.⁴⁸⁰ Ezt a tanyavilágot még a közelmúltban is több lakott tanyás határrész alkotta, melyek azonban mára többnyire elnéptelenedtek.⁴⁸¹ Feltételezésem, miszerint a külterületek utolsó lakói élénk emlékekkel rendelkeznek a 20. század második felének „tanyavilági történetét” illetően, kutatásom során igazolódott, de értékes adatokat közöltek a már Létavértesre beköltözött, egykori tanyai lakosok is.⁴⁸²

A tanyavilág felszámolódásának folyamatát vizsgálva legelőször is Létavértes jelenlegi külterületi lakotthelyeit vettem számba. *Statistikai értelemben* a külterületi lakotthely olyan település, amely a város közigazgatási határa és belterületi határa között, a külterületeken található. A népszámlálási gyakorlat azt a településrészt tekinti külterületi lakotthelynek, ahol legalább egy személy összeírásra kerül, vagy ahol legalább egy nem lakott, de egyébként használható lakás van.⁴⁸³ *Néprajzi értelemben*, települési formáit tekintve valaha igen változatos volt Létavértes külterülete. Nemcsak *szórványtelepülések* (magányos farmtanyák)⁴⁸⁴ voltak itt, hanem a 20. század közepére *tanyasorok*,⁴⁸⁵ sőt – még ha nem is teljesen fejlődtek ki –

⁴⁸⁰ Kutatótársammal, *Szokolai Katalinnal* számos külterületi lakotthelyre jutottunk el a helyi önkormányzat munkatársa, *Szima Sándor* lelkes kalauzolásával. Kiváló helyismerete és közvetlensége több későbbi adatközlőnkben keltett már az első találkozáskor – irántunk, idegen kutatók iránt is – erős bizalmat, amiért itt fejezem ki köszönetemet. Továbbá hálás vagyok *Létavértes Önkormányzatának* és a *Vértesi Református Egyháznak* kutatásunk logisztikai támogatásáért.

⁴⁸¹ Az *elnéptelenedés* demográfiai folyamata során a tanyás határrészek hagyományos életmódot folytató, leginkább egyéni, majd kollektív mezőgazdasági munkát végző, eredeti lakosai többnyire egy-egy települési (leginkább a létavértesi) belterületre költöztek be, esetleg még a külterületeken elhaláloztak. Ugyanakkor az általam vizsgált külterületek ma sem teljesen lakatlanok, ugyanis több esetben megfigyeltem a lakotthelyek újabb használatba vételét, például a szociálisan hátramaradó rétegek, vagy a rurális vonzalmú, illetve a belvárosi elitársadalomhoz tartozók (orvosok, politikusok) *kiköltözését*.

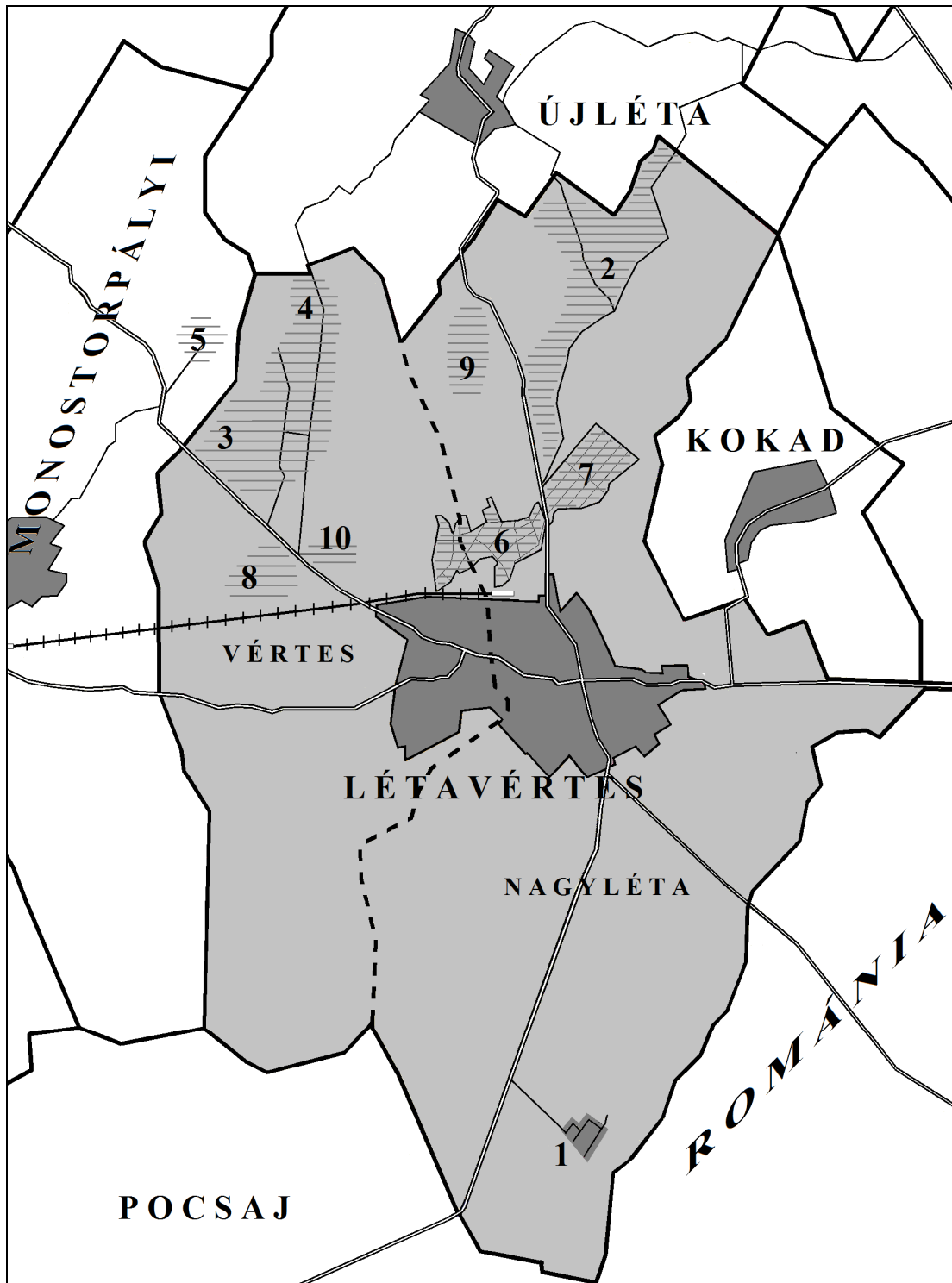
⁴⁸² Itt köszönöm meg *Szabó József és felesége* (Létavértes), *Tatár Gáborné* (Létavértes), *Oláh Gyuláné* (Bortnyák tanya, Monostorpályi), *Silling Imre és felesége* (Létavértes), *Girdán Sándorné* (Cserekert, Létavértes), fia *Girdán József és felesége* (Létavértes), *Kucskár Jánosné* (Kucskár tanya, Létavértes), *Harvilla Mária és Julianna* (Csahostó, Létavértes), *Kustor Józsefné* (Létavértes), *Kolozsi Gyuláné és lánya Kolozsi Viola* (Létavértes), *Szabó István és felesége* (Létavértes), *Tasnádi Imre* (Létavértes), valamint *Bíró Gábor és felesége* (Létaliget, Létavértes) adatközléseit.

⁴⁸³ Vö. 2001. évi népszámlálás. Budapest: KSH, 2002. 237.

⁴⁸⁴ Ilyenek voltak Nagyléta és Vértes déli, feketeföldi, tagos határában.

⁴⁸⁵ Tanyasor húzódtott például a létaligeti *Legelőszélen* a *Vettút* mentén, a vértesi *Nosztatisztán*, vagy a vértesligeti *Rozner-tagot* átszelő, több kilométer hosszú észak–déli irányú út mentén.

központi helyek köré szerveződő *tanyasűrűsödések*⁴⁸⁶ is kialakultak, és egy szőlőskerti tartozéktelepülésből kisebb *csoportos település*⁴⁸⁷ is létrejött.

31. ábra: Létavértes külterületi lakóhelyei 2001-ben: 1. Cserekert, 2. Ligettanyák, 3. Pályihatárdülő, 4. Csaostó, 5. Bortnyák tanya, 6. Mosontakert, 7. Kossuthkert, 8. Kardosliget, 9. Kepecstag, 10. Noszatiszta

⁴⁸⁶ A 20. század közepére tanyasűrűsödéssé vált a létaligeti *Pungor-hegy* térsége, illetve a vértesi *Maxi* (tanyasi iskola) környéke.

⁴⁸⁷ Cserekert, Léta déli határában.

A legutóbbi, 2001. évi népszámlálás szerint Létavértes jelenlegi külterületi lakotthelyei a következők: *Csahostó* – 2 fő, 1 lakás; *Cserekert* – 30 fő, 18 lakás; *Kardosliget* – 1 fő, 1 lakás; *Kepecstag* – 7 fő, 1 lakás; *Kossuthkert* – 8 fő, 5 lakás; *Ligettanyák* – 10 fő, 3 lakás; *Mosontakert* – 9 fő, 3 lakás; *Noszatiszta* – 6 fő, 6 lakás; és *Pályihatárdűlő* – 9 fő, 7 lakás (összesen 82 fő).⁴⁸⁸ Ezek közül kutatásom során elsősorban azokat kerestem fel, melyekben a 20. század második felének egészére visszaemlékező, idős adatközlők laknak. Így eljuttam a Csahostóra, Cserekertbe, a Kossuth- és a Mosontakertbe, valamint a Ligettanyákra. Továbbá kutattam a *Bortnyák tanyán* is, amely közigazgatásilag ugyan a szomszédos Monostorpályi községhez tartozik (a monostori határ legészakibb részén található), de Létavérteshez esik közelebb.⁴⁸⁹ A Bortnyák tanyán lakók erősen kötődnek Létavérteshez, életszervezésüket nagyban megkönnyíti a város közelsége. Ennek felismerése szükségessé tette, hogy mint „kvázi Létavérteshez tartozó külterületet”, bevonjam kutatásomba.

Adatközlőim emlékezetében élénken él a mára elnéptelenedett tanyavilág, a feloszlott tanyasi társadalom. A visszaemlékezések középpontjában gyakran a gazdasági munkatevékenységek, a megélhetést biztosító *aktív termelőmunka* áll. Ennek eredményessége határozta meg a tanyasiak lassan növekvő életszínvonalát. A visszaemlékezések rendre kitérnek arra, hogy a tanyai gazdálkodás milyen nehéz jövedelemszerzési forma volt. Több emléktöredék a kemény munkához, a nehéz megélhetéshez, a szűkös anyagi lehetőségekhez kapcsolódik. Sok adatközlőm említette, hogy a tanyasiak között társadalmi konfliktusok, de még személyes ellentétek sem voltak. Ennek okát azzal magyarázták, hogy az egyformán szegény tanyasiak rászorultak egymás segítésére, a *közös munkaalkalmak* pedig közösségé formálták őket. Örömmel emlékeztek vissza a *közösségi alkalmakra*, a közvetlen emberi, szomszédosági kapcsolatokra, melyeket elbeszéléseikben gyakran idealizáltak. Beköltözött adatközlőim pedig jelenük negatív városi tapasztalatait hasonlították rendre össze az egykor pezsgőéletű tanyavilágra vonatkozó, megszépült emlékeikkel. Elbeszéléseikben minduntalan megjelent a múlt összetartó és a jelen széthúzó közösségeinek ellentéte. A *tanyavilág bomlásának, majd pusztulásának* kutatói felidézése is feszültséget keltett, de egyben olyan emlékérdőket indított el, amely a felszámolódást előidéző gazdasági, társadalmi folyamatok tekintetében számos igen érzékeny és hiteles reflektálást foglalt magába.

⁴⁸⁸ Vö. <http://portal.ksh.hu/pls/portal/!CP.hnt2.telep?nn=05768>, 2011. május 31. – Itt kell megjegyeznem, hogy a 2001. évi népszámlálás óta eltelt 10 évben feltételezésem szerint jelentősen megváltozott (legalább 75%-kal ismét fogyott) a létavértesi külterületek lakónépessége. Feltételezésemet a legújabb, 2011-ben lefolytatott népszámlálás adatai igazolhatják a közeljövőben.

⁴⁸⁹ Létavértestől 3 km-re található. Ennek a távolságnak egy jelentős részét a *Létavértes–Debrecen műúton* (a „bánki úton”) lehet megtenni, míg az 5 km-re lévő Monostorpályiba csak dűlőutakon lehet eljutni.

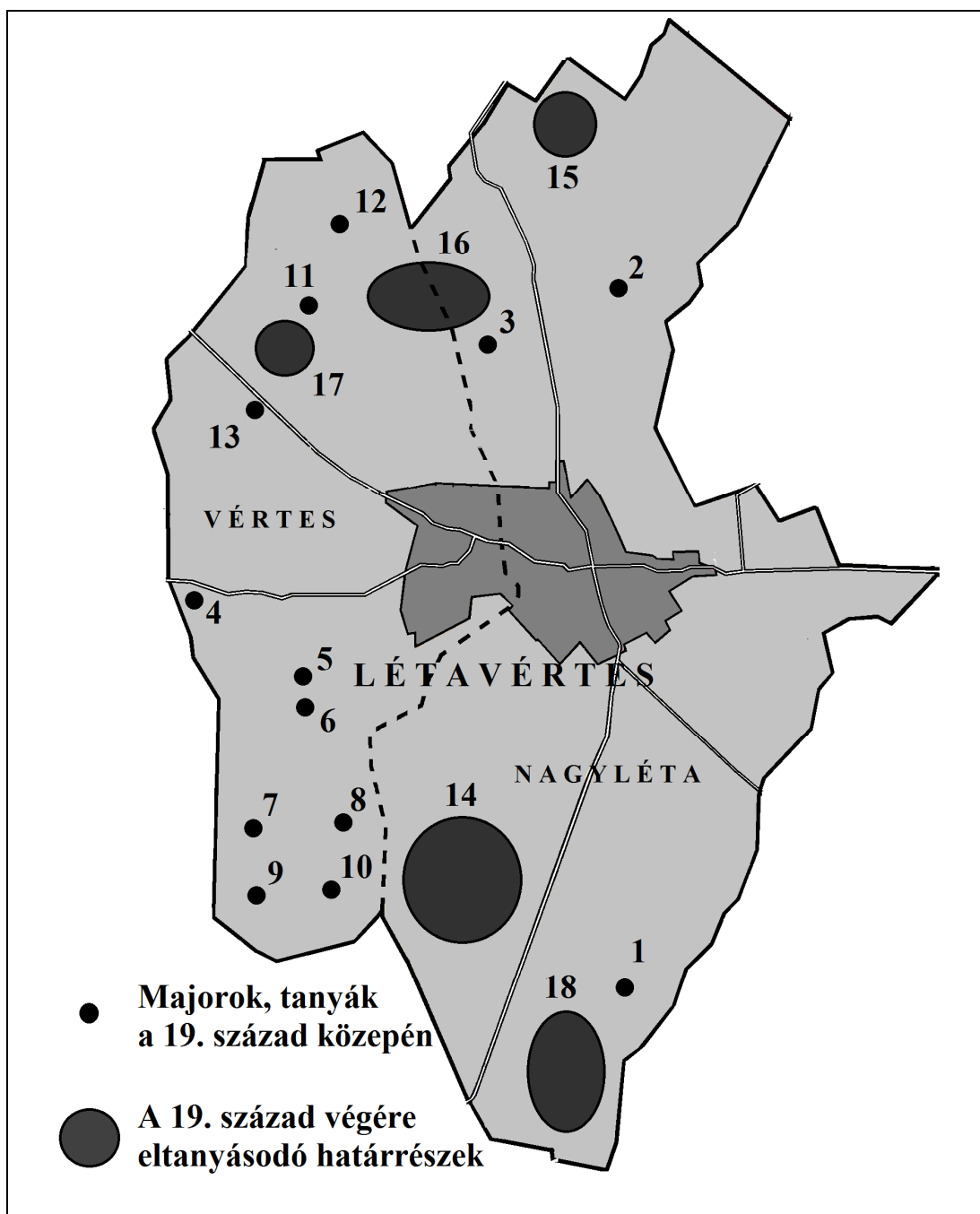
Amíg Létavértes külterületén a 20. századfordulón Nagyléta és Vértes összlakosságának hozzávetőleg 15%-a (több mint ezer fő), majd 1950-ben 22%-a (közel kétezer fő) élt, addig az ezredfordulón már csak a lakosság 1%-a (kevesebb mint száz fő). Ugyanez a csökkenés figyelhető meg a tanyás határrészek esetében. Amíg 1950-ben a két falu határainak 50%-a esett tanyai gazdálkodás alá, addig 2001-ben legfeljebb 1%. Egy egész társadalmi réteg felszámolódását és egy határhasznosítási forma eltűnését pedig nem hagyhatja magyarázat nélkül a kutatás. Ebben a fejezetben tehát legfőképp arra keresem a választ, hogy milyen társadalmi, gazdasági folyamatok idézték elő a tanyavilág pusztulását. Esettanulmány eredmények egész Észak-Biharra kiterjeszthetők, a kutatott jelenségek a térség többi településén is hasonló hatást váltottak ki.

6.1.1. A LÉTAVÉRTESI TANYAVILÁG KIALAKULÁSA A 19. SZÁZADBAN

1970-ben történő összevonásukat megelőzően, Létavértes két jelenlegi városrésze, Nagyléta és Vértes különálló községek voltak. Így abban az időszakban, amelyben az általam kutatott külterületi lakotthelyek kialakultak, a 19. század második felében, nem alkotott egységet a mai Létavértes határa sem, hanem két részre, a *létai* és a *vértesi határra* tagolódott, melyeken több különálló tanyavilág létesült. Ezek története a 19. század elejéig nyúlik vissza. Ekkor, a Napóleoni-háborúk alatti gabonakonjunktúra idején jöttek létre a birtokos nemesség első *majorjai*. Ezek a monokultúrás gabonagazdaságok – kezdetben csak *időszakosan* – az úrbéresek jelentős munkáját (robotját) igényelték. Az 1860-as évekre már 12 kisebb-nagyobb major és tanya volt Létavértes határában (32. ábra). Többségük Vértes déli határrészére esett, de már a ligeti határokon is megjelent egy-két, jobbára állattartó tanya.

A 19. században a mezőgazdaság struktúrája megváltozott, a korábban meghatározó extenzív állattartás helyébe a gabonatermelés lépett. A szántóföldek terjedésével a határ távolabbi részei is művelés alá kerültek. Az ezeken folytatott munkatevékenység azonban, a belterületi lakóhelytől való nagy távolság miatt, nem volt gazdaságos. A termények behordása, a takarmánytárolás, az igás állatok ellátása etc. egy gazdasági udvar kiépülését tette szükségessé. Majd a mezőgazdasági termelés belterjessé válásával, és az istállózó állattartás elterjedésével szükségessé vált, hogy valaki *állandó jelleggel* kint tartózkodjon a tanyán. A 19. század második felétől tehát már a bérmunkás cselédek állandó jellegű tanyán lakása is gyakori volt.

A tanyavilág ezen első lakóit idővel egyre kevesebb kapcsolat fűzte a központi településhez.⁴⁹⁰

32. ábra: Létavértes 19. századi tanyavilága: 1. Cserecsákó, 2. Mandel major I., 3. Mandel major II., 4. Fényes tanya I., 5. Irinyi tanya, 6. Derecskei tanya, 7. Derzsy tanya, 8. Fényes tanya II., 9. Schwartz tanya, 10. Péceli tanya, 11. Vári tanya, 12. Magyarai tanya, 13. Gorove tanya, 14. Fényes-pusztai tanyák, 15. Létaligeti tanyák, 16-17. Vértessligeti tanyák, 18. Cserekert és a Nagycsákó⁴⁹¹

A jobbágyfelszabadítás utáni időszakban országszerte megnőtt a gabona iránti kereslet, amelynek következtében (az állattartás mellett) a tanyás gazdálkodás a gabonatermesztés

⁴⁹⁰ LETTRICH 1968: 21-27.; vö. BIHARI-HORVÁTH 2008: 5-33., Uő. 2011a: 69-80., Uő. 2011b

⁴⁹¹ A térképes ábra a második és a harmadik katonai felmérések (1860, 1890 k.) alapján készültek.

irányába fejlődött, belterjesebb tanyai gazdálkodást eredményezve. A tanyás gazdálkodás legfontosabb előnye az időmegtakarítás volt. A településtől több km-es távolságban lévő tanya felé vezető út napi megtétele nem tette volna lehetővé a belterjes gazdálkodást, így az 1850-1890 közötti évtizedekben tömegesen épültek tanyák Alföld szerte. Erre az időszakra esik Nagyléta déli határrészének (az egykori Fényes-pusztának) a tanyásodása,⁴⁹² de ekkor kezdődött a Liget benépesülése is. Egyre jelentősebb munkaerő-felesleget kötöttek le a telkes jobbágyszármazású birtokos nagygazdák tanyái. Főként a földnélküli, vagy törpebirtokos szegényparasztok hagyták el falusi lakóhelyüket egy-egy mezőgazdasági munka idejére.

6.1.2. A TANYAVILÁG KITELJESEDÉSE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A 20. századfordulón már több mint ezer fő élt Létavértes külterületén. Nagyléta és Vértes tanyasi lakossága ekkor közel azonos számú (650-600 fő) volt. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint a nagylétai Ligettanyáknak 403, a Cserekertnek 162, a Kiscsákónak (melyet korábban Cserecsákónak neveztek) 27, a Nagycsákónak pedig 70 lakosa volt. Ugyanekkor Vértesen a Gorove tanya (102 fő), a Kövesdi tanya (92 fő), a Lédig tanya (74 fő), valamint a Kis I és a Nagy II. tanyák (50-50 fő) rendelkeztek jelentős népességgel.⁴⁹³ Vértesen a külterületi lakosság többnyire a déli és nyugati határrész uradalmi majorjaiban, Nagylétán pedig elsősorban a ligeti (északi) határrész egyéni tanyáin élt.

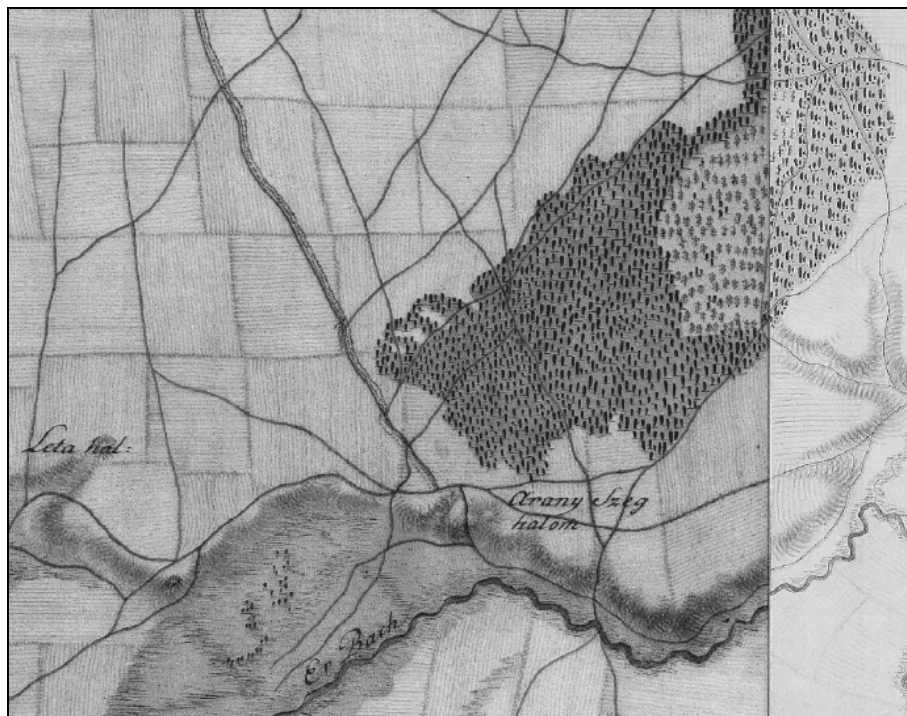
Érdekes fejlődésen ment keresztül a *cserekerti külterület*. A jelenlegi lakotthely környezetében a 18. században még hatalmas tölgyerdő, a *Létai-erdő* húzódott. Ennek irtványain, az Ér jobb partján települt a Cserekert, Nagyléta első *szőlőskertje*, valamikor a 18. század első harmadában (33. ábra).⁴⁹⁴ Ezt a szőlőskertet (és az irtványon kialakított szántókat) a létai úrbéres parasztközösség használta, kezdetben bizonyára árendát fizetve a terület nagybirtokos tulajdonosának, a gróf Dietrichstein-családnak. A 18. század végén azonban, az új birtokosok (gr. Khevenhüller, majd br. Mandel) a saját kezelésükbe vették a területet, és létrehozták a határrész első gabonagazdasági majorját, a *Cserecsákót* (a későbbi *Kiscsákót* – 34. ábra). A létai úrbéresek a nagybirtok intenzívebb gazdálkodását, (jogos) területfoglalásait nem fogadták el, elhúzódó urbáriális pert indítottak, melyet végül elvesztettek. A 19. század végére a

⁴⁹² Nagyléta „feketeföldi” tanyáinak paraszttulajdonosai ekkor még nem laktak állandó jelleggel kint, csak a mezőgazdasági munkák idejére költöztek a tanyára. A 20. század első harmadában azonban már itt is jelentős (közel 100 főnyi) volt a kint lakó népesség.

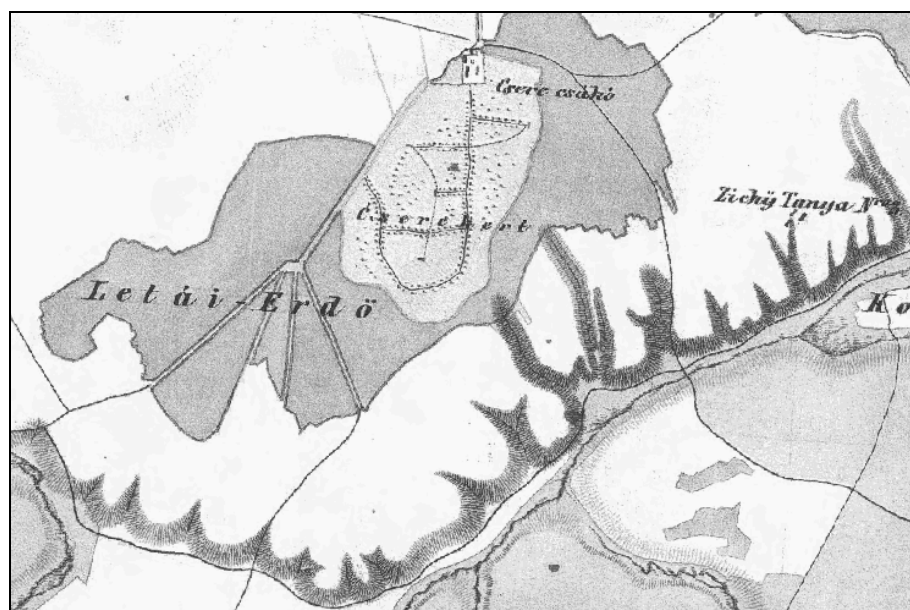
⁴⁹³ Ezekon kívül Vértesen több kisebb tanyát is felsorol a népszámlálás: *Derzsy liget* (9 fő), *Fráter liget* (24), *Derzsy kistanya* (8), *Derzsy nagy tanya* (8), *Frátergőzhátja t.* (26), *Irinyi t.* (10), *Nagygőzháti t.* (5), *Nagy I. t.* (18), *Magyari t.* (28) *Bartha tanya* (30), *Kis II.* (8), *Kis III. t.* (6), *Kis IV. t.* (8) *Marjai t.* (9), *Noler t.* (24), *Újvárosi t.* (7). – Vö. A Magyar Korona Országainak Helységnevtára. Budapest, 1902.

⁴⁹⁴ Vö. TOKAI 1992: 75.

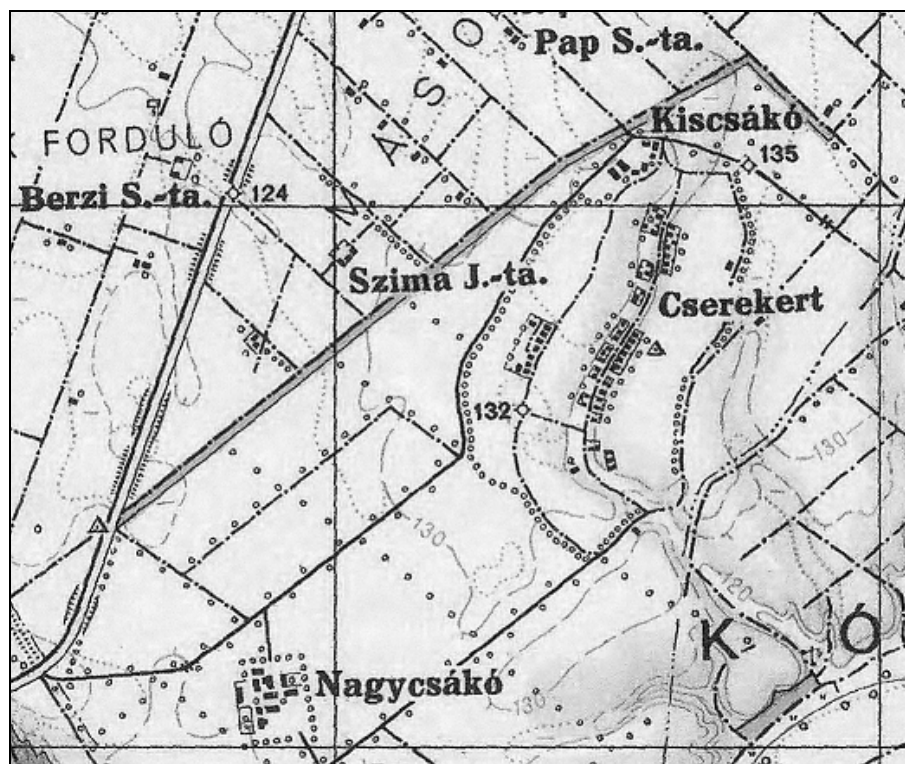
szőlő is kipusztult. A szőlőskert azonban nem néptelenedett el: a kezdetben csak eszköztárolásra (esetleg időszakos kint lakásra) használt kunyhók, szőlőpajták a közeli uradalmi majorok cselédiségének birtokába kerültek. Ezek helyén idővel állandó lakhatásra alkalmas lakóházak épültek. Az egykori szőlőkert pajtasorai hamarosan *többutcás kistelepülés*sé alakultak (35. ábra). Cserekert népessége felduzzadt, lélekszáma az 1930-as években már 220 fő volt.

33. ábra: A Cserekert térsége az első katonai felmérés idején, az 1780-as években. A sötét színnel jelzett erdőterület közepén lévő irtványon szőlőskert települt

34. kép: A Cserekert térsége a második katonai felmérés idején, az 1860-as években. A szőlőskerttől északra szerveződött a határrész első, állandóan lakott majorja, a Cserecsákó (Kiscsákó)

35. ábra: Cserekert utcásodó települése az 1940-es években⁴⁹⁵

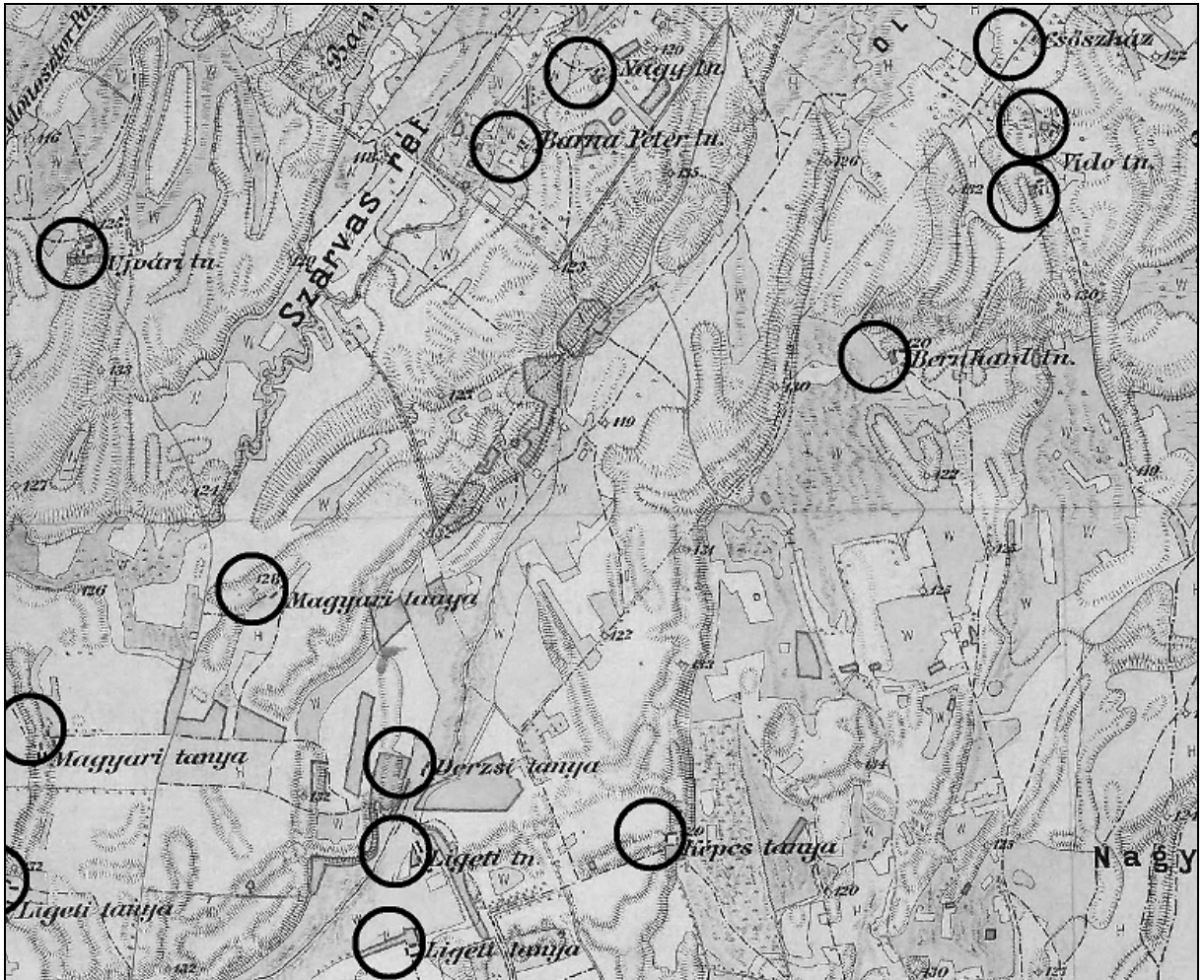
A Csákókhoz hasonló létai és vértesi majorok vagy felszámolódtak 1945-48-ban, vagy az új közös gazdaságok telepeivé váltak az 1950-es években. A világháború utáni földosztás-kor a nagyobb birtokok szétmorzsolódtak, majd a kommunista hatalomátvétel után szövetkezeti tulajdonba kerültek. Korábbi agrármunkásaik, cselédségük az állam támogatásával betelepült a közeli falvakba.

Az egykori tanyavilág a *Ligeten* tartotta magát a legtovább. Észak-Bihar parasztsága a Dél-Nyírség földrajzi kistájának erdős vidékét nevezte Ligetnek, *ligetesi területnek*.⁴⁹⁶ Maga a tájnévszerű *Liget-erdő* (Liget Wald) megnevezés már egy 18. századvégi térképen is szerepel,⁴⁹⁷ egységes és kiterjedt, de több település határa között megoszló térséget jelöl. Az észak-bihari településeknek rendre az északi határrésze tartozott a Ligethez, melynek homokos, szántóművelésre kevésbé alkalmas területét korábban legeltetéssel, vagy kaszálóként hasznosították. A közös használatú nagylétai homoki legelők az úrbérrendezés utáni elkülönözésekor a Mandel-uradalom birtokába kerültek. Az első állattartó majorokat az uradalom alakította ki a *legelőszéli Ligeten*. A vértesi Ligeten már a jobbágyfelszabadítás után elkezdődött a tanyásodás, de Létán csak az 1860-as években, amikor a tönkrement Mandelek birtoka a Belga Bank tulajdonába került (36. ábra).

⁴⁹⁵ Vö. Magyarország topográfiai térképei a második világháború időszakából. Budapest: Arcanum Kiadó, 2008.

⁴⁹⁶ Vö. DANKÓ 1999: 117-123.

⁴⁹⁷ Az első katonai felmérés térképszelvényén.

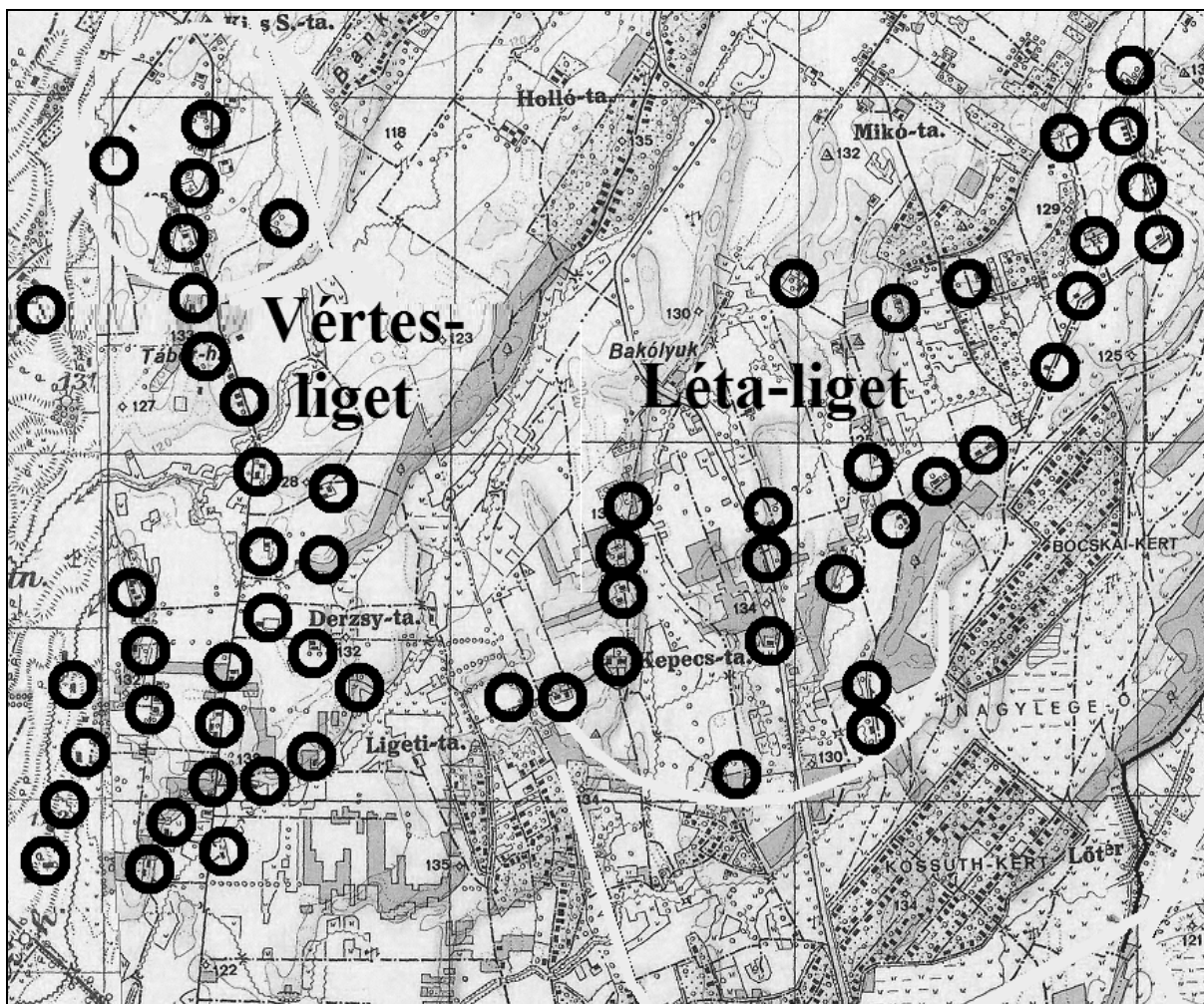
36. ábra: A létavértesi Liget a harmadik katonai felmérés idején, az 1890-es években

A bank ugyanis a roppant – mintegy 6000 katasztrális holdnyi – területet felparcellázta, és kisebb birtokok formájában értékesítette, sőt a szegényebb gazdáknak kedvezményes földvásárlási hitelt is biztosított.⁴⁹⁸ Nagyléta egykori történelmi határából északon ekkor vált ki, és szerveződött településsé Újléta.⁴⁹⁹ A tanyásodás a 20. századi földosztások (a vitézföldek osztása, az 1945-ös földosztás) során újabb és újabb lendületet kapott. A Ligetre nemcsak Létáról és Vértesről, de a debreceni külterületekről (főként Halápról) és más falvakból, városokból is érkeztek telepések. Az illetén fejlődő, de kezdetben elkülönülő Léta- és Vértesliget a 20. század közepére szinte összenőtt, egyetlen hatalmas tanyavilágot képezve (37. ábra).⁵⁰⁰ 1930-ban már közel 750 fő élt a létavértesi Ligeteken.

⁴⁹⁸ TOKAI 1992: 141-147.

⁴⁹⁹ Vö. PÁLL 1993: 155-164.

⁵⁰⁰ Itt kell megjegyezni, hogy Újléta mai területe egykor egészében a Ligethez (Létaligethez) tartozott. Újléta kiválása után a létai, vértesi ligeti tanyavilág nem torpant meg a közigazgatási határoknál, hanem az Újléta területén is folytatódott. A tanyavilág lakói tehát Léta- és Vértesliget mellett megkülönböztették *Újlétaligetet*, amely ennek a hatalmas tanyavilágnak az északi téségét jelenti.

37. ábra: A Vértesszigony- és Léta-ligeti tanyavilág az 1940-es években

Az alsófokú oktatási intézményhálózat a Ligeten az 1940-es évek végén alakult ki,⁵⁰¹ a cserekeri iskola pedig még a második világháború előtt, a Klebelsberg-féle tanyasi iskolaépítés korszakában jött létre. A külterületeken az iskolák mellett *imaházak*, *kápolnák* is létesültek. Cserekeret rendszeres *autóbuszjáratok* is érintették. Ezeket a rendszerváltás után sokszor megszüntették, majd a cserekeri lakosság kérésére újra meg újra elindították. Az utolsó buszjárat 2006-ban szűnt meg. Megszűnése a fiatalabb generációknak a falura, városra költözésével, és az időseknek a mindinkább helyhez kötött életmódjával, végső soron a buszjárat igénybevételének csökkenésével, és így a gazdaságtalan üzemeltetéssel indokolható.

⁵⁰¹ Vértesszigonyon előbb, 1947-ben a *Rózner-tagon* létesült iskola, majd az 1960-as évek elején a Liget Vértesszigonyhoz közelebbi részén épült fel az ún. *Maxi*.

6.1.3. A TANYAVILÁG FELSZÁMOLÓDÁSA A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A tanyásodás folyamata az 1945-ös földosztással zárult le. Az 1950-es évek megszorító agrárpolitikája, majd az 1961-re befejezett *kollektivizálás*, a földmagántulajdon kvázi megszűnése, valamint a tanyai népesség kedvezőtlen életkörülményei a tanyahálózat felbomlásának folyamatát indították el. A tanyák felszámolásra irányuló hivatalos településpolitika *mesterségesen konzerválta* a tanyai életkörülmények elmaradottságát, így a tanyai lakosok saját pénzforrásaikból sem modernizálhatták tanyáikat.⁵⁰² Ennek következtében *folyamatos elvándorlás* kezdődött a környező településekre.⁵⁰³

		Csahostó (Vértessliget része)	Cserekert	Liget-tanyák (Létaliget)
1970	összes lakás	10	64	33
	villany	–	49	–
	víz	–	–	–
	fürdőszoba	–	–	–
	gáz	1 db	3 db	1
1980	összes lakás	nincs adat	46	10
	villany	nincs adat	45	1
	víz	nincs adat	–	–
	fürdőszoba	nincs adat	1	–
	gáz	nincs adat	27	4

Az 1970. évi népszámlálás statisztikai adatai szerint az általam kutatott külterületeknek csak mintegy 33%-ában volt *villany*. A tanyákon petróleumlámpával világítottak mindaddig, amíg az 1960-70-es években lassan elkezdtek kiépíteni az elektromos hálózatot. A kint élők *vízellátása* ásott kutakból történt, 1970-ben mindössze a külterületek 1%-ában volt vezetékes ivóvíz, 2%-ában volt fürdőszoba, vagy mosdófülke, és csak 4%-a volt felszerelve *palackgázzal*. Az 1980. évi népszámlálás azt mutatja, hogy a tanyavilág infrastrukturális ellátottsága egy évtized alatt sokat haladt előre: a lakásoknak már 61%-ában volt villany, és 55%-ában gáz, de még mindig csak 1%-ában volt fürdőszoba. Vízhálózat ekkor még egyik külterü-

⁵⁰² „Mikor mink ezt a házat építettük, ugye négy gyermek volt, nehéz volt építkezni. Először egy szoba-konyhás lakásunk volt, a konyhában megreccsent a gerenda. Kértünk volna, de nem adtak építkezési engedélyt, nem adott a létai tanács. Mink csak szedtünk egy kis erőt, volt egy kis tehetségünk, csak megépítettük ezt a házat. És megbüntettek bennünket 600 forintra. Az nagy pénz volt az akkor, 600 forint. Behívattak Derecskére bennünket, amiért ide építkeztünk, megbüntettek bennünket, hiába négy gyermek volt. Nem vették figyelembe.” – G. M. szül. 1937; Cserekert; lakh. Cserekert; „A 102., ez a mi házunk, a vasúton erről, ez a 102. Aztán majd jóval később, a tsz-tájba már nem maradt csak 29. Na de most aztán már csak mink vagyunk egyedül. Most egész hetekig nem látunk az úton elmenni senkit se, hát ez egy olyan borzasztó hely, hogy csuda.” – H. M. szül. 1935, Csahostó; lh. Csahostó

⁵⁰³ ENYEDI 1980: 25-40.

leten sem volt, Cserkerten is csak az 1980-as években kezdték kiépíteni, de a lakosok erre máig sem csatlakoztak.⁵⁰⁴

Egy elkeseredett külterületi adatközlő a tanyavilág elnéptelenedését elsősorban *közigazgatási érdektelenséggel* magyarázta. Szerinte Létavértes igazgatási *elitje* akadályozta meg a külterületek fejlesztését, amelyben közre játszott, hogy az elit tagjainak nem voltak „személyes érdekeltségei” a tanyákon, lévén belterületi származásúak. Véleményét ma már nehéz igazolni.

A fiatalokat az infrastrukturális elmaradottság, a mezőgazdaság erőszakos átalakítása, a jobb és kényelmesebb megélhetés, az öregebbeket pedig elsősorban *egészségi állapotuk* szorította a faluba.⁵⁰⁵ Utóbbi jelenség már a 20. század elején is megfigyelhető volt: Györffy István az 1930-as évek végén írt cikkében jegyzi meg, hogy „ha újabban már sok gazda ott (a tanyán) éli is le az életét, öreg korára, ha nyugalomba megy, visszatér a városba.”⁵⁰⁶ Az öregek Létavértes tanyavilágában is csak addig éltek kint a tanyán, ameddig önállóan, vagy segítséggel, el tudták látni önmagukat és a gazdaságot. Miután egészségük megromlott, fizikai erejük meggyengült, általában beköltöztek abba a faluba, ahol gyermekeik éltek.

Az 1960-as évektől a tanyasi lakónépeség folyamatos fogyása figyelhető meg. Országos átlagban a tanyai népesség 1949 és 1960 között majdnem a felére csökkent, és ez a csökkenés az 1960-as években csak fokozódott. Az *elvándorlás* gyorsuló ütemű előregedési folyamattal is párosult.⁵⁰⁷ A tanyasi népesség *előregedésének* elsődleges oka a fiatalok faluba költözése volt. Létavértesen többen a *nagyüzemi gazdálkodást* jelölték meg a beköltözés okaként: miután a tsz elvette a tanyákhoz tartozó földet (a tanya körül csak néhány száz négyszögöl földterületet engedett megtartani), legelő híján lehetetlenné vált a tanyai gazdaságok húzó ágazatának számító állattartás.⁵⁰⁸ Ugyanakkor a tsz-be belépő tanyasiaknak a tsz földjén is kellett dolgozniuk, ami sokszor több km-re esett saját, tanyasi gazdaságuktól.

Az 1960-70-as évektől a külterületi lakosság tömegesen költözött a faluba. A beköltözésről való döntést nagyban meghatározta a tanyasi iskolák (1960 és 1975 közötti) felszámolo-

⁵⁰⁴ Vö. 1970. évi népszámlálás, 10.a. kötet (Hajdú-Bihar megye és Debrecen számlálókörzeti és külterületi adatai) Budapest, 1972. 115.; 1980. évi népszámlálás, 9.a. kötet (Hajdú-Bihar megye számlálókörzeti és külterületi adatai) Budapest, 1982. 127.

⁵⁰⁵ „Sokan voltunk. Szinte utcasorok voltak. Az épületek eltűntek szinte mind. A régiek azok meghaltak, a családja elköltözött hol ide, hol oda, de általában a városba mentek abban az időben.”- S. I. szül. 1950, Vértesliget; lh. Létavértes (Vértes)

⁵⁰⁶ GYÖRFFY 1937: 71.

⁵⁰⁷ LETTRICH 1968: 34.

⁵⁰⁸ „Biztos, hogyha nem lett volna tsz, nem szorítottak volna meg bennünket, biztos, hogy egyhamar nem jöttünk volna be. Az idősök mindig bentebb húzódtak, a szorongatás miatt. Az az igazság, hogy nem kényszerítettek bennünket, csak terrorizálás volt ugye, hogy ne engedjem ki a csirkét, mert annyira közel volt a tsz földje, hogy a kiscsirke meg a tyúk kiment, megkaparta. Kerülő volt abban az időben, és állandóan megszólongatott bennünket, hogy ne engedjük ki a csirkéket, feljelent. Mindig macerálták, piszkálták az embert. Mindenki behúzódott, beszélőgőzött a falura. Az idősebbek azért, mert már megbetegedtek, a fiatalok meg a gyerekekért. Ha a tsz nem lett volna, biztosan ott öregedtiünk volna meg.” – Sz. J. szül. 1939., Létaliget; lh. Létavértes (Nagyléta)

lása. Ezt követően a gyerekek az újonnan szervezett vértesi *Tanyasi Kollégiumba* kerültek, a szülők pedig, hogy gyermeküktől ne maradjanak távol, igyekeztek telket, házat vásárolni a települési belterületen. Sokan az *infrastrukturális elmaradottság* miatt kényszerültek a falvakba, a városba. Az infrastruktúra a tanyasiak számára elsősorban a *villanyáramot* jelentette: vonzotta őket, hogy a faluban a villanyáram jelentősen könnyebbé, kényelmesebbé tette az ott élők életkörülményeit. Másodsorban a korszerű úthálózatnak, a „kövesútnak” a hiányából adódó közlekedési nehézségek is beköltözésre készítették a tanyasi lakosságot.

Az 1970 és 2001 között készített statisztikai adatsorokból kitűnik, hogy négy évtized alatt Létavértes külterületi lakóhelyeinek lakónépessége – mind arányában, mind abszolút értékében – jelentősen lecsökkent. A népességfogyás a legnagyobb mértékben Cserekertet (85%), a Bortnyák tanyát (88%), a csahostói tanyákat (91%) és a Ligettanyákat (94%) sújtotta.

	Lakónépesség száma			
	1970	1980	1990	2001
Csahostó	35	nincs adat	nincs adat	2
Cserekert	202	93	40	30
Kossuthkert	27	12	3	8
Mosontakert	12	14	nincs adat	9
Ligettanyák	106	19	26	10
Bortnyák tanya	207	71	39	24

A technikai fejlesztéseknek a 20. század második felére jellemző lendületes terjedését a külterületek nem tudták követni, idővel a tanyai lakhelyek korszerűtlenné váltak. A fiatalabb és középkorú tanyai nemzedékek főként a század utolsó harmadában nagy ütemben települtek be a falvakba, városokba. A korszerűtlen lakókörnyezet mellett ennek elsődleges oka a helyi *foglalkozási lehetőségek hiánya* volt. Az osztársadalmon belül is az 1960-70-es években nőtt meg azoknak az aránya, akiknek származási társadalmi helyzete életük folyamán jelentősen megváltozott.⁵⁰⁹ A változások kezdete mindenképp a mezőgazdaság 1950-es években megindult, majd 1960-ra befejezett szocialista átszervezéséhez, és az *intenzív iparosításhoz* kapcsolható. Ezen folyamatok eredményeképp számos család kényszerült addigi életmódja megváltoztatására. A külterületek vonatkozásában ez egyet jelentett a tanyai munkatevékenységek

⁵⁰⁹ ANDORKA 1982: 251.

felszámolódásával, a munkaképes tanyai lakosságnak a mezőgazdasági, vagy ipari nagyüzemekben való munkavállalásával és elvándorlással. A család férfi tagjai olyan munkát igyekeztek vállalni a közelebbi nagyvárosokban, elsősorban azok ipari szektorában, amely állandó jövedelmet biztosít a megélhetéshez. Akik mégis a mezőgazdaság szektorában maradtak, a nagyüzemben teljesített munka mellett *jövedelemkiegészítő tevékenységet* kerestek maguknak. A cserekertiek közül sokan például földet béreltek a háztáji mellé, azon dohányt, kelendő zöldségféléket termesztettek.⁵¹⁰

38. ábra: Beomlott tanyaépület (Vértessliget, 2011)

Amíg a termelőszövetkezetek tagságához általában a családok nőtagjai és a munkaképes idősök csatlakoztak – egyben biztosítva a háztáji földek hasznosításának lehetőségét –, addig a családok férfitagjai megőrizték mobilitásukat, és jövedelmezőbb *ipari munkákat* vállaltak.⁵¹¹ A foglalkozási átrétegződés következtében a külterületi lakotthelyek már nem kizárólag a mezőgazdaságból élők lakhelyét képezték. A nagyvárosokban munkát vállaló férfiak

⁵¹⁰ A dohányértékesítésből keletkezett bevétel volt az ún. *téli pénz*, mivel a dohányt januárban, februárban adták le a létai *dohányátvevőhöz*.

⁵¹¹ VALUCH 2005: 197-199.; vö: „Az emberek előbb a Csákón, a tehenészeti telepen dolgoztak. Aztán mikor felszámolták a Csákót, onnantól kezdve nem volt munkájuk az embereknek. Akkor jött be az, hogy mindenki amerre csak tudott eljárt a munka után: Pestre a metróhoz, Debrecenbe az építőiparba. A metrónál dolgoztak legalább húszan. Létárról, a vonattól busszal jártak haza Cserekertre. Péntek délután, amikor már vége volt a hétnek, a munkának, jöttek, érkeztek haza. Egy-egy ilyen pénteken, mikor leszálltak a buszról, olyan 30-an is voltak talán.” – G. J. szül. 1958, Cserekert; lh. Létavértes

csak hétvégéken tudtak a gazdasággal foglalkozni. A cserekerítiek például csak télen (az építőipar pauzájában) szerződtek le a közeli kiscsákói termelészövetkezethez, hogy a dohánycso-mózás, dohánybálázás, etc. kampánymunkáiban részt vegyenek. A tanyai agrártermelés így hamarosan a kiegészítő gazdálkodás szintjére szorult vissza.⁵¹² A legalapvetőbb termelési eszközhöz, a földhöz való kötődés egyre gyengült, ami felgyorsította az elvándorlást, melynek végső ütemében már a külterületi lakóingatlanok értékesítésére sem volt lehetőség. Kereslet hiányában a beköltözők utolsó, századvégi csoportjai kénytelenek voltak pusztulásra ítélni tanyáikat, melyek néhány évtized alatt elsüllyedtek a műveletlen területeken.

6.1.4. LÉTAVÉRTES TANYAVILÁGA A 20. SZÁZAD VÉGÉN

A 20. század végére a külterületi alapellátás színvonala végletesen lecsökkent. Az *iskolák megszüntetése, a boltok bezárása, a buszjáratok felszámolása* a legteljesebb perifériára szorította a külterületi népesség maradékát. Hamarosan elhalnak az egykori parasztcsaládok utolsó képviselői is. Gyermekük már régen elszármaztak a tanyákról.

Mindemellett napjainkban állandó vagy ideiglenes jelleggel *új társadalmi csoportok* is megjelennek a külterületeken. Egyrészt a vidéki életformát kedvelő, középkorú, tehetősebb *értelmiségiek* (orvosok, politikusok, etc.) és a *külföldiek* választják a természeti környezet biztosította nyugalmat, főként a Létavérteshez (és Debrecenhez is) közeli ligeti külterületeken. Ezek az újonnan kiköltözöttek már nem érzik azt az infrastrukturális elmaradottságot, amely a tanyasiak életmódját egykor jellemezte, hiszen az újabb elektronikai termékek, közlekedési eszközök lehetővé teszik a belterületi (falusi–városi) életmódhoz hasonló, sőt sokszor annál modernebb életvitelt.

A külterületi életmód a *társadalom perifériájára szorult*, olcsóbb megélhetés remélő középkorúak (a nyugdíjkorhatárhoz közeli, esetleg rokkantnyugdíjas, vagy nyugdíjas korú) körében is egyre kedveltebb. Cserekerítésben jelenleg alig él 5-6 lakos, többségük az utóbbi években települt át elsősorban nagyobb városokból (Debrecenből, Tatabányáról(!), etc.), mert korábbi lakhelyükön nem tudták fizetni lakásaik hitelét, közműdíjait. A *betelepülők* bár olcsón jutnak lakóingatlanhoz, de az infrastrukturális fejletlenség, és főként a tömegközlekedés hiánya idővel a korábbitól is nehezebb helyzetbe taszítja őket.⁵¹³ Az 1990-es években néhány

⁵¹² vö. DURÓ 1998: 69.

⁵¹³ „Minden személy más egy kicsit. Minden sors más. Van olyan, aki lecsúszott Debrecenben, a panellakást el kellett adnia, és akkor úgy gondolta, hogy 500.000 forintért vesz egy kertes házat Cserekerítésben. Az ilyenek 3-4-5 évig bírják itt, utána eszükbe jut, hogy itt végül is lehetetlen élni. Az elején nem gondolják végig, hogy itt már nincs buszjárat, itt már nincs bolt, nincs semmi. Mert ha valakinek van valamilyen jövedelme, vagy rok-

létavértesi, debreceni család a szabadidő eltöltéséhez, *hobbiteleknek* vásárolt tanyát. Itt a család tavasszal és nyáron pár napot együtt töltött: bográcsoltak, szalonnát sütöttek, művelték a hobbikertet, etc. Később azonban, a hobbitevékenység feladásakor – társadalmi, gazdasági, érzelmi kötődések híján – ezeken a telkeken könnyen túladtak (de legalábbis elhagyták), így ez a folyamat még csak le sem lassította a tanyavilág pusztulását.

Összefoglalva, Létavértes tanyavilága a 19. században települt. Először a nemesi birtokok tartozékanyái és az uradalmak majorjai jöttek létre a szántóművelésre alkalmas határreszeken. A gyengébb termőterületeken ekkor még nem létesültek tanyák. Ezek közé tartozott a határ északi részét képező, nagy kiterjedésű *Liget-erdő*, illetve a közte és a belterület között lévő *homoki legelő*. Mindkét határrész a Dél-Nyírség homokvidékén húzódott. Területeiket kezdetben a földbirtokosok és paraszti közösségek közösen használták. Az úrbérrendezéskor uradalmi kezelésbe kerültek. A tulajdonosok eladósodása után az erdőt és a legelőt felparcellázták és kiértékesítették. Ekkor jöttek létre az északi határ farmtanyái. A Ligeten 1930-ban már 750 ember élt. Az egyre intenzívebb határhasznosítás következtében jelentős erdőterület semmisült meg. A vegetáció változása homokmozgásokat eredményezett, ami tovább nehezítette a rosszminőségű talaj művelését. A gazdaság szocialista átszervezése után beszűkült a tanyai határhasznosítás és elkezdődött a tanyai lakosság elvándorlása. Létavértes tanyavilága lassan felszámolódott. A rendszerváltás után a farmtanyák helyén erdőgazdaságok szerveződtek, jelenleg is intenzív erdőtelepítés folyik. Mindebből adódóan levonhatjuk a következtetést, miszerint az észak-bihari homokvidéken a farmtanyás gazdálkodás jelentős környezetátalakító tevékenység volt, és bár nagyszámú közösségnek biztosított megélhetési keretet, a térség ökológiai egyensúlyának egyáltalán nem kedvezett. Ez az egyensúly a tanyavilág megszűnésével és az erdőgazdaságok létrejöttével állt helyre.

kantsági nyugdíja, vagy sima nyugdíja, akkor itt is meg tudja enni a húslevest, vagy bármit, csak beszerezni nehéz. Ha gyerek van, vagy be kell menni valamit intézni, vagy ha a kenyeret kell megvenni. Vagy ha jön a tél, és nem tudnak innen elmenni... Meg ha valaki olyan korba van, hogy el kell járnia dolgozni. Hát szinte innen lehetetlen, ha csak nincs járműje. A lényeg a lényeg, hogy nem csak most, hanem már pár évvel ezt megelőzően, itt az elmúlás jelei mutatkoztak mindenhol. Emiatt szerintem új lakók nem fognak már idejönni.”
– G. J. szül. 1958, Cserekert; lh. Létavértes

VII. ÖSSZEGZÉS

Értekezésem három határhasznosítási forma ökológiai antropológiai szemléletű kutatási eredményét ismerteti. A kutatás mindhárom esetben a kultúra és a természet közötti kapcsolat működésére irányult. Ennek megfelelően kettős cél motivált. Egyrészt a természeti környezet határhasznosításra gyakorolt hatásait, másrészt a határhasznosítási formák környezetátalakító gyakorlatát kívántam bemutatni. Ennek okán azokat az ökológiai tényezőket vontam vizsgálat alá – így főként a felszínt, a talajt, a vízrajzot, a növénytakarót és az állatvilágot –, melyek hatással voltak a határhasznosításra. E tényezők nagyban hozzájárultak annak megértéséhez, hogy bizonyos gazdasági tevékenységek miért jelentek meg, mások pedig miért tűntek el a történelem adott pillanatában. A sárréti puszták hasznosítása, az észak-bihari homokdombok szőlővel való betelepítése és a dél-nyírségi erdők tanyásodása ugyanakkor a természeti környezet átalakítását is eredményezte és további, a helyi közösség kultúráját érintő változásokat generált. Hatással volt a népesedés, a településszerkezet, a gazdasági stratégiák, de még a szórakozási formák alakulására is. Ez az összefüggésrendszer csak holisztikus megközelítéssel, interdiszciplináris keretek között kutatható és nem érthető meg a történeti háttér és a táji környezet ismerete nélkül. Éppen ezért vizsgálatomat a választott kutatási terület, Észak-Bihar bemérésével kezdtem. A korábban kevésbé kutatott néprajzi kistájat ismerteti az értekezés 3.2. alfejezete.

A határhasznosítási formák közül először a pusztahasznosításra vonatkozó kutatási eredményeimet közlöm (4. fejezet). Értekezésemben pusztahasznosítás alatt *az úrbéres jogállású paraszti közösségek prédiumon folytatott gazdálkodását* értem. Ennek jogi keretét a feudális (kamarai-, magánföldesúri-, egyházi-) földtulajdon közösségi *árendálása* képezi. Bérföldekre a paraszti közösségeknek minden esetben a határ szűkössége miatt volt szüksége. Kutatásom egy adott pusztára hosszabb időtartamú használatára irányult. A pusztára kiválasztásához számba vettem azokat a pusztákat, melyeket a 18-19. század folyamán paraszti életmódot folytató közösségek hasznosítottak. Választásom végül a *konyári* közösség által hasznosított *Fejértói-pusztára* esett, ahol a pusztásodás–pusztahasznosítás–hatásjelenségek körét vontam vizsgálat alá, vagyis a folyamat és a változás elemzésére törekedtem. Eredményeimet összevettem egy kontrollkutatás, a *bakonszegi pusztahasznosítás* vizsgálatának eredményeivel és három fontos megállapítást vontam le. Először is mindkét közösséget a természeti körülmények késztették pusztahasznosításra. Mivel képtelenek voltak védekezni az árvizek ellen, nem tudták kihasználni saját határuk területi nagyságát. Csak a határ egy részén gazdálkodtak, ami nem elégítette ki növekvő népességük szükségleteit. Ezért kezdték el a közeli puszták haszno-

sítását. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy a pusztahasznosítás végét nem a természeti környezet megszelídítése idézte elő, hanem a pusztatulajdonosok gazdasági magatartása. Amíg Bakonszegen már az 1770-es évek elején, addig Konyáron csak az 1810-es évek után kezdődött el a földesúri nagybirtok terjeszkedése. Az árvízmentesítés első eredményeit az uradalmi munkaszervezetek érték el. A paraszti közösségek pusztahasznosításában nem a környezetátalakítás, hanem környezetkiélés dominált. Harmadrészt fontos megállapítani, hogy a pusztahasznosítás módja nemcsak a környezet ökológiai adottságaitól függött, de a közösség kultúrájától is. Bár az ártéri környezet különösen kedvezett a nagyállattartás számára, ezt a lehetőséget csak a hajdú múlttal rendelkező konyáriak használták ki, Bakonszeg jobbágy közössége elsősorban a szántóterületek megszerzése miatt létesített pusztabérletet. Igazolható tehát az ökológiai antropológia által átvett possibilista tétel, miszerint a természet korlátokat szab és lehetőséget kínál, de a hasznosítás rendjét végül is a (kultúrába kódolt) emberi döntés határozza meg.

Kutatásom a Fejértói-pusztára 19. századi hasznosítására is kiterjedt. A század elején majorok létesültek a pusztára területén. Ezek monokultúrás gabonagazdaságok voltak. Működtetésük jelentős kézi munkaerőt igényelt, melynek száma a 20. század közepéig növekedett. Mivel a pusztára az 1730-as években Hosszúpályihoz került, ezért a majorsági munkások Hosszúpályi népességét növelték. A „kint lakó” agrármunkások faluba telepítése a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor következett be. A telepítés-házépítés jelentősen megnövelte Hosszúpályi belterületét, amely ennek köszönhetően nyerte el mai formáját. A majorsági gazdálkodás kiterjedése, határhasználati túlsúlya tehát olyan jelenségeket idézett elő, mint a demográfiai növekedés, vagy a településszerkezet változása (4.2.3. fejezet). Ezen folyamatok vizsgálatához, az összefüggésrendszer megértéséhez ismét a történeti megközelítést alkalmaztam.

A pusztahasznosítás környezetátalakító hatásait vizsgálva fedeztem fel egy speciális határhasznosítási formát, a sziksógyűjtést. Történeti adatok bizonyítják, hogy a sziksó felvevő piacát a debreceni szappanosipar képezte. Az is bizonyítható, hogy a sziksógyűjtés nem a természeti környezet változása, hanem az ipar hanyatlása miatt szűnt meg a Fejértói-pusztán. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a gyűjtőgetéssel változott a sziktavak rendszere, hiszen a gyűjtés a széles sekély, könnyen párolgó vízpartokon volt eredményes. Ezek fenntartása talán nyomot is hagyott a természeti környezeten. Nehéz azonban biztos megállapításokat tenni, mert a „sziktó-kezelés” tekintetében szűkszavúak a források. Ezért döntöttem úgy, hogy egy a sziksógyűjtéshez hasonló, speciális határhasznosítási forma recens vizsgálatával keressék analógiát a fenti jelenségekre. Hosszas kutatás után találtam meg a *szarvaskői csigagyűjtőgetés* témáját. A Bükk lábánál fekvő, szűkhatárú Szarvaskő alkalmas terepnek ígérkezett a pusztai környezet modellezésére. A csigagyűjtés pedig kiváló kutatási lehetőséget kínált a speciális

határhasznosítási formák makro- és mikrogazdasági helyzetének és ökológiai viszonyrendszerének bemutatásához (4.2.4. fejezet). Szarvaskőn a csigagyűjtögetés a természeti környezet függvénye volt, de gyakorlását a jövedelemszerzési igény és a kereskedelmi kereslet tette lehetővé. Így történhetett ez a Fejértói-pusztán is, ahol adott volt a szikes környezet, de a szapános ipar kereslete nélkül nem alakult volna ki a sziksógyűjtés gyakorlata. Szarvaskőn a csigagyűjtést a gyűjtögetéssel, csipkeszedéssel, gombázással foglalkozó, az erdőket jól ismerő specialisták kezdték el. A sziksó esetében is feltételeznünk kell, hogy gyűjtői kezdetben határjáró emberek voltak, akik ismerték a puszta azon területeit is, melyeken nem lehetett gazdálkodást folytatni. Talán itt is a szegényebb, halászó, pákászó, gyűjtögető életmódot folytató csoportok tagjai között kell keresnünk az első sziksógyűjtőket. Ahogy a csiga megjelent a szarvaskőiek táplálkozáskultúrájában, úgy a sziksó is része lett a konyáriak kultúrájának, házi szikszapán formájában. Ez végső soron higiéniai szokásaikra is hatással volt. Szarvaskőn a gyűjtögetés következtében csökkent a csigák házátmérője, mert a gyűjtögetők a nagyobb példányokat rendre kiemelték a populációból. Jelentéktelennek tűnő, de mégis meglévő módosulás, melyet ember idézett elő. A sziksógyűjtésnek ugyancsak lehetett környezetátalakító hatása. A sziksó talajból való kivonása javíthatta a termőképességet, ami hozzájárulhatott a földművelés kiterjedéséhez. A sziksó és az éti csiga vizsgálata arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos paraszti kultúra lokális közösségei képesek voltak a természet legkisebb és legjelentéktelenebb elemeit is adaptálni hagyományos ökológiai tudásanyagukhoz.

Az ökológiai megközelítés lehetővé tette, hogy az észak-bihari szőlő- és borkultúra vizsgálatokor – a korábbi kutatásoktól eltérően – olyan kutatási területet válasszak, amely hiteles értelmezési keretet képez. Az általam vizsgált ökológiai tényezők alátámasztották a felismerést, hogy Észak-Bihar szőlőskertjei egységesen a *nyírségi futóhomok-vidékre* települtek, melynek felszínét jellegzetes parabola és szegélybuckák alkotják. Ez a változatos *homokvidék* Derecske, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Monostorpályi, Létavértes vonalában élesen kiemelkedik a Berettyó–Kálló-ér térségének sík területéből (a Bihari-sík néprajzi kistájából). A homokbuckák között részben ősi folyóvizek által hátrahagyott, részben a szél által kimélyített északkelet-délnyugat irányú mélyedések, völgyek jöttek létre. Az ilyenformán tagolódott domborzat tulajdonképpen determinálta a szőlőterületek tájolását, hiszen már a korai (17-18. századi) szőlőművelők is a dombvonulatokra igyekeztek telepíteni a szőlőket, amelyek így a domb-hátakon *északkelet-délnyugat* irányba futottak, a dombok lejtőin pedig délkelet és északnyugat felé terjedtek ki. A szőlő a 18. századtól kezdve (főként pedig a 19-20. század fordulójától) folyamatosan felváltotta az őshonos homok-pusztai vegetációt. A 19. század folyamán pedig, amikor a „vízrendezések” során a nyírvízmentesítő társulatok csatornákkal hálózták be a homokvidéket, a szőlőkultúra még inkább kiterjedt. Sőt az élelmes szőlősgazdák

a homokbuckák közötti – korábban lefolyástalan, *nyírvízlaposoknak* nevezett – völgyeket, azaz a *szőlőaljakat* is intenzív művelés alá vonták. Itt is azokat a zöldségféléket termesztették, amelyek a 20. századra híressé tették a vidék településeit a debreceni piacokon (a monostorpályi zellert, a nagylétai tormát, a bagosi dinnyét, etc.). A „sívó homok” hasznosítása szempontjából tehát nemcsak a szőlő, de egyes zöldségkultúrák esetében is azonosság mutatható ki az észak-bihari települések gazdasági stratégiái között. Ez az azonosság újabb bizonyítékát adja annak is, hogy az észak-bihari szőlőkultúra értelmezésében fontos szerepe van a szőlő-terület azon ökológiai adottságainak, melyek egyben mind az Érmelléktől, mind a Berettyó-völgytől elválasztják a térséget és a Nyírség nagyobb táji egysége felé irányítják el a további kutatásokat. Ez példázza Hosszúpályi szőlő- és borkultúrájának története, melyet az 5.2. fejezetben ismertetek.

Ahogy a pusztahasznosítás, úgy a szőlőskerti határhasznosítás esetében sem csak a történelem egy adott korszakát, hanem az adott jelenség teljes történetét igyekszem bemutatni. Külön fejezetben foglalkozom a szőlőskertek pusztulásának kérdéseivel és ökológiai következményeivel (5.3. fejezet). A 20. század második felének gazdasági-társadalmi változásai ugyanis csaknem teljesen felszámolták a szőlőskertkultúrát. Egykori méreteihez képest atominak tűnik a szőlőskertek jelenleg is szőlőműveléssel hasznosított területe. A térség települései közül már csak Létavértesen folytatnak számottevő szőlőművelést. Hosszúpályi 200 hektáros szőlőskertjéből (1966) mára körülbelül 16 sor maradt. A szőlőskertek jelenleg is pusztulnak, területük most is csökken. Ugyanakkor a szőlőskerti határhasznosítás visszaszorulása nem azonos a pusztásodás folyamatával. A szőlőskertek homoki területe nem vadult el, még ha nem is mutatja azt a rendezettséget, amit a dűlőutak, szőlőspajták és parcellák rendszere egykor mutatott. A kertek homoki területén újabban erdők jönnek létre. Nem véletlenül, hisz a talajadottságok az erdők telepítésének kedveznek. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a természeti adottságok koránt sem determinálják a hasznosítás formáját. Az sokkalta inkább függ a hasznosító közösség érdekeitől, gazdasági stratégiáitól. Ennek megfelelően azonos ökológiai feltételek között is koronként eltérhet a hasznosítás formája. Ezt bizonyítja az észak-bihari szőlőskertek létrejötte és pusztulása.

Hasonló eredményre jutottam Létavértes tanyavilágát vizsgálva. Itt a tanyai határhasznosítás a 19. században kezdődött. Először a nemesi birtokok tartozékanyái és az uradalmak majorjai jöttek létre a szántóművelésre alkalmas határrészekeken. A gyengébb termőterületeken ekkor még nem létesültek tanyák. Ezek közé tartozott a határ északi részét képező, nagy kiterjedésű *Liget-erdő*, illetve a közte és a belterület között lévő *homoki legelő*. Mindkét határrész a Dél-Nyírség homokvidékén húzódott. Területeiket kezdetben a földbirtokosok és paraszti közösségek közösen használták, majd az úrbérrendezéskor uradalmi kezelésbe kerültek. A

tulajdonosok eladósodása után az erdőt és a legelőt felparcellázták és kiértékesítették. Ekkor jöttek létre az északi határ farmtanyái, melyre egyre több család települt. 1930-ban már 750 ember élt a Ligeten. Az egyre intenzívebb határhasznosítás következtében jelentős erdőterület semmisült meg. A vegetáció változása homokmozgásokat eredményezett, ami tovább nehezítette a rosszminőségű talaj művelését. A gazdaság szocialista átszervezése után beszűkült a tanyai határhasznosítás és elkezdődött a tanyai lakosság elvándorlása. Létavértes tanyavilága lassan felszámolódott. A rendszerváltás után a farmtanyák helyén erdőgazdaságok szerveződtek, jelenleg is intenzív erdőtelepítés folyik. Mindebből adódóan levonhatjuk a következtetést, miszerint az észak-bihari homokvidéken a farmtanyás gazdálkodás jelentős környezetátalakító tevékenység volt, és bár nagyszámú közösségnek biztosított megélhetési keretet, a térség ökológiai egyensúlyának egyáltalán nem kedvezett. Ez az egyensúly a tanyavilág megszűnésével és az erdőgazdaságok létrejöttével állt helyre.

A kutatásom során vizsgált mikro- és makrogazdasági jelenségek az Észak-Bihar ökológiai rendszerében érvényesek. E rendszerben kapcsolódik össze a természet működése, az erről összegyűjtött természetismereti tudásanyag, és az erre épülő természethasznosítási stratégia. Ezek vizsgálata holisztikus megközelítést igényel. Különösen fontos a történeti szemlélet, amely nélkül nem lehet eredményes a környezeti változások okait vizsgáló kutatás. Ennek példaként ismertettem észak-bihari kutatásaim eredményeit.

Debrecen, 2014. augusztus 8.

Bihari-Horváth László

VIII. AZ ÉRTEKEZÉS RÖVID ÖSSZEFOGLALÓI

8.1. AZ ÉRTEKEZÉS MAGYAR NYELVŰ ABSZTRAKTJA

Bihari-Horváth László:

Legelőpuszták – szőlőskertek – tanyavilágok

Környezetátalakító határhasznosítási formák Biharban a 18-20. században

Kulcsszavak:

Észak-Bihar, ökológiai antropológia, határhasznosítás, szőlő- és borkultúra, kisüzemi agrár-gazdaság, társadalmi és történeti folyamatok

Értekezésem három határhasznosítási forma ökológiai antropológiai szemléletű kutatási eredményét ismerteti. A kutatás során kettős cél motivált. Egyrészt a természeti környezet határhasznosításra gyakorolt hatásait, másrészt a határhasznosítási formák környezetátalakító gyakorlatát kívántam bemutatni. Ennek okán azokat az ökológiai tényezőket vontam vizsgálat alá – így főként a felszínt, a talajt, a vízrajzot, a növénytakarót és az állatvilágot –, melyek hatással voltak a határhasznosításra. E tényezők nagyban hozzájárultak annak megértéséhez, hogy bizonyos gazdasági tevékenységek miért jelentek meg, mások pedig miért tűntek el a történelem adott pillanatában. A sárréti puszták hasznosítása, az észak-bihari homokdombok szőlővel való betelepítése és a dél-nyírségi erdők tanyásodása ugyanakkor a természeti környezet átalakítását is eredményezte és további, a helyi közösség kultúráját érintő változásokat generált.

A disszertáció első része a *konyári* közösség által művelt *Fejértói-pusztá* hasznosítását ismerteti. Kutatásom alapján megállapítható, hogy a konyáriakat az árvízkarok készítették a pusztá bérbevételére. Ugyanakkor kijelenthető, hogy a pusztá hasznosítása nem az árvízmentesítés, hanem a pusztatulajdonosok gazdasági magatartásának változása miatt szűnt meg. A földesúri nagybirtok terjeszkedése ugyanis visszaszorította a konyáriak állattartó tevékenységét. Az ártéri környezet különösen kedvezett a nagyállattartás számára, de ezt a lehetőséget a környező közösségek közül csak a hajdú múlttal rendelkező konyáriak használták ki. Ez is mutatja, hogy a pusztahasznosítás módja nemcsak a környezet ökológiai adottságaitól függött, de a közösség kultúrájától is. A pusztahasznosítás környezetátalakító hatásait vizsgálva fedeztem fel egy speciális határhasznosítási formát, a sziksógyűjtést. Analógiás megközelítéssel feltételezhető, hogy e tevékenységnek talajjavító hatása is volt. A pusztá birtokosai a 19. század elején majorokat létesítettek a pusztá területén. Ezekben több száz főt alkalmaztak. Mivel a pusztá közigazgatásilag Hosszúpályihoz került, ezért az agrármunkások Hosszúpályi népességét növelték. A munkások faluba telepítésével jelentősen megnőtt Hosszúpályi belterülete. A majorsági határhasznosítás tehát demográfiai növekedést és a településszerkezet változását eredményezte.

Az értekezés második része az észak-bihari szőlő- és borkultúráról szól. Az általam vizsgált ökológiai tényezők alátámasztották a felismerést, hogy Észak-Bihar szőlőskertjei egységesen a *nyírségi futóhomok-vidékre*, erdei irtásokra települtek. Kiterjedésük a filoxérvész idejére esik. A vész idején ugyanis felértékelődött a filoxérára immunis homoktalaj és kiterjedt a homoki szőlőtermesztés. A fellendülésnek a 20. század második felében lezajló társadalmi-gazdasági változások vetettek véget. Mára csaknem teljesen felszámolódtak a sző-

lőskertek, homoki területükön újabban erdők jönnek létre. Nem véletlenül, hisz a talajadottságok az erdők telepítésének is kedveznek. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a természeti adottságok koránt sem determinálják a hasznosítás formáját. Az sokkalta inkább függ a hasznosító közösség érdekeitől, gazdasági stratégiáitól. Ennek megfelelően azonos ökológiai feltételek között is koronként eltérhet a hasznosítás formája.

Disszertációm harmadik részében Létavértes homokvidéken húzódó tanyavilágát vizsgáltam. A 18. században ennek területén is erdő és legelő húzódott. Ezeket kezdetben a földbirtokosok és paraszti közösségek közösen használták, majd az úrbérrendezéskor uradalmi kezelésbe kerültek. A birtokosok eladósodása után területüket felparcellázták és kiértékesítették. Az új tulajdonosok feltörték a határrészt, majd farmtanyákat hoztak létre. Az egyre intenzívebb határhasznosítás következtében jelentős erdőterület semmisült meg. A vegetáció változása homokmozgásokat eredményezett, ami tovább nehezítette a rosszminőségű talaj művelését. A gazdaság szocialista átszervezése után beszűkült a tanyai határhasznosítás és elkezdődött a tanyai lakosság elvándorlása. A rendszerváltás után a farmtanyák helyén erdőgazdaságok szerveződtek, jelenleg is intenzív erdőtelepítés folyik. Mindebből adódóan levonhatjuk a következtetést, miszerint az észak-bihari homokvidéken a farmtanyás gazdálkodás jelentős környezetátalakító tevékenység volt, és bár nagyszámú közösségnek biztosított megélhetési keretet, a térség ökológiai egyensúlyának egyáltalán nem kedvezett. Ez az egyensúly a tanyavilág megszűnésével és az erdőgazdaságok létrejöttével állt helyre.

A kutatásom során vizsgált mikro- és makrogazdasági jelenségek az Észak-Bihar ökológiai rendszerében érvényesek. E rendszerben kapcsolódik össze a természet működése, az erről összegyűjtött természetismereti tudásanyag, és az erre épülő természethasznosítási stratégia. Ez a rendszer csak holisztikus megközelítéssel, interdiszciplináris keretek között kutatható és nem érthető meg a történeti háttér és a táji környezet ismerete nélkül. Ezeket is bemutatva, értekezésemmel arra hívtam fel a figyelmet, hogy az ökológiai tényezők bár korlátokat szabnak és lehetőséget kínálnak, de a hasznosítás rendjét végül is a kultúrába kódolt és érdekek által vezérelt emberi döntés határozza meg.

8.2. AZ ÉRTEKEZÉS ANGOL NYELVŰ ABSZTRAKTJA (ENGLISCH LANGUAGE ABSTRACT OF PHD DISSERTATION)

Bihari-Horváth László:

Deserts – Vineyards – Farmsteads

Ways of utilizing the fields that has shape the environment in Bihar County in the 18th-20th century

Keywords:

northern Bihar region, ecological anthropology, utilizing the fields, grapevine and wine culture, small-scale agrarian economy, social and historical processes

My PhD. dissertation describes the achievements of a research with an ecological anthropological approach on three ways of utilizing the fields. In the course of research I was motivated by a double purpose. On the one hand I intended to present the effect of environment on the ways of utilizing the fields on the other hand the practice of environmental transformation of this. I examined the ecological elements that shaped the utilization of the fields, mainly the surface, the soil, the hydrography, the flora and the fauna. These factors considerably contributed to understand why some economic activities appear and disappear at a given moment in history. The development of the deserts in the Sárrett region, planting the sand hills with grapevines in the northern Bihar region and the formation of farmsteads in the forests of the southern part of the Nyírség region also effected the transformation of the environment and resulted in changes in the culture of the local community.

The first part of my dissertation presents the utilization of Fejértói-puszta (desert) cultivated by the community of Konyár. On the basis of my research it can be ascertained that the villagers of Konyár were induced by the flood damages to take the puszta on lease. On the other hand it can be declared that the using of the puszta came to an end not because of the flood prevention but the changing economical attitude of the owners of the puszta. The expansion of the landlords' estates repressed the animal husbandry of the inhabitants of Konyár. The flood area was cut out for raising big animals, but only the Konyarians of Hajduk origin took advantage of this opportunity from the surrounding communities. This also shows that the way of using the puszta depended not only on the ecological conditions of the environment but on the culture of the community too. During the examination of the ways of the puszta development I discovered a special form of using the fields, the collection of natron. With argument by analogy it is presumable that this work also had a soil-improvement result. In the beginning of the 19th century the owners established granges on the puszta. There were hundreds employed in these granges. Since the puszta became a part of the administration of Hosszúpályi, the agricultural workers increased the population of this village. The inner village of Hosszúpályi expanded significantly with the settling of workers. Thus the grange economy resulted in demographic rise and changes in the structure of the settlement.

The second part of the dissertation deal with the grapevine and wine culture in northern Bihar region. The ecological factors which I have examined supported the recognition that the vineyards of northern Bihar region settled on the shifting sands and deforestation area. They expanded in the time of grape-louse. At that time the phloxera resistant sandy soil became more valuable and extended the viniculture on sand. This upswing was ended by the social and economical changes in the second half of the 20th century. For today the vineyards are almost completely liquidated, There are forests on their previous ground established in recent times. It is not accidental as the quality of the soil is favourable to afforestation, too.

All these point out that the natural endowments by no means determine the method of utilizing it. It depends much rather on the interest and economical strategies of the user community. Accordingly the way of utilizing can be different from period to period on identical ecological conditions.

In the third part of my dissertation I examined the farmsteads in sandy areas of Létavértes. There were forests and pasture in this region in the 18th century. In the beginnings they were used by landlords and peasant community in common, then in the time of state regulation of socage they were taken in hand of estates. After the indebtedness of the owners their lands were parceled out and sold. The new owners broke these fields and established farmsteads. In consequence of more and more intensive use of the fields a considerable part of woodland was destroyed. The change of vegetation resulted the motion of sand which made the cultivation of poor-quality soil more difficult. After the socialist reorganization of the economy, the possibilities of using the fields by the farmsteads had been narrowed down and the population of these has started to migrate. After the democratic transformation the farmsteads were replaced by forestries and nowadays there is also afforestation in progress. So we can come to the conclusion that the way of farming in the sandy areas of northern Bihar region was an important work shaping the environment and was not favourable to the ecological balance of this region at all, although it ensured that a large community had enough to live on. This balance was restored by the ending of the farmsteads and the establishing of forestries.

The micro- and macroeconomical phenomena examined in the course of my research are valid in the ecological system of northern Bihar region. In this system are closely linked the function of nature, the collected knowledge on the nature, and the strategy of utilizing the environment based on this are closely linked. This system can be examined only with a holistic methodology and within interdisciplinary frames and it is not understandable without the knowledge of historical and environmental background. By presenting these as well, I wished to point out that the ecological factors can limit and offer possibilities but the human decision making coded in culture and guided by interests specifies the order of utilizing the environment.

IX. HIVATKOZOTT IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1982 A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest

ANDRÁSFALVY Bertalan

1990 Ökológia és néprajz. *Ethnographia* 101. évf. 124-125.

2004 Hagyomány és környezet. In: ANDRÁSFALVY Bertalan (szerk.): Az idő rostájában 3.: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára. Budapest. 117-138.

2006 Biofilia, az élő természettel való kapcsolat. In: SELMECZI KOVÁCS Attila (szerk.): Lélek és élet: Ünnepi kötet S. Laczkovits Emőke tiszteletére. Veszprém. 134-138.

2007 A Duna mente népének ártéri gazdálkodása: Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt. Budapest.

2009 Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. In: ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest. 9-20.

ARANYOS Sándor

2010 Adatok Hosszúpályi népi táplálkozásához. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 86-107.

BALI János

2005 Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia* 116. évf. 2. sz. 153-182.

BALOGH István

1976 Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. *Ethnographia* 87. évf. 1-2. sz. Budapest. 1-22.

BARCSA János

1906-1908 A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme I-II. Debrecen

Ifj. BARTA János – PAPP Klára (szerk.)

2005 Bihar vármegye az úrbérrendezés idején. Debrecen.

BARTH, Fredrik

1969 Ecological Relationships of Ethnic Group sin Swat, North Pakistan. In: VAJDA, Andrew P. (ed.): Environment and Cultural Behaviour. Ecological Studies in Cultural Antropology. Garden City. 362-376.

BÁRÁNY Attila

- 2002 Konyár története a XVI. század közepéig. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Konyár falukönyve. Debrecen. 9–92.

BÁRSONY István

- 1975 Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század első harmadában. *Magyar Történelmi Tanulmányok VIII.* Debrecen. 93–113.
- 1976 A Bihar megyei egyházi birtokok jobbágnépeessége a XVIII. század első harmadában. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve III.* Debrecen. 41–57.
- 1979 A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágnépeessége. *Magyar Történelmi Tanulmányok XII.* Debrecen. 59–116.
- 1984 Bihar megye adózó népeessége a XVIII. században. *Magyar Történelmi Tanulmányok XVI.* Debrecen. 6-139.
- 1985 A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei Bihar megyében a XVIII. században. *Magyar Történelmi Tanulmányok XVIII.* Debrecen. 7-53.
- 1994 Legelő-, kert- és erdőgazdálkodás Bihar megyében a XVIII. században. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok.* Debrecen. 83–96.

BÁRSONY István – PAPP Klára – TAKÁCS Péter

- 2001 Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében I. Az Érmelléki és a Sárréti járás. Debrecen.
- 2003 Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében II. A Szalontai járás és a Váradi járás. Debrecen.
- 2004 Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében III. Belényesi járás. Debrecen.

BÁRTH János

- 1997 Település. In: BALASSA Iván (főszerk.): *Magyar Néprajz IV.* Budapest. 7-88.

BENCSEK János

- 1975 Adatok az észak-bihari szőlőkultúra ismertetéséhez. (A hajdúbagosi szőlőskert). In: DANKÓ Imre (szerk.): *Bagosi krónika.* Hajdúbagosa. 117-129.

BIHARI-HORVÁTH László

- 2008 Határ Hosszúpályi, Konyár, Pocsaj és Esztár között. Határhasználat a Fejértői-pusztán 1731 és 1945 között. In: HORVÁTH László (szerk.): *Fejértőtől Messzelátó-Sóstóig. Néprajzi tanulmányok Hosszúpályi külterületéről.* (A Bódi István Falumúzeum Közleményei 2.) Hosszúpályi
- 2010a Beköszöntő. Az Észak-Bihar Néprajza sorozatról. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): *A pályi parasztság hagyományos kultúrája.* Hosszúpályi. 5-10.

- 2010b Hosszúpályi település- és társadalomnéprajzi viszonyai a 18. század közepétől a 20. század közepéig. In: BIHARI-HORVÁTH LÁSZLÓ (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 16-33.
- 2010c A párválasztás és a házasságkötés szokásai Hosszúpályiban. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 191-236.
- 2010d Bevezetés. Új eredmények az észak-bihari szőlő- és borkultúra kutatásában. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. Konyár. 5-15.
- 2010e „Sírtam, amikor otthagytam a szőlőt...” Az észak-bihari szőlőterületek a 20. század második felében. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. Konyár. 127-157.
- 2011a Paraszti közösségek 18-19. századi pusztahasznosítása Bihar vármegye Sárréti járásában. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae* XXXVIII. 69-80.
- 2011b A bakonszegi parasztközösség által a 18. században hasznosított puszták története: a Kovácsi- és a Bócsi-pusztá. *A Bihari Múzeum Évkönyve XV-XVI*. 109-133.

BIHARI-HORVÁTH László (szerk.)

- 2010f A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Néprajzi gyűjtések és kutatási eredmények Hosszúpályiból. (Észak-Bihar Néprajza I.) Hosszúpályi. 351 p.
- 2010g Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. (Észak Bihar Néprajza II.) Konyár. 204 p.

BIHARI-HORVÁTH László – BODNÁR László

- 2010 A szőlő- és borkultúra története Hosszúpályiban. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. 51-74. Hosszúpályi

BODNÁR László

- é.n. (1988) A 275 éve újjátelepült Monostorpályi. Hosszúpályi
- 2001 Monostorpályi szőlő- és borkultúrájának fejlődése és visszafejlődése. *A Bihari Múzeum Évkönyve VIII-IX*. Berettyóújfalu. 7-18.

BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.)

- 2006 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest

BORBÉLY Gábor

- 1993 Szőlőművelés és borgazdálkodás az Érmelléken. *Néprajzi Látóhatár* 3. sz. 118-126.

BORSOS Balázs

2004 Elefánt a hídon – Gondolatok az ökológiai antropológiáról. Budapest

BREHM Alfred

1933 Az állatok világa 17. (Soós Lajos által átdolgozott, új felfedezésekkel és a magyar vonatkozásokkal kiegészített kiadás) Budapest

BŐDI István

1998 Hosszúpályi története. Hosszúpályi.

BUNYITAY Vince

1884 A váradi püspökség története III. Nagyvárad.

CSÉPLŐ Péter

1897 A csökmői és pusztakovácsi leletekről. *Archeológiai Értesítő* XVII. évf. 432-441.

1899 A Külső Pusztá-Kovácsi leletekről. *Archeológiai Értesítő* XIX. évf. 360-364.

DANKÓ Imre

1999 Egy keletkezében lévő tájnevünkről, Ligetaljáról. *Névtani Értesítő* 21.

2003 Egy bihari kistáj etnokulturális struktúrája I. *Rálátás* IV. évf. 2. sz. 9.

DANKÓ Imre (szerk.)

1975 Bagosi krónika. Hajdúbagosa

DANYI Dezső – DÁVID Zoltán (szerk.)

1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest

DÁM László

1979 A Hajdú-Bihari szőlőskertek népi építkezése. In: SZÖLLÖSI Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar népi építészet. Debrecen. 267-282.

DÁVID Zoltán

1982 Az 1692. évi összeírás forrásértéke. *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* IX. Debrecen. 117-126.

DÉTSHY MIHÁLY

1982 A pocsjai Rákóczi-udvarház. *A Bihari Múzeum Évkönyve III.* Berettyóújfalu. 93-120.

DONÁTH Ferenc

1977 Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása: 1945-1975. Budapest

DURÓ Annamária

1998 Gondolatok a tanyarendszer múltjáról és jelenéről. *A falu*. XIII. évf. 2. sz. 65-70.

ENYEDI György

1980 Falvaink sorsa. Budapest

ÉGETŐ Melinda

2001 Szőlőművelés és borászat. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest. 527-595.

2006 Alföldi borvidék – homoki borvidék. Az alföldi szőlőkultúra táji tagolódásának átrendeződése a 19-20. század fordulóján. *Ethno-lore* 23. 43-71.

FEKETE Béla

1934 Bogárhátú házak Biharban. Boglyásverem Derecskén. A kolompéerkerti szőlő csőszháza Derecskén. *Néprajzi Értesítő XXVI.* 3-4. sz. 101-104.

GAZDA László – VARGA Gyula (szerk.)

1989 Hajdú-Bihar megye népművészete. Budapest

GUNDA Béla

1948 A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest

1971 Borbás Vince és a magyar etnobotanika. *Ethnographia* 82. évf. 1. sz. 1-13. Budapest

1987 Megjegyzések a kulturális ökológiáról. In: CS. VARGA István (szerk.): A kultúra ökológiája. Tatabánya. 143-175.

GUNDA Béla – K. KOVÁCS László

1977 Csiga. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest. 499.

GYALAY Mihály

1989 Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Budapest

GYÖRFFY György

1963 Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: KOVÁCSICS József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest

1966 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–CS. Budapest

GYÖRFFY István

1915 Dél-Bihar falvai és építkezése I. *Néprajzi Értesítő XVI.*

1921 A hazai festőnövények és a velük való népi festési módok. *Herba* IV. évf. Budapest

1937 A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények.* LV. évf. 1-3. sz. 70-93.

HALMÁGYI Levente – MAJOROS Gábor – H. VALTER Teréz

1997 Az éticsiga-kereskedelem magyarországi vonatkozásai és a gyűjtés hatása a hazai csigaállományra. *Állattani Közlemények* 82. évf. 47-58.

HATVANI, Stephanus

1777 Thermae Varadiensis examini physico et medico. Viena

HERMAN Ottó

1901 A madarak hasznáról és káráról. Budapest

HOLDAS Sándor – KULCSÁR Miklós – PACS István

1998 Helyzetkép az éti csigáról. Budapest

HORVÁTH Károly

1915 Az ehető csiga. *A Természet* 11. évf. 9. sz. 104-105.

HÓGYE ISTVÁN

1975 Hajdúbagosi történetének vázlatja a felszabadulásig In: DANKÓ Imre (szerk.):
Bagosi krónika. Hajdúbagosi. 7-37.

IGAZ Mária

1964 Szarvaskői ólaskertek. *Néprajzi Közlemények* 9. évf. 1. sz. 114-189.

IKVAI Nándor

1989-1990 Ökológia és agrokultúra: A hagyományos gazdálkodás és a környezet össze-
függései a Kárpát-medencében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28-29.
Miskolc. 329-337.

IRINYI János

1839 A konyári tó. *Athenaeum* 3. évf. 46. sz. 721-728.

JAKÓ Zsigmond

1940 Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest

JAKUBOVICH Emil

1926 A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* XXIII. évf.

JANKÓ Annamária

2004 Az első katonai felmérés. In: Az első katonai felmérés – Magyar Királyság
(DVD-kiadvány). Budapest

KARÁCSONYI János

1900-1901 A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Budapest

KAVECSÁNSZKI Máté

2010a Hosszúpályi gyermekjátékdalok. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi
parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 165-190.

2010b Táncfolklorisztikai jegyzetek a házasságkötés hosszúpályi szokásrendszeréhez.
In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultú-
rája. Hosszúpályi. 237-246.

- 2010c Hosszúpályi zenei élete a Bódi-népdalgyűjtemény tükrében. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 247-285.
- 2010d Szüreti szabadtéri táncalkalmak. Jegyzetek az észak-bihari szőlő- és borkultúra táncfolklorisztikai jellegzetességeihez. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. Konyár. 171-180.

KEMÉNYFI Róbert

- 1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. (Folklor és Etnográfia 84.) Debrecen

KNIEZSA István

- 1949 Az i- helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* XLV. évf. 101-107.

KORBÉLY József

- 1901a Vízszabályozás és árvédelem. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest
- 1901b Bihar vármegye geológiai viszonyai. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest

KÓSA LÁSZLÓ

- 1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. In: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 15-20.

KÓSA László – FILEP Antal

- 1983 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest

KOVÁTS Zoltán

- 1972 A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I.* Szeged

KURUCZ Albert

- 1961 A népi építkezés emlékei a konyári szőlőkben. *Műveltség és Hagyomány* III. Debrecen. 167-171.
- 1964 Az észak-bihari szőlőművelés és borgazdálkodás. (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 5.) Debrecen
- 1972 A konyári szüret. *Múzeumi Kurír* 8. sz. 60-70.

KURUCZ Enikő

- 1992 A tárolás módjai, építményei az észak-bihari parasztgazdaságokban. In: VIGA Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció: tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére. Debrecen

LENSKI, Gerhard E. – LENSKI, Jean

1978 Human Societies: An Introduction to Macrosociology. New York

LETRICH Edit

1968 Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. *Földrajzi Közlemények*.
1. sz. 21-39.

LOVAS KISS Antal

2006 Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. (Studia Folkloristica et Ethnographia 49.)
Debrecen

2011a Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepének változása. Esettanulmány egy bi-
hari településről. (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 13.) Debrecen

2011b Társadalmi ünnepek közösségi funkciói a XXI. század elején. (Studia
Folkloristica et Ethnographia 56.) Debrecen

2011c The impacts of the European Union accession to the situation and the
economic, social structure of several settlements of the Region of Bihar.
(Ethnographica et Folkloristica Carpathica 16.) Debrecen

LUKONICH Imre

1918 Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Budapest

MAGYARI Márta

2008 A konyári Sóstófürdő története. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.):
Fejértótól Messzelátó-Sóstóig. Néprajzi tanulmányok Hosszúpályi külterületé-
ről. (A Bódi István Falumúzeum Közleményei 2.) Hosszúpályi

MAY Sándor

1901 (2004) Közutak Bihar vármegyében. In: BOROVSZKY Samu (szerk.): Magyarország
vármegyéi és városai I. – Bihar vármegye és Nagyvárad (CD-ROM kiadvány).
Budapest: Arcanum Adatbázis Kiadó

MESTERHÁZY Károly

1975a Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX-XIII. századi településtörté-
netéhez I. *A Déri Múzeum évkönyve 1973*. Debrecen

1975b Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX-XIII. századi településtörté-
netéhez II. *A Déri Múzeum évkönyve 1974*. Debrecen

1981 Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: VARGA Gyula
(szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu. 51-79.

MEZŐSI Károly

1943 Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Budapest

MOLNÁR Zsolt – BARTHA Sándor – BABAI Dániel

- 2009 A népi növényismeret és az etnogeobotanikai, ökológiai antropológiai megközelítés szerepe napjaink vegetáció- és táj kutatásában. *Botanikai Közlemények* 96. évf. 1-2. sz. 95-116. Budapest

MÓD László – SIMON András

- 2005 A szőlő- és borgazdálkodás helyzete a Lendva-vidéken az 1990-es évektől. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Budapest

MÓDY György

- 1972a Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárástól a hódoltság megszűnéséig. In KOMORÓCZY György (szerk.): Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei I.). Debrecen
- 1972b A térképek leírása. In: KOMORÓCZY György (szerk.): Hajdú-Bihari kéziratos térképek (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei I.). Debrecen
- 1981 Berettyóújfalu és környéke a XIII. századtól a török hódoltság koráig. In: VARGA Gyula (szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu
- 1990 Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Bakonszeg története és néprajza. Bakonszeg. 7-47.

NOVÁK László

- 1995 Településnéprajz (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 18.). Debrecen

OROSZ István

- 1976 Adatok a pusztabérlők szállásaihoz a 18. század elején a Kelet-Tiszántúlon. *Ethnographia* 87. évf. 1-2. sz. Budapest. 45-50.
- 1980 A rideg tanya. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 170-215.
- 1993 Tradíciók szorításában. *Rubicon* 4. évf. 8-9. sz. 32-33.
- 2007 Változások a földművelés rendszerében Érmelléken és a Sárréten 1715 és 1828 között. *Agrártörténeti Szemle* 48. évf. 1-4. sz. 41-59.

OROSZ István – PAPP Klára (szerk)

- 2009 Szőlőtermesztés és borkereskedelem. Debrecen

OSVÁTH Pál

- 1996 *Bihar Vármegye Sárréti Járása leírása*. Reprint kiadás. Debrecen

PAPP Antal

- 1960 Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történeti adatok alapján. *Földrajzi Közlemények* LXXXIV. (Új folyam VIII.) évf. 1. sz. 78-81.

PAPP Klára

- 1979 Bihar megye magánföldesúri birtokai a XVIII. század első felében. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve VI.* Debrecen. 111–122.
- 1981 A magánföldesúri birtokok jobbágynépe a XVIII. századi Bihar megyében. *Magyar Történelmi Tanulmányok XIV.* Debrecen. 93–155.
- 1987a Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében. *Magyar Történelmi Tanulmányok XX.* Debrecen. 7-159.
- 1987b Jobbágyi társadalom a XVIII. századi bihari magánföldesúri birtokon. *Rendi társadalom-polgári társadalom 1.* Salgótarján. 189–201.
- 1989a A robotszolgáltatás forrásai a XVIII. századi bihari Károlyi birtokon. *Rendi társadalom- polgári társadalom 2.* Gyula. 264–271.
- 1989b Együtt élő nemesek és jobbágyok érdekkonfliktusai a XVIII. századi Bihar megye mezővárosaiban. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XVI.* Debrecen. 21–33.
- 1991 Konfliktusforrások a XVIII. század közepi bihari szolgáltatási gyakorlatban. *Rendi társadalom-polgári társadalom 3.* Salgótarján. 109–119.
- 1993 Jobbágyi földhasználat a XVIII. századi bihari magánbirtokon. *Történeti Tanulmányok II.* Debrecen. 109–125.
- 1998 Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. Században. Debrecen
- 2001a Mezővárosok a 18. századi bihari magánbirtokon. In: FATUSKA János – FÜLÖP Éva Mária – ifj. GYÜSZI László (szerk.): *A mezőváros, mint uradalmi központ. Annales Tataienses II.* Tata. 145–179.
- 2001b A bihari paraszti gazdálkodás a XVIII. században. *Rálátás.* 2. sz. 1–19.
- 2001c A bihari táj és település. In: MATOLCSI Lajos (szerk.): *Bihari Diéta III.* Debrecen. 7-24.
- 2002 Konyár története a XVI. század közepétől a polgári forradalomig. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Konyár falukönyve.* Debrecen. 93–176.

PÁLL István

- 1993 Egy Szabolcsi kirajzású telepesközség társadalomnéprajza az I. világháborúig (Újléta társadalma az egyházközségi forrásanyag alapján). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXV. – 1990-1992.* 155-224.

R. VÁRKONYI Ágnes

- 1993 Történeti ökológia és a művelődés históriája. In: KÓSA László – R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest. 258-282.
- 2006 Történeti ökológia. In: BERTÉNYI Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Budapest. 44-65.

RAPPAPORT, Roy

- 1967 Pigs for the Ancestors. Ritual in the Ecology of a New Guinea People. New Haven – London

RADICS Kálmán (szerk.)

- 2002 Nagyrábé. Budapest

RÁCZ Anita

- 2007 A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen

RÁCZ István

- 1980 A tanyarendszer kialakulása. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest

REISZIG Ede

- 1901 Bihar vármegye története. In: Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad. Budapest

RODICS Katalin

- 1995 Védett állat kereskedelmi forgalomban? Az éticsiga-kérdés. *Madártávlat* 2. évf. 3. sz. 2-3. Budapest

SIMON Krisztián

- 2010 Struktúra a bihari betlehemes játékokban – különös tekintettel a hosszúpályi betlehemesre. . In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 119-126.

SOÓS Lajos

- 1936 Az ehető csiga életmódja és tenyésztése. *Természettudományi Közlöny* 68. 536-539.

SÓREGI János

- 1938 Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyűjtések és tanulmányok 1937-ben. *A Déri Múzeum évkönyve 1937*. Debrecen. 24-26.

STEWART, Julian H.

- 1955 Theory of Culture Change. The Methodology of Multilinear Evolution. Urbana

SÜLI-ZAKAR István – PÉNZES János

- 2004 Észak-Bihar közigazgatási kérdései. In: MATOLCSI Lajos (szerk.): Bihari Diéta V. Berettyóújfalu. 42-65.

SZABÓ Gyula

- 1993 Vértesi krónika. Létavértes

SZABÓ István

- 1963 A prédiium. *Agrártörténeti Szemle* V. évf. 1-2. sz. 1-49., 3. sz. 301-337.

SZABÓ László

- 1990 Népi természetismeret. In: DÖMÖTÖR Tekla – HOPPÁL Mihály (szerk.): Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest. 725-742.

SZATHMÁRY László

- 2004 A sziksógyártás honi történetéből. In: SZATHMÁRY László (szerk.): Adalékok a magyar kémia és vegyipar történetéhez (mek.niif.hu/05400/05440/pdf/kron_szathmary_sziksogyartas.pdf – 2008.12.12.)

SZÁSZFALVI Márta

- 2010 A vértesi és a sárándi református egyház szőlő- és borkultúrája. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. Konyár. 181-203.

SZÉKELY Sándor

- 2003 Csigatörténet. *Az Európai Unió Agrárgazdasága* 8. évf. 4. sz. 23-24.

SZILÁGYI Miklós

- 2008 A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona. Debrecen

SZOKOLAI Katalin

- 2010a A hosszúpályi parasztság hiedelemvilága Bódi István hiedelemgyűjtése tükrében. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): A pályi parasztság hagyományos kultúrája. Hosszúpályi. 286-306.
- 2010b Az észak-bihari szőlőskertek lakóinak életmódja a 20. században. In: BIHARI-HORVÁTH László (szerk.): Észak-Bihar szőlő- és borkultúrája. Konyár. 158-170.

SZOPORI NAGY Imre

- 1881 A Pálóczi Horvát család naplója. *Monumenta Hungariae historica 2. Scriptores XXXI*. Budapest

SZÜCS Sándor

- 1936 Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében. In: LADÁNYI Miksa (szerk.): Bihar-vármegye. Budapest

- TOKAI Gyula
1992 Nagyléta földje és népe. Vámospércs
- UJVÁRY Zoltán (szerk.)
2002 Konyár falukönyve. Konyár
- VAJDA Mária
é.n. [2002] Álmosd. (Száz magyar falu könyvesháza) Budapest
2009 A szőlőművelés szokáshagyományai Álmosdon. *A Bihari Múzeum Évkönyve XII-XIV*. Berettyóújfalu. 153-188.
- VAJKAI Aurél
1941 A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. *Néprajzi Értesítő XXXIII.* évf. 231–258. Budapest
1948 Népünk természetismerete. Budapest
- VALUCH Tibor
2005 Magyarország Társadalomtörténete a XX. Század második felében. Budapest
- VARGA Gyula
1970 Hogyan készül az ürmösbor. *Múzeumi Kurír 4. sz.* 1-3.
1975a A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973*. Debrecen. 259-280
1975b Az érmelléki szőlőkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Debrecen. 431-534.
1978 Egy falu az országban. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 32.) Debrecen
1988 A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1987*. Debrecen 169-183.
1993 A hajdúbagosi es a konyári dinnye. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991*. Debrecen. 175-191.
2002 A hagyományos gazdálkodás Konyáron (1700-1945). In: Ujváry Zoltán (szerk.): Konyár falukönyve. Debrecen. 251–348.
- VARGA János
1967 A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849. Budapest
- VARGYAS GÁBOR
2009 Előszó. In.: ANDRÁSFALVY Bertalan – VARGYAS Gábor (szerk): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest. 7-8.
- VÁSÁRHELYI István
1965 Az éti csiga gyűjtéséről. *Állattani közlemények 52.* 1-4.sz. 143-146. Budapest

VELICS Antal – KAMMERER Ernő

1886-1890 Magyarországi török kincstári defterek I-II. Budapest

VIGA Gyula

- 1986 Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában (Borsodi Kismonográfiák 23.) Miskolc
- 1989 Néhány megjegyzés a néprajz és a kulturális ökológia kapcsolatához. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26. Miskolc. 115-118.
- 2005 A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai. *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 13. Kolozsvár. 61-72.
- 2008 A bodrogközi táj kiélésének formái. In: TUBA Zoltán (szerk.): Bodrogköz: A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája. Gödöllő–Sárospatak. 355-373

WHITE, Leslie

- 1945 History, Evolutionism, and Functionalism: Three Types of Interpretation of Culture. *Southwestern Journal of Anthropology* 1. 221-248.

ZOLTAI LAJOS

- 1902 Vidékiek beköltözése Debreczenbe 1564-1640 között. Debrecen

ZSIGMOND Győző

- 1994 A gomba helye a népi kultúrában. *Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve* 2. 22-58. Kolozsvár

ZSUPOS ZOLTÁN

- 1990 Gyűjtögetés, halászat, méhészet. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Bakonszeg története és néprajza. Bakonszeg. 289-317.